नं० ८०२-घ
अलंकारसर्वस्वटीका
'अलंकारविमर्शिनी'
(सम्पूर्णम्)
पत्राणि १३५
विशेष: कानिचित्
पत्राणि कीटैर्भक्षितत्वात्
जीर्ण-शीर्णानि सन्ति।

नं० ८०२-घ
अलंकार सर्वस्व टीका
अलंकार विमर्षणी
पत्राणि १३५ (सम्पूर्णम्)

॥ अलंकारसर्वस्वटीका अलंकारविमर्षणी ॥ २५७ प १३५

अलं
वि
१

ॐ स्वस्ति ॐ नमः शिवा[illegible]...लिपरकीयानां हि सूत्राणां तात्पर्यकथने ऽनवबो
धोऽपि स्यादिति भावः। न[illegible]थानेकेष्विदपि परैरीदृशि सूत्राणि कृतानीत्यपि प्रथितनाम्
नामधेयमिति संदिग्धा[illegible]प्रकाशनमित्यर्थः। अमयाद्धि कथनमेवोपबृंहनापि ग्रन्थेनमपा
रेनयायात्। ननु आदिवाक्यं प्रयोजनत्वमभिधेयप्रयोजने प्रतिपादयितुं श्रोतृप्रवा
हेतुत्वादृत्यसिद्धय इति तौ श्रोतृप्रवृत्त्यर्थं सर्वत्रैवादिवाक्येऽभिधेयप्रयोजनाद्य
भिधीयते न त्विहेत्युक्तमिति कथमत्र श्रोतृणां प्रवृत्तिः स्यात्। नैवम् अलंकारा ह्यत्रा
भिधेयाः तेषामत्र साक्षादेवाभिधानात्। तदभिधायकं चेदमलंकारसर्वस्वाख्यं
प्रकरणमित्यभिधानाभिधेययोर्नियमगर्भीकारेणार्थाद्विशेषो वाच्यवाचकभावलक्षणः
सम्बन्धः न ह्येवंविधमेतदभिधायकं प्रकरणान्तरमस्ति तस्याविच्छिन्नाम्नायस्याप्युपल
म्भयोग्यस्यानुपलम्भात् अत एवाग्रमालंकारग्रन्थवैलक्षण्योद्घोषणायैतन्नाम
धेयमुक्तमेतेऽप्युक्तम् अभिधेयाश्चात्रालंकाराः काव्यालंकारा न लौकिकाः इमे षां का
व्योपस्कारकत्वेनोपकारित्वद्वारेण पारम्पर्येण काव्यशास्त्रे पर्यकृतेर्व्यवहारविदः शिवेन रक्षणये स

यः परन्निर्हितत्वये कोनामास्मिन्नयोपदेशयुक्ते इत्याद्युक्तयुक्त्यानन्दविनाभावस्वभावत्वा

दर्थात्तिस्मात्सर्वेषु हृद्यार्थसिद्धिरूपाव त्वर्वर्गावाप्तिः प्रयोजनम् तथोऽस्यसाध्यसाध

नभावलक्षणः सम्बन्ध इति स्थितमेवादिवाक्यसम्प्रोत्कश्रवणश्रद्धाविर्भावनिब

न्धनत्वम्। ननु यदीद्दालंकारास्त्राभिधेयास्तदलंकार्योऽप्येषामभिधेयः अलंका

रास्यलंकार्यपेक्षा इति नीत्या सपद्वैषांको नामयञ्चपस्कारकत्वेनैनत्स्वरूपमभिधी

यते इत्याशंक्य तदवतारणिकामेव कर्तुमुपक्रमते इदमित्यादिना। प्रभृतिनादेऽस्माद

यः तावच्छब्दो विप्रतिपत्त्यभावद्योतकः चिरंतनेति अनिकारमनमेभिनैर्हृद्य

मित्तिभावः प्रतीयमानमितिवाच्यमतिरिक्तत्वेनस्वसंवेदनसिद्धमित्यर्थः अर्थ

मितिविश्रान्तिस्थानतयापरमोपादेयतालक्षणम् वाच्योपस्कारकतयेतिवाच्यो

पस्कारकत्वेऽप्यलं[illegible]रणामात्मभूतम्। अलंकारपक्षनिक्षिप्तमितिसमग्राल

कारान्तर्भूतेनपृथक्त्वव्यतिरिक्तमित्यर्थः मन्यंते इति तथात्वेनतेममन्तव्ये नपुन

स्तथासंभवतीत्यर्थः [illegible] समर्थेण [illegible]ननमात्रेणैवभावानामयथाभावोभवतीतिभा

अलं
वि०
२

वः [illegible] तदेव दर्शयति [illegible] दिना नैर्वस्तुमात्रं गम्यमानं वाच्योपस्कारकत्वेन प्रति
पादितमिति सम्बन्धः वस्तुमात्रेमात्रेन प्रत्यलंकारा वस्तुनः स्वसिद्धये इति ऊं ताः प्रवि
शंतीत्यादौ ऊं नैरात्म्यनः प्रवेशासिद्ध्यर्थं स्वसंयोगिनः प्रत्यग्रादिभिरेभ्यो नैर्विना तेषां
प्रवेशासिद्धेः गंगायां घोष इत्यादौ तु गंगाशब्दः परत्र तटे घोषादिकरणतासिद्धये
स्वात्मानमर्पयति स्वयं तस्य घोषादिकरणत्वासंभवात् । यथायोगमिति क्वचिद्धि वा
च्योर्थः स्वसिद्धये परं प्रतीयमानमर्थमाक्षिपति क्वचिच्च स्वयमनुपपद्यमानः सम
तीयमानपदार्थे स्वं समर्पयति तेन यत्र याहक्रस्त्र तादृगेव योज्यमित्यर्थः । तत्र पर्या
योक्तं यथा । अथाद्रीन्द्रोलेकामयमयमदन्वलमनरद्विशलांसोमित्रेरयमपनि
नायो घथिवनात् इति स्मारं स्मारं स्वदतिवलभी विद्युत्लिभिर्विनेदत्रममं तं दं नैर्दर्शाति
ऊपितो रावणसगणः । अत्र रावणसमुत्रालोवाच्यः सन्तस्वसिद्धये परं कारणरूपमाक्षि
पलायनाद्याक्षिपति नमलायनायन्तरेण रावणसहतोत्रास्यासंगतेः अप्रस्तुतप्रशं
सायां यथा । प्राणायेन समर्पिता स्वबलाद्येन त्वमुत्थापितः स्कन्धे यस्य चिरं स्थितो

सिविदधेयस्तेस्पर्यामपि तस्यास्मिन्मात्रकेन तन्त्राणापद्दारे हृपाश्चानः प्रत्युपकारि
णोपधारिपरं वेतालनीलायते। अत्र वेतालवरिनम प्रस्तुते प्रकरणादिवैशेन स्वयमनुपप
द्यमानेन स्वस्वस्तेनेदं कृतन ञ्चहन्तान्ते स्वसमर्पयति समासोक्तिर्यथा। दंतक्षतानि निर्बोधिस
त्वस्य स्वकिशोरभक्षणप्रवृत्तोत्तुङ्गस्तनांसिंदीप्रतिनमविज्ञाणायस्यशरीरं विनीर्णं वनः
केन विनृत्तिः क्रियते। दंतक्षतानि करजैश्च विपाटितानि शोद्भिन्नसान्द्रपुलके भवतः
शरीरे दंतानि रक्तमनसा मृगराजवध्वा जातस्पृहैर्मुनिभिरप्यवलोकितानि। अत्र बो
धिसत्त्वनायकव्यवहारेण संभवतीति स्वासिद्धार्थेनाधिकत्वमाक्षिपति। आक्षेपो यथा
किं भणिमो भणिउ शक्कि तिम्र ब किंवा इमेण भणितेण भण्णइ इमेत्ति तथापि अथवा भ
णामि किंवाण भणिनो हि अत्र वसमाण विषयो भणन निषेधो वाच्यः सर्वं तत्सिद्धमेवोपक्रा
न्तस्यानिषेधानुपपत्तेः स्वधविश्रामन्त्रान्तसमर्पणेन त्वोप्रतिमरिष्यामि अथवा स्वि ये
यद्धामन्तायावदहमिति विधित्रयतनूपमर्थान्तरमाक्षिपति यत्त्वज्ञामेवाङ्गोर्थः स्वसि
द्धये यत्नेन रमाक्षिपति [illegible] ममाय [illegible] तद्धतमेव तथाविदिस्तमङ्गिधेयपवपर्यवसितः स्यात्

नन्निषेधाभासस्त्वमाक्षेप[illegible]ारएव न स्यात् ग्राम्यस्त्वावभासमानोद्धिनिषेधस्याक्षेप
लक्षणे नच विधिनिषेधयोर्विरोधास्तथाप्यसाधनभावो युक्तः। आत्मस्तुतिर्यथा ऽपि
पक्षणो पक्षणो पक्षेणे किं विरक्तेन पक्षेणा गुणदोषसादोषगुणाय हि कस्याएक्ष
कस्यानेहि। अत्र विरक्तानां नानिन्दावाच्यासतो स्वयमनुपपद्यमानात्स्तुतावात्मान
मर्पयति तदनन्वेनवस्तुदर्शिष्टतायानिंदायाश्च संभवात्। एवमस्यतनानामपि
स्तुतिः वाच्यासती स्वयमनुपपद्यमानान्निन्दायामात्मानमर्पयति नसाप्यपि विप
रीततया तदनन्वेनासंभवात्। यस्तत्र वाक्ये: स्वसिद्धये परात्तेपो मात्मानस्तुत्ये
द्व्यमेव यत्नोत्तविरतनानांस्तुमात्तेपेन निषिद्धान्निन्देव प्रतीयेत अयत्ननानांचनि
न्दाक्षेपेण निषिद्धा स्तुतिरेवेति विवादितनवाक्यार्थविप्रलोपएवपर्यवसेदितिनैत
द्युक्तम्। किंचलक्षणायां स्वसिद्धये परात्तेपो नयुक्तः तथा चेह्लिलक्षणायाः स्वरू
पहानिः स्यात् वाच्यलक्षणस्यैवस्वस्य सिद्धत्वान्मुख्यार्थबाधाभावात् नचैकदेकस
बाधः सिद्धिश्चेतिवक्तुंयुक्तं विप्रतिषिद्धत्वात् वाच्यस्यैवचयत्यत्र सिद्धिस्तदभियेव

सात् न लक्षणं न साध्यमिव व्याप्यार्थबाधप्रवर्तीति चेन्न: प्रविशन्तीत्यादौ वचनान्तो
त्वयैव प्रवेशासंभवात् व्याप्यार्थबाधप्रवेति परस्य तेन बहुपसलक्षणैवार्थस्य तथा
स्य अन्त्यलक्षणायां बाधितः स्वव्याप्योऽर्थः परत्र लक्ष्ये एव स्वस्य समर्प्यते इत्येवमन्येषां
न च यष्टीः प्रवेशयेत्यादौ वाच्यासिद्धं अर्थपरस्य लक्षणस्याक्षेपः प्रतीयते इति तत्र किं
प्रतिपत्तव्यम् अत्राहि लक्षणायाः प्रवृत्तावकाशः तथाहि तत्र कथमहं सामिति
वाक्यस्य कार्येण तदविनाभावात्मकं कारणमाक्षिप्यते इत्यादौ येन एवं सिद्धे सत्यसा अन्य
प्रयोगः गौरनुबन्ध्यश्च इत्यत्र यथा कथं मे स्फुरति वादितमनवन्ध्यं न साधितमित्याभ्या
हृदयाविनाभावाद्याक्षिप्यते न तु लक्ष्यते तथात्रापि कार्यकारणयोरेतयोः
एवं समासोक्तावपि नायकव्यवहारस्य तदविनाभाविवादेव नायकत्वमाक्षि
प्यते इत्यत्रापि लक्षणाम् लक्षं न शंकनीयम् ये प्रकृताप्रकृतयोरेकत्र अभिधानस्य मता
न्तवादपरं नयोः क्रमेणाध्यस्तमभिलक्ष्य संगाद्धत्वमर्थालोचनमिमं ले बहुनाऽप
मेयोपमायां यथाऽदर्शोद्भि[illegible] वनेषु नैगमैः स्व[illegible] नसा[illegible]भैः भुवस्तलमिव व्योम कुर्व

अलं
विं
५

त्वोमेवभूतत्वम्। अत्र [illegible]था। परस्परस्योपमानोपमेयत्वं वाक्यं सत्त्वयमनुपपद्यमानमनुप
मानोनन्यावेद्दललक्षणं परत्रवस्त्वन्तरे संसमर्पयति। अनन्वयो यथा। भवानिव भवानेव
भवेद्यदि परं भव स्वशक्तिव्यक्तसंस्फुरत्रैलोक्यारंभतत्परति। अत्रैकस्यैवोपमानोपमेयभा
वोवाच्यः सन्निहितोयसंबन्धस्तद्वार्थभावरूपेण परत्रवस्त्वन्तरे संसमर्पयति आदिशब्दः श
काले नैनातिक्ष्वविद्याभासाद्देपादेर्ग्रहणम्। यथा। भवत्वऽदितेऽभ्यालापैरलं प्रिय
गम्यतां नत्वयापि नतेदोषोस्माकं विधिस्तु परोमुखः। नत्वयादिनथारूढंश्वेमपत्रमि
मोदस्तां प्रकृतिनरलेकानः पीडागनेहनजीवितेन। अत्रकोनप्रस्थानरूपोविधिर्विध्यः
स्तन्निषेधमेवोपक्रोतनस्य विधानानुपपत्तेः स्वयमविश्रान्तः स्वसमर्पणेन निषेधमावि
पति एवं विधिविषयाभंग्यागम्यमानं वस्तुमात्रं वाच्योपस्कारकमेवेत्युक्तम् एवमपि दिश
नीयमानस्यार्थस्य विविक्तविषयान्तरोपलंभादलंकारान्तभावो नमित्युलोमाशंका
ह। रूढं इ नापीत्यादि। द्विधैवेति गुणीभूतागुणीभूतवस्तुविषयत्वेनेत्यर्थः। यदाह य
स्सविकारः प्रभवत्रप्रातिबद्धेन हेतुनायेन गमयति तदाभिप्रायेण तत्प्रतिबद्धं वभावो

सै। यथा ग्रामतरुणं तरुण्या नववञ्जुलमंजरीसनाथकरम्। पश्यन्त्या भवति मुहुर्नितरां
मलिना मुखच्छाया। अभिधेयमभिदधानं तदेव तदसदृशगुणदोषम्। अर्थान्तरमवग
मयति यद्वाक्यं सोऽपरोभावः। यथा एकाकिनी यदबला तरुणी तथाहमस्माद्गृहे
गृहपतिश्च गतो विदेशम्। कं याचसे तदिह वासमियं वराकी श्वश्रूर्ममान्धबधिरा ननु
मूढपान्थेति। यद्वा द्वितीयेति सर्वं तदेव लक्षणाद्वयाश्रयेणैतद्व्याख्येयम्। तेनाथेस्वामि
न्ह्येयपरोक्षेपः परकान्तपरार्थस्य समर्पणम्। इति यत्तु ग्रामे भावे निर्वेदादिभिरुपलक्षि
तो वाच्यप्रतीयमानत्वेन द्विविधो भावालंकारो व्याख्यातस्तदुन्तरं तमेव रुद्रटेनाद्
तयात्वेन तस्याप्रतिपादनात्। तत्रापि च वस्तुमात्रस्य वाच्योपस्कारकत्वाभिधानस
मयेव तत्कमतिमत्वात्। तदेवं रुद्रटेन गुणीभूतागुणीभूतत्वेन द्विप्रकारं वस्तुनो वा
च्योपस्कारकत्वेन प्रतिपादितम्। इदानीमलंकारस्यापि प्रतीयमानस्य वाच्योप
स्कारकत्वस्य प्रतिपादयति रूपकेत्यादिना। तत्र रूपके यथा। भीमभ्रूकुटिपन्नगी
फणमणिः कामस्य कुण्डलितातंकुण्डलिनी तनालवलया प्रेशेशरक्तोमलम्ब्या

अलं॰
वि॰
५

णस्फाटिकमल्लिकापरितिविनैर्मालाः गृशालाजिरे दीशादीपाशीलयाः शिवसनय
नेकाश्रयेन वर्णनाद्वः। अत्र नयनादीनां मणिप्रभृतीनां चोपमोपस्कारायाव
गम्यते। ना विना सादृश्यप्रतीतेः दीपके यथा शाकुन्तलबन्ध्ये पद्धिन बन्धे
के उदूढ्य ऊरुकुसुमालिङ्गपोफमद्विलोचरमितेविचलत्युके विजाणन्ति अत्रश
कुन्तबन्ध्यपाटादेरुपमानोपमेयभावोपस्कारायावगम्यते प्रकृतसंभोफमाहिलावमण
स्य सादृश्येयापादानाये वैभयोरुपतिबन्ध्यानात्। अपह्नुतिर्यथा। अवाम: भ्रागत्येव
तिणन्तरुवः पेलतनये कलंकोनैवायंविक्षसन्ति शशांकस्य वपुषि अमथ्येयंमते
विगलदम्बनसंदर्शिशिवे रत्निशांनाशेनेवजमिरमणीगाफम्बरासि। अत्र कलंक
स्य। अनिसादृश्यप्रतीतेवाभोपस्कारायावगम्यत एव। न्तलयोगिनाय यथा। द्वि
गुणिनाजपयानुवमालिकिरः प्रलकिनाउपलः स्तनमेउलम अथवमर्थसमर्पित
मानना यञ्च घटयन कथं वनयोषितः। अत्र चक्षुरादीनां सादृश्यावगमा उपमावाचो
पस्कारायावगम्यते। न्तलयोगिनादावमादिशाह्णात्रिदर्शनादेगृहणम उपमादि

र्यो दिशब्दादुपमोपमेयोपमादीनाम्। नहृद्यया। यच्छ्रातनीलोत्पल निर्विशेषमथी रवविभ्रे
दितमायमाला नयागह्लीं नभस्तंगागगनाभ्यलमोगह्लीनं नभस्तंगागगनाभिः। अत्रवा
च्याया निदर्शनाया उपस्कारकत्वेनोपमेयोपमा गम्यते तामं नरेणाद्य संभवद्भस्तस
म्बन्धत्वेन वा अस्याविप्रोत्तः अनश्चात्रालंकारो गम्यमानः। स्थितो न वस्तुमात्रं तेन न स
र्वत्रयदादिग्रहणे सफलायितुममेरैनत्रदाक्तत्तेन दृष्टक्रमेव मत्रवस्तुमात्रस्य वाच्यो
पस्कारकत्वेन प्रतिपिपादयिषितत्वात्। वाच्योपस्कारकत्वेनैतत्रवचापि योजनीय
म्। तेन वाच्योपस्कारकत्वेनोल्लेखालंकारस्य तानि समन्वयः। तान्त्रयथा। मन्दिलासस्ह
भविष्य तद्दृद्दि ग्राप्य स्हदृश्य सा यमा ग्रेती दिग्रद्दे ग्राण्णत्प्र स्ता ग्रंगे नन्नु ग्रपिनए
एइ। तदित्थं मलंकारोऽपि प्रतीयमानो वा अशोभाहेतुत्वेनोक्तः अधुना रसस्यापि वा
च्योपस्कारकत्वं दर्शयितुं तस एवाह। रसवादिमादि। प्रभृतिशब्दाद्भावस्थादयः। आदि
शब्दाच्च तदाभासादयः। तत्र रसवदलंकारो यथा। कृष्णेणोत्युङ्गबलीमस्तविरेखा
तानि तनवस्त्रले मध्ये स्मा हि बलीतरंगविषमे निःस्पन्दतामागता महहष्टित्वयि

वसस्थानिशान्नैराश्यवृत्तेर्गा ।स्तनौ साकांक्षं मञ्जरीतन्ते जललवप्रस्यन्दिनी लोचने । अ
त्र चन्द्रमराजस्य परस्पराश्रयाबन्धुरूपो रसाख्ये: स्थायिनो भावो विभावानुभावव्यभि
चारिसंयोगादुन्मीभूतः सत्वाद्युपस्कारकः तत्संबलितत्वेन वाक्यस्य रसवत्त्वालंकारं प्र
तिपन्नेः प्रेयोलंकारो यथा । तिष्ठेत्कोपवशात्प्रभावपिहिता दीर्घं न सा कुप्यति स्वर्गायो
त्पतिता भवेन्मयि पुनर्भावार्द्रमस्या मनः । तां हर्तुं विबुधद्विषोऽपि न च मे शक्ताः पुरोव
र्तिनीं सा चात्यन्तमगोचरं नयनयोर्यातेति कोऽयं विधिः । अत्र पुरूरवसश्चोर्वशीं प्रति या
नेति विलम्बकांक्षिभ्यभिचारिभावो वाक्यशोभाधायक एव । ऊर्जस्वलंकारो यथा । दृग्ली
लासलसत्कौतुकं यदिमं नलं देहशोभाविशालिनिः संन्योपसर्पं भणेरतिरयोदोमेलीह
श्यताम् प्रीतिश्चेममारिपुस्तने दशमावीवेदेहिसज्जा पुरः पौलस्त्यस्य वाचवसवम
दस्य स्योपचारो नरम् अत्र सीतां प्रति रावणस्य रतिरनौचित्येन प्रवृत्तेति रसाभासो
वाक्योपस्कारकः अमत्र स्वयमेवाभूहम् एवदेवोपसंहरामि नदित्यमस्मादि त्रिविध
मिति । पर्यायोक्तादौ वस्तुरूपकादौ च लंकारः रसवदादौ रसः । तदेवं व्यञ्जनैः प्रती

यमानस्यालंकारान्तर्भाव एव न्याय्य उक्तः न तु चमत्कारः पुनरात्मा कश्चिदपि नाभ्युपगतः
वामनेन प्रतीयमानस्यालंकारान्तर्भावम् अभिदधतापि न तु चमत्कार्य आत्मा कश्चिदुक्त इ
त्याह वामनेनेत्यादि न तु शब्दादिः एतेभ्यो व्यतिरेकयोगेन कः आत्मनोपि कस्यचित्प्र
तिपादकत्वात् हृदयेनेत्यदाह सादृश्याह्लादलक्षणा वक्रोक्तिरिति एतदेवोदाहरति
उन्मिमील कमलं सरसीनां कैरवं च निमिमील मुहूर्तम् इति । अत्र नेत्रधर्मौ उन्मीलन
निमीलने सादृश्याद्विकाससंकोचौ गमयतः कश्चिद् विभेद इति अविवक्षितवा
च्यादिः केवलमित्यादिपरमित्यर्थः गुणेति यदाह विशिष्टा पदरचना रीतिरिति का
व्यात्मत्वेनेति यदाह रीतिरात्मा काव्यस्येति तदेवं विशिष्टपदरचनात्मिकायाः का
व्यात्मत्वेनाभ्युपगताया रीतेस्तदनियायहेतवलंकाराश्माधुर्यान्तर्भावितध
नयोरलंकारा उपस्कारकारमेतन्मतम् । अपरैः पुनरेतदपि प्रत्युक्तमित्याह । उद्भटादि
भिरित्यादि प्रायश इति बाहुल्येनेत्यर्थः विषयमात्रेणेति भिन्नकर्तृणामुपस्का
र्योपस्कारकस्यानुपपत्तिः तथा नैवालंकाराणामपि गुणोपस्कार्यत्वे स्वमनेस्तमा

तन्मायत्वात् तद्गुणालंकाराणांतल्लक्षणवादिनप्रवीणुसः इत्थमनेनवाच्यस्त्रयाणा
मलंकाराणामध्येएवध्वनेरंतर्भावादभिधाव्यापारगोचरएवध्वनिर्नतुनलक्ष्यति
रिक्तः कश्चित्तुनिर्न्नतुनलक्ष्यातिरिक्तः कश्चिद्ध्वनिर्नातिविरंमननानामननमिलक्षेइ
दानीं यदप्यमेरसमनेकान्तवस्तुनलस्मकनदपिदर्शयितुमाह वक्रोक्तीत्यादि वै
दग्ध्येनेत्यनेनवक्रोक्तेःस्वरूपमुक्तं यदाह वक्रोक्तिरेववैदग्ध्यभंगीभणितिरुच्य
तेइति एवकारोमस्यकाव्यजीवितत्वावच्छेदकः काव्यजीवितमितिकाव्यस्यानुप्रा
णकेनाविनाकाव्यमेवनस्यादित्यर्थः यदाह विचित्रोयत्रवक्रोक्तिवैचित्र्यंजीवितायत
तइति व्यापारस्येतिकविप्रतिभोल्लिखितस्यकर्मणः कविप्रतिभानिर्वर्तितवस्तुम
नरेणहिवक्रोक्तिरेवनस्यादितिकस्यजीवितत्वंघटतेइतिमद्ध्रुवपक्षमेवास्याप्र
धानविवक्षितम् अनयोर्द्वयोःप्राधान्यस्यद्वयोर्ममतमनाशाकनीयं अलंका
राइति तेनोक्ताइतिशेषः एवकारश्चिरंतनोक्तध्वनिप्रकारप्रविशेषमवच्छेदकः
समर्पितानि सदापितद्विषयप्रतीयमानमनाहमेत्यर्थः व्यापाररूपेति वक्रस्वभावेस

र्थः भणितिरित्युक्तिः कवीति तत्रैककविः सेरबहुमर्थः तत्संरंभमंतरेणाह्निवक्रोक्ति

रेवनस्यात् ननवर्णनीयमानस्यानादरः किमभावस्तत्वेनास्यथावाकृत इत्याशंक्या

ह उपचारेत्यादि उपचारवक्रतादीनामेवमर्थ्यध निर्वर्तनभूत इति नामस्यार्थः यदाह

यत्र दूरान्तरेऽन्यस्मात्सामान्यमुपचर्यते लेशेनापि भवेत्किंचिद्वक्तुमुद्रिक्तवृत्तिता य

न्मूला सरसोल्लेखा रूपकादिरलंकृतिः उपचारप्रधानासौ वक्रता काचिदिष्यते

इति एतामेवोदाहरति च। गच्छएवमत्तमेदं च्यावालारिस्त्रन्त्वेनाइगवणाः। इत्ति

रहंकारमियंकोहरंति णीलाओ मणिशाः इत्यादिना गगने चेत्यादावुदाहरणे मत्त

निरहंकारेति पदद्वयमौपचारिकम् इति उपचारवक्रतादय इत्यर्थः एवमनयास्ते

नानिरवक्तुनवाक्यादिध्वनिप्रपंचः स्वीकृतः आदिशब्दाद्रूपकादिविविधवक्रतादीनामु

पिग्रहणम् एवं सर्वोपि ध्वनिप्रपंचो वक्रोक्तिभिरेव स्वीकृतः सोऽस्त्येव यदि पर

न सम्प्राप्यमेव नालोक्यादि केवलमित्यादि तदीयमिति वक्रोक्तिजीवितकारस

मन्धीत्यादि नादिन्यलक्षणामूलवक्रोक्तिमथ्यान्तर्भावादुक्तैरेवैतत्प्रतिपादितम्

अलं
वि०
८

कैश्चिदप्यस्य वागविषयत्वादलक्षणीयत्वमुक्तमिमाशंक्याह। भट्टनायकेनेत्यादि प्रौढोक्ते
त्तिन ध्वनलेलक्षणकरणेन अतएवोक्तैः प्रौढैर्यल्लक्षयितुमशक्यस्यापि अभ्युपगमः। का
व्यांशत्वमिति नतु ध्वनेः काव्यात्मत्वम् यदाह ध्वनिर्नामापरो योपि व्यापारो व्यंजनात्मकः न
स्यसिद्धेपि भेदे स काव्यांशत्वेन स्थापितेति व्यापारस्येति कविकर्मणः अमयाशब्दप्रधा
नेभ्यो वेदादिभ्योर्थप्रधानेभ्य इतिहासादिभ्यः काव्यस्य वैलक्षण्येन स्यात् यदुक्तम् श
ब्दप्राधान्यमाश्रित्य मन्त्रशास्त्रं पृथग्विदुः अर्थतत्त्वेन युक्ते तु वदन्त्याख्यानमेतयोः द्वयो
र्गुणत्वे व्यापारप्राधान्ये काव्यधीर्भवेदिति नत्वापीति कविकर्मरूपस्य व्यापारस्य प्राधा
न्येसत्यपि सर्वः अभिधाभावनायाम् नात्र भोगीकृतिरेव वेति काव्येनावगन्तुं शक्तेनोक्ते नत्वा
पि अभिधायामन्तर्भावात् शब्दार्थालंकृतीनतः। भावनाभावकत्वोपि शृंगारादिगतो म
नन्वंशस्य ध्वनेर्व्यस्य विषयं प्रतिपाद्य। न भोगीकृतिरूपेण व्यापारेनेति सिद्धिमान्नरः। इतित्व
तीयांशः सहृदयगतत्वलक्षणशब्दस्य चर्वणात्मा दृश्यमानाय च वा मोक्षेयाम् अगत्वामिय
स्फुटाभिमानं तथा परब्रह्मास्वादसविधवर्ती विश्रान्तियामनया अभ्युपगतः। तदेवं यद्य

पि तात्पर्यशक्तिरभिधालक्षणान्तर्मितो द्विधा अर्थापत्तिः कथं तर्हि समासोक्ता
यलंकृतिः रसस्य कार्यताभोगेकापायोत्तरबोधनम् आदेशोऽस्य धनेरस्य स्थितावि
वक्षितपत्नयः इतिनीमावदवोविवक्षितपन्त्रिप्रकाराः संभवन्ति तथापि कामस्या
नाथनिरितिद्वयेः समासात्तपूर्वं लक्ष्या भावनमगुरुपरे भाक्रमाद्रुसनम के
विहाबोऽस्यिममावियघेन्नवमूढलदीयमिस्नकनीमैवधने विवक्षितपत्निप्रकारव्य
यमिदृशायामेनोक्तम् एवमिदानीमेत विवक्षितपतिवयेतिराकुर्वन्त्युनेरेवका
मात्मत्वं साधयतिध्वनिकारइत्यादिना समयापेक्षार्थावगमनशक्तिरभिधा सा
मामामानांपरस्परान्वितत्वेनविशेषावबोधनशक्तिस्तात्पर्यं मुख्यार्थबाधादि
सहकार्यपेक्षलक्षणतिभासनशक्तिर्लक्षणा एतत्त्रयापारत्रयाउत्तीर्णस्तनदलितिक्त
स्तेमर्थः यथागङ्गायांघोष इत्यत्र गङ्गाशब्दोघोषशब्दस्य सामानाधिकरण्येजलप्रवा
हेतटरूपेतिभक्तुमेवसंकीर्तितो सामानाधिकरण्ययोगात् विशेषसहितसंकेतेनकर
णस्यात्मसंभावितात्यमसात् ततस्याभिधयाजलप्रवाहमात्रंगटत्वंतकुन्तमात्रेवप्र

मूले वि. २१

नीतमिमेकाकस्यापन्नस्यानिपाद्यामप्रतिसाधनायाप्यभिधानसमर्था। विशेष्यं
नाभिधागच्छेत्क्षीणशक्तिविशेषणे इत्यास्तु कथं व्यासमसाविरम्यव्यापारमभिधान
स्यामात्सामथ्या सिद्धे विशेषणमयं तात्पर्ये हेतुमायात्रामर्थ्यशक्त्यासामान्यानाथारा
थैयनावेनावस्थिते विशिष्टं गंगायां घोषः प्रायाः कृत्ये यद्धीतिनायायात्रामर्थ्यशक्तेयास्या
परस्परान्वितमात्रमेवप्रतीयते इति द्वितीया। जलप्रवाहस्य घोषादिकरणत्व
मयुक्तमितिप्रमाणेन बाधितेः सन्तो गांगाशब्दस्तदर्थिकारणयोग्यन्तं लक्षय
तीतितृतीया। तत्र तावत् मुख्यार्थबाधे संबन्धे रूढितोऽथ प्रयोजनात्। अन्योऽर्थो ल
क्ष्यते यत्सा लक्षणारोपिता क्रियेति ती मां लक्षणत्रितयसामग्रीथावेव भवति तत्र मु
ख्यार्थबाधात्तावत् स्वत एव आदिप्रमाणेन तन्मूलायश्चसामीप्यादिः सम्बन्धः सत्प्र
माणेनैव तावगम्यए व यत्तु तरिदेश्योषस्य शैत्यपावनत्वादिलक्षणं प्रयोजनं
प्रतीयते तत्कुतान्तराणि केषांप्रमाणेन नराप्रतिपत्तेर्व ज्ञातमागतम् तत्तावत्प्र
दादेतत्सतीर्थेरस्यादेवशब्दादवगमस्य हेतुः शब्दश्चेत्तत्साप्रवृत्तेः नाप्यनुमा

नात् सामीप्येऽपि शेषमपावनत्वादेरसंभवाद् नैकान्तिकत्वात् न ह्यतिस्तदनुभावा-
भावात् समानमपि वाक्यस्यानियमस्मरणेन तस्मात् अस्मादेव वचनादेव दत्तमग्ने इति
कोऽहेतुः तस्मादस्यैव शब्दस्यैव व्यापारोऽभ्युपगन्तव्यः निर्व्यापारस्यार्थप्रतीतिकारित्वा-
भावात् स तावन्नाभिधात्मा समयाभावात् न तात्पर्यात्मा तस्यान्वयप्रतीतावेव प-
रिक्षयात् न लक्षणात्मा मुख्यार्थबाधाद्यभावात्। तस्मादभिधातात्पर्यलक्षणाव्य-
तिरिक्तध्वननद्योतनादिशब्दाभिधेयो व्यापारोऽभिहितान्वयवादिनावश्याभ्युप-
गन्तव्यः। यत्त्वन्विताभिधानवादिना यत्परः शब्दः स शब्दार्थ इति शरवदभिधाव्यापा-
रमेव दीर्घदीर्घमिच्छतापि नैमित्तिकार्थानुसारेण निमित्तानि कल्प्यन्ते इति निमित्तप-
रिकल्पनेऽपि समयस्यैवं प्रक्रियानुसरणीयैव स्वभावपर्यालोचितरूपवर्णनेन व्यापारः
पन्नस्य गदन्तानिति मनागेव सिद्धं रसमायेनेत्युक्तम्। अस्मादिशब्दानामयनावग-
मादीनामपि ग्रहणात् व्यापारस्येति व्यञ्जनात्मिकायाः क्रियायाः शब्दः स्तावत्तुस्त्य-
यमानत्वेन सर्वापरीभूतावयवत्वात् स्वरूपेणोपलभ्यत इति विचारपदवीमेवस्व्य

अले
वि०
१०
10

मुपायोऽद्दृष्टोऽस्यदुत इति कथं नाम नमसंवाक्यार्थत्वं स्यादिति भावः। यदुक्तमिति व्यापार
स्य विषयसत्त्वेन स्वरूपप्रतिलंभात्तस्याथामेन शाथान्यान्तरूपेण विचार्यत्वाभावादि
षयस्यैव समन्वयभास्यदिलक्षणमिति उपक्रान्तेत्यत्वेनेति नमवचनयावस्थानेनेत्यर्थः यदु
क्तं वाच्यवाचकवादरूपत्वदेहानां विविधात्मनाम् इत्यादि पर्वताय तत्सद्भावे विषयोमतः
इति अत एव विश्रान्तिधाम त्वादित्युक्तम् आत्मत्वमिति सारभूतत्वमित्यर्थः अनस्येनैव
विनाकार्यमेवन भवतीति नाम यथमानाहति निर्जीवशरीरं काष्ठप्रख्यं ननु यथैवात
हिंगगार्याद्योघरसत्रापिअंगसमन्नावाकाश्यत्वेप्रसंगेननैतत्। इहयद्यदात्मनोऽप्या
पकत्वात्करीरेयदादौवर्तमानेऽपि करणादिविशिष्टशरीरएव जीवत्वव्यवहारोन घटा
दौनहदस्मापिविविधगुणालंकारोऽविमयावरुश घटार्थशरीरगतत्वेनैवात्मत्वव्यवहा
रोनामत्रैतिनकाश्चिद्दोषः। ननुचसर्वत्रक्रियायाएवप्राधान्यंप्रसिद्धमिदंतुनविषय
स्योक्तमिति किमेतदित्याशंक्याह व्यापारस्येत्यादि विषयसत्त्वेनेति यथाह्योदनादेः
विक्लित्यादिसत्त्वेन पाकादेः क्रियायाः स्वरूपोपलंभः तस्याथामेनेति विषयप्रधान

त्वेनेत्यर्थः तेन व्यापारस्य प्राधान्यमुपचरितमिति भावः स्वरूपेणेति स्वरूपं हि तस्य
साध्यमानत्वाद्धि चार्वविभ्रमशालि । सिद्धस्य हि विचारो भवतीति भावः एवकारेणाव्य
ञ्जनव्यापारस्य व्यवच्छेद्यो नेत्युक्तः समग्रेति समग्रस्य भवस्यात्मेति व्यवहारादेः स्वहृद
शीलत्वमित्यर्थः एतदेवोपसंहरति तमर्थमित्यादि यस्येत्यङ्गरूपतानाम्नो रसाद्या
त्मनो विषयस्य गुणालंकारकृतत्वाद्भवति गुणानां येनत्स्वांगिनो धर्मः शौर्या
दयश्चात्मनः उत्कर्षहेतवस्तेऽचलस्थितयो गुणाः शमादिनीमासत्वादेव तद
ङ्गत्वात् । अलंकाराणामपि उपकुर्वन्ति तं सन्तं येऽङ्गद्वारेण धर्मिणम् हारादिवदलं
कारास्तेऽनुप्रासोपमादयः शमादिनीमाशब्दार्थलक्षणाङ्गातिशयद्वारेण तदुपस्का
रकत्वात् । अलंकाराणां च रसादिरूपमेवाङ्गमर्थमलंकुर्वतां तु ख्येयाहृत्यालं
कारत्वमलंकार्यसद्भावनिबन्धनत्वात्तु सरस्याद्यात्मन एवाङ्गस्यालंकारत्वेन प्रति
ष्ठानात् अतएव च यत्र स्फुटं व्यंग्यार्थरहितत्वं । तत्र गुणवृत्त्या उपनस्तेषां वृत्तिः श
ब्दार्थयोर्मतेमादिनीमाशब्दार्थमात्रनिबन्धनत्वेनोक्तिवैचित्र्यमात्रपर्यवसितत्वा

अलं
वि·
११

देषां गौणमलंकारत्वम् यदभिप्रायेणैव विज्ञा चिरकाव्यप्रभेदप्रकारत्वमलंकारा
णां निरूपयिष्यते अत एवानुप्रासोपमादयोलंकाराः श्रितमिमाय वैरुक्तं सर्वप्रती
यमानोक्तोयद्यपि वस्त्वलंकाररसत्वेन त्रिविधः तथापि तेन विना काव्यात्मत्वाभावा
न्मुख्यत्वेन रसस्यैवात्मत्वमुक्तम् । अत एव वस्त्वलंकारयोरपि दलंकारपदाभिधेयत्वम
मैरुक्तं नयावदात्मा काव्यात्मनो रसस्य तदलंकारत्वमसंगतमेव वाच्यमित्याह र
सादयः स्यादि अपादिपदग्रहणाद्भावतदाभासादीनामेव ग्रहणं । नवाच्या इति अलंकार
त्वेन वक्तुमयुक्ताः पर्वेमर्थः । अलंकार्यस्यालंकारत्वानुपपत्तेः । तस्यवालंकारत्वक
थनेलंकार्यान्तरं मृग्यं स्यात् तेन विनालंकाराणामनुपपत्तेः एतदेवोपसंहरति न
स्मादिमादि अत्यर इतिरसादिरूपस्यैवोपक्रांतत्वात् वाक्यार्थीभूतः इति अथवा
क्यार्थीभूतस्य रसादेरलंकारोपि स्यात् । यदुक्तं । प्रधानेन्यत्र वाक्यार्थे यत्राङ्गं तु र
सादयः । काव्ये तस्मिन्नलंकारो रसादिरिति मे मतिरिति एतच्च रसवदाद्यलंकार
प्रस्तावे एव वा निर्णेष्यामः इति शाह्रः प्रमेयपरिसमाप्तौ । एतदेवोक्तमित्याह । एवम

वेत्यादि सर्वैरित्यन्तवाक्यार्थविद्भिः सहृदयश्लाघ्यैरित्यर्थः। पदार्थान्तरसेति तत्त्वतावद्वाच्यवा
चकमात्राश्रयिणामलंकाराणां मध्ये व्यङ्ग्यव्यञ्जकभावसमाश्रयेण तु व्यवस्थितत्वाद्
ध्वनेरन्तर्भावो न युक्तः यदुक्तम् व्यङ्ग्यव्यञ्जकसंबन्धनिबन्धनतया ध्वनेः वाच्यवा
चकचारुत्वहेतुत्वेनः पातितानाङ्गत्वमिति। लक्षणायामप्यासान्तर्भावो न युक्तः अन्यत्वस
द्भावेऽस्य सद्भावान्न तत्सद्भावे वा सा सद्भावान्। यदुक्तं भ्रान्तिमात्रे रथ्यामतेनैवासौ ल
क्ष्यतेऽनयेति नाप्यसलक्षणीयत्वं युक्तम् यदुक्तं यत्रार्थः शब्दो वा तमर्थमुपसर्जनी
कृतस्वार्थौ व्यङ्क्तः काव्यविशेषः स ध्वनिरिति सूरिभिः कथितः। तदित्थमेन हि ध्वनि
पतित्रयस्यापि प्रतिष्ठापनमुपपादितम् इदानीमस्यापि यः कश्चिद् ध्वनिपत्रिप्रकारः
कैश्चिदुक्तः सोऽपि नोपपद्यत इत्याह यत्त्विदमादि ध्वनिकारानेनतरभावी व्यक्तिवि
वेककार इति नन्वमनस्मिरूपस्यात्रिर्दिष्टम् यद्यपि वक्रोक्तिजीवितकारहृदयदर्पण
कारावपि ध्वनिकारानन्तरभाविनावेव तथापि तौ विरलतमत्वान्न याचिनावेवेति
तन्मतं पूर्वमेवोद्दिष्टं अनेन तत्त्वतो नोऽसौ पञ्चमेवोक्तम् अनुमानान्तर्भावमिति

ध्वलं
वि.
१२
12

निगद्यमानस्वरूपमेवेत्यर्थः आत्मादिलिंगदाद् वाच्यस्तदनुमितो वा यत्रार्थो येन रं प्र
काशयति संबन्धतः ऊनाधिक्ताकाङ्क्षितोऽसिनि दिग्प्रकाशते अविवादिनाभिधानमि
ति इहलिंगानां न तादात्म्यं न तदुत्पत्तिः स्वाभाविकमेव तावदवस्थानिबन्धो निश्चीयते न त्विष्टयेनेव
च साध्यसिद्धिः अन्यथाहि साध्यासिद्धिर्नेत्याद्यभिचारात् न च तादात्म्यं यथा कृतकत्वा
त्वानित्यत्वयोः न तदुत्पत्तिर्यथा वह्निधूमयोः वाच्यप्रतीयमानयोः तादात्म्यं न तदुत्प
त्तीनत्वः तथाहि गीतिः शोभनत्वं वदनं सलिलनलटे निर्हेत्वागोयवैते त्रेहरमनेजनेषु
लकिमानन्वीनत्थैयनत्रुः मिथ्यावादिनि हृतिबांधवजनसाक्षिनपीडागमावापी
त्वाद्यनुमितोगतामितत्वतत्त्वसाधमसंनिकम् इत्यत्र यो विधिना निषेधो निषेधेन
वा विधिः प्रतीयते न तस्य वाच्येन सह तादात्म्यं परस्परविरुद्धत्वात् न ह्यभावो भा
वात्मा भवति भावोऽप्यभावात्मा नापि तदुत्पत्तिः अभावस्य जनकत्वानुपपत्तेः तना
ऽपि निःशेषच्युतचन्दनादीनां विशेषणानां तदन्तिकगमनात्मकत्वे गुरुक्रम
वेषां स्नानादावपि सद्भावात् दन्तिकान्तिकत्वात् एतच्चाधनिकारेणाभिहितत्वात् ग्रंथ

कृत्वा स्वकंठेन दूषितम् अत एवानेनामावि प्रतिपत्तयोन दूषितः एतदिति वाच्य
स्य प्रतीयमानेन तादात्म्यतद्गमादिभावादिति नेदृशं तन्मते इति व्यक्तिविवेकिविचारो
ऽस्मिन्यैवेतद्दितमानिर्णीतमिति भावः। तदिदं परमार्थिकालितस्समारोपापसारश्रमा।
त्मानेन ग्रामप्रतिष्ठानो धनिरिमाह। आलोमादि तावकश्लोको विप्रतिपत्तिभावयोतकः
अस्यैव भेदान्निर्देशकर्तेमाह। तत्रेमादि ब्रेपतिष्ठेवं जनया पारेसन्तीमर्थः। प्राथामा
प्राथामेति। यदुक्तं तमराविवशाहाथ्यो यत्र भोगप्रतिष्ठितो। ध्वनेः। सपवविषयो मेनत्रः
संकरोक्तिरिति तथाप्रकारो मानुगुणीभूतव्यंगः कादम्बसदृश्यते तत्र व्यंग्यान्वयेवा
च्यचारुत्वसाम्यकर्षवदिति अस्फुटत्वमिति व्यंगस्याविवक्षितत्वेसम्नतीमर्थः यदुक्तं
रसभावादिविषयाविवक्षाविरहे सति अलंकारनिबन्धो यः स चित्रविषयो मत इति
तत्रैति त्रयात्मिकभरणे तेसमञ्जसमस्यधनैः आद्य इत्यविवक्षितवाच्यः तकेवलेष्विति हि
विधो यावत्तत्र भेदोपपद्यद्विविधः इत्यपि शक्यार्थः। यदुक्तं ग्रन्थान्तरे संक्रमितमत्यन्तवा
तिरस्कृतम् अविवक्षितवाच्यस्य ध्वनेर्वाच्यं द्विधा मतम् इति द्वितीयमिति विवक्षितम्

मूले
वि
१२
13

परवाच्यः। यत्रोक्तं। असंलक्ष्यक्रमोद्योतः क्रमेण द्योतितः परः। विवक्षिताभिधेयस्य
ध्वनेरात्मा द्विधा मत इति अत्रैव च यद्वस्तुरसालंकाराणां ध्वन्यमानत्वेदर्शितं तन्माद्ब
लक्षणेति लक्षणामूल इति। अविवक्षितवाच्यः शब्दशक्तिमूल इति। अर्थशक्तिरूप
न उभयशक्तिमूलः यद्यपि शब्दशक्तिमूलेऽर्थशक्तिरप्यस्ति तथापि तत्र तस्याः
सहकारितयावस्थानमिति प्राधान्याभावाच्छब्दशक्तिमूलत्वमुक्तम्। एवमर्थशक्ति
मूलेऽपि मेयम्। वस्तुध्वनिरिति रसालंकारेभ्योऽतिरिक्तं वस्तुमात्रं ध्वन्यमानत्वा
त्॥ तथार्थान्तरसंक्रमितवाच्यो वस्तुध्वनिर्यथा स्निग्धश्यामलकान्तिलिप्तवियतो वेल्लद्बला
का घना वाताः शीकरिणः पयोदसुहृदामानन्दकेकाः कलाः। कामं सन्तु दृढं कठोर
हृदयो रामोऽस्मि सर्वं सहे वैदेही तु कथं भविष्यति हहा हा देवि धीरा भव। अत्र रामशब्दो
राज्यनिर्वासनाद्यनेकदुःखभाजनत्वरूपं वस्तु ध्वनति। अत्यन्ततिरस्कृतवाच्यो
यथा। रविसंक्रान्तसौभाग्यस्तुषारावृतमण्डलः। निःश्वासान्ध इवादर्शश्चन्द्रमा न प्रकाशते॥
अत्रान्धशब्दः स्वार्थं निमज्जीकृत्यादर्शनीयत्वाभावाद्यवस्थाविच्छायत्वादिधर्मजातं वस्तु

रूपेण व्यनक्ति रसादीन्भावादिं शान्ताङ्गावनदाभासादयः। तत्र रसध्वनिर्यथा। त्वामालिख्य प्रण
युकुपितांधातुरागैः शिलायामात्मानंते चरणपतितंयावदिच्छामिकर्त्तुम् अस्त्रैस्ता
वन्मुहुरुपचितैर्दृष्टिरालुप्यते मे क्रूरस्तस्मिन्नपि न सहते संगमं नौ कृतान्तः। अत्र विभा
वानुभावव्यभिचारिभिरभिव्यक्तः प्रवरसः। भावध्वनिर्यथा। जाने कोपपराङ्मुखी प्रिय
तमा स्वप्नेद्य दृष्टा मया मा मां संस्पृश पाणिनेति रुदती गन्तुं प्रवृत्ता ततः। नो यावत्प
रिरभ्य चाटुकशतैराश्वासयामि प्रियां भ्रातस्तावदहं शठेन विधिना निद्रादरिद्रः कृतः।
अत्र विधिं प्रति असूया व्यभिचारिभावः। रसाभासध्वनिर्यथा। स्तुमः कं वामाक्षि क्षणम
पि विना यं न रमसे विलेभे कः प्राणान्रणमखमुखे यं मृगयसे सुलग्ने को जातः शशिमु
खि यमालिंगसि बलात्तपःश्रीः कस्यैषा मदननगरि ध्यायसि तु यम्। अत्रानेककामु
कविषयोभिलाष इति रसाभासः। भावाभासध्वनिर्यथा। राकासुधाकरमुखी तरला
यताक्षी सा स्मेरयौवनतरंगितविभ्रमासा तत्किं करोमि विदधे कथमत्र मैत्रीं तत्स्वी
कृतिव्यतिकरे क इवाभ्युपायः। अत्रानौचित्यप्रवृत्ता चिन्तेति भावाभासः। भावप्रश

अ.सं.
वि.
१४
14

मो यथा एकस्मिन्शयने पराङ्मुखतया वीतोत्तरं ताम्यतोरन्योन्यं हृदयस्थितेप्यनुनये
संरक्षतोर्गौरवम्। दंपत्योः शनकैरपाङ्गवलनान्मिश्रीभवच्चक्षुषोर्भग्नो मानकलिः
सहासरभसव्यासक्तकण्ठग्रहः। अत्रात्ययायः प्रशम इति भावप्रशमध्वनिः। वस्तुध्वनि
रलंकारध्वनिश्चेति तत्र शब्दशक्तिमूलो वस्तुध्वनिर्यथा। निर्वाणवैरदहनाः प्रशमाद
रीणां नन्दन्तु पाण्डुतनयाः सह माधवेन रक्तप्रसाधितभुवः क्षतविग्रहाश्च स्वस्था भवन्तु
कुरुराजसुताः सभृत्याः। अत्र कौरवाणां हतशरीरादिकं वस्तु रूपशब्दशक्त्यैव प्र
तीयते। स एवार्थमूलो यथा। अरसमिव मणीश्च प्राणमग्निमोदुन्निधमणनमस्रोद्धमगोश्च
भणितिपरवणानां गीतफलविलोचना जाया। अत्रार्थशक्त्या मन्मेवोपभोग्यो यामिनिव
स्त्वमसि। स एवोभयशक्तिमूलो यथा। पेशि अरुणरश्म्यसक्तबरमाथिमणि पंथेयर्थ्यलेगा
मे उमार्यपयोधरं पेतिक्रिगुणजश्च वसासि नावसासि। अत्र यथाकृप भोगदत्तमासिनदाः खो
निवत्सवत्सौविजामात्रमात्रिन्यशब्दार्थशक्त्याभिव्यमनेनश्चभयशक्तिमूलत्वम्। शब्द
शक्तिमूलोलंकारध्वनिर्यथा। उन्नतः प्रोल्लसद्धारः कालागुरुमलीमसः पयोधरभरे

लस्याः कंनचक्रेभिलाषिणम्॥अत्रशब्दशक्त्यामेघलक्षणमर्थान्तरंप्रतीयते।प्रकृ
ताप्रकृतयोरर्थयोरसम्बद्धाभिधायित्वेमाप्रसांक्षीदितितयोरौपम्यसंकल्पनमित्यम
लंकारध्वनिः।सएवार्थशक्तिमूलोयथा।नेत्राणांसीतिरैसहोत्रर।रक्षणाहरणाक्षि
ह्निग्धप्रेमकातरंसा।विम्बाहरेपिच्छालंनिवेसिअंकुसुमबालेण॥अत्रकौस्तुभविम्बा
धरयोःकेवलयैवार्थशक्त्योपमङ्गमयते इत्यमर्थशक्तिमूलोलंकारध्वनिः।सएवोभ
यशक्तिमूलोयथा।जणदिष्णपाविवाबलेडे थावासमलिललेलिप एरमप नद्दास
वद्दिद्धीविद्धुरभेपिच्याणंजद्दवेरिवगासि।अत्रोभयशक्त्याविकुरभगवद्वायोरौ
पमङ्गमन इत्यमलंकारध्वनिः।येमत्र इतिशब्दः प्रमेयपरिसमाप्तौ।एवंध्वनेःप्रभे
दजातंप्रदर्श्यक्रमप्राप्तंगुणीभूतव्यङ्ग्यसामान्तोदर्शयति गुणीभूतेमादिना द
र्शितमितिध्वनिकारेण।यदाह।व्यंग्यस्ययत्राप्राधान्यंवाच्यमात्रानुयायिनः।स
मासोक्त्याद्यस्तत्रवाच्यालंकृतयःस्फुटाइति।एवंगुणीभूतव्यंग्यस्यापिसमतोभेद
जातेयोजयित्वा।चित्रस्यापिप्रभेदजातंदर्शयितुमाह।चित्रमित्यादिनाशब्दःका

अप्रकारत्वादस्य वैलक्षण्य एवं योऽनेकः अत एव बहुतरभेदभिन्नत्वं शब्दार्थसंप
शेषः। तेनोभयालंकाराणामपि स्वरूपम् अनेन दर्शयितुमाह। तथा हीत्यादि। वि
ज्ञाल्पेकाम भेदनिरूपणावसरे किं तु नहन्न प्रकारद्वयवचनेनेत्याशंक्याह। अत्र
विमादि वक्ष्यमाणालंकाराः पुनरुक्तवदाभासादयः पंच शब्दप्रतीतिपुरःस्स
रीकारेणार्थप्रतीतिरिति प्रथमं शब्दगतत्वमेव एवं धर्मनिर्देशो मायोर्न्यार्थगतत्वमा
शंक्याह अर्थेत्यादि। चिरंतनप्रसिद्ध्येति तत्प्रतत्वसमानत्वेऽपीति भावः। पुनरुक्त
वदाभासस्य च प्राग्वच्चेति। हि चिरंतनप्रसिद्धिः। अर्थालंकारत्वादर्थाल
कारप्रकरणे पुनरस्य प्रसमानत्वात्। तत्वादौ शब्दगतोऽयं धर्मनिर्देशः कार्यः पश्चाद
र्थगत इति क्रमस्तत्र किं विप्रयोजनमस्य प्रसामस्येति किं तेनेति यदस्मैरुक्तं नदपुनरु
शब्दार्थयोः क्रमेणैव प्रतीतावभासनात्तथा स्मैनैव धर्मनिर्देशोऽपपन्नः। किंच
वर्ध्यमानोऽलंकाराणां शब्दानां रूपेण प्रथनत्वं इति नीसामप्रपरिमितत्वमलंकारकारिणा
मर्थालंकाराणां पश्चान्निर्देशः कार्य इति सप्रयोजन एव क्रमः। चिरंतनमतानु

अ. रं.
वि.
१५
15

१५

लंघनेनैववववयं प्रहृत्वाश्रमेश्वक्रमपि ग्रथकत्वा उन्मनमाभिनमा । अग्रेष्यनेनैवाण
येनतन्मनायणं करिष्यमेवनत्रवयंविवंननमनाश्रयणं करिष्यन्नेवनत्रवयंवि
वंननमनाप्रयणं आ । आमनलयुक्तमेवापन्नदेवयथाहृशं निर्णेनमाह । तत्रेत्या
दि किमलंकारप्रस्तावे दोषकथनेनेत्याशंक्याह प्रथममित्यादि । उपादेयश्चमलंका
रस्वरूपे यथेति । यथैव हृष्टस्यैवपर्यवसितत्वमर्थः । यथा हरिणनयनोत्सारंग
लोऽरंगाविलोचनोकमलवदनोरामीवासांसरोजसमाननाम् । बिलुलितकवा
वेवकेशीं चलक्षिऊरेकरोत्स्वस्तरनविवतोत्सभोगानेविलोकयकामिनीम् । अत्रत्ता
वेगाद्धौ मित्यादि पुनर्वचनं प्रकृतम् । अप्रकृते पुनलंकारः नचैतावनेव दोषाभा
वमात्ररूपत्वमस्याशंक्यं वक्षमाणनीत्यालंकारत्वोविनस्याविशिष्टत्रिविशेषस्या
पिभावात् । तदेवाह यानत्वेति अमथात्वेतियथावभानस्यार्थस्यपर्यवसानेनन्या
त्वेनैवाविष्यानितिमर्थः । अमथाहृक्तनीत्यादोषः स्यात् । ननु पुनरुक्तवदाभास
शब्दस्यालंकारशब्दसामानाधिकरण्यानुपमादिवदत्रहल्लिंगवयोगाग्रुष्ठेलि

अलं वि १९

18

गत्वेपि किमितीहनाङ्गसकः संस्कारः कृतइत्याशंक्याह लदेवेति लक्ष्यस्य लक्षणीयस्य
प्रकृतस्य वदाभासस्य पुनः शब्दपेनयानिर्देशो वचनस्यार्थः अलंकार्यपारतन्त्र्यमि
कामित्यर्थाद्वार्यकायमशब्दसामानाधिकरण्येन निर्देशात् लौकिकाहारादयः प
र्थाप्यलंकार्येण सह संयोगः संबन्धः अतएवैषां न स्मरणेन त्वापि तस्मात् कामाले
काराणां पुनरलंकार्येण सह समवायसंबन्धः अतएवैषामपृथक्सिद्धत्वात् अलंका
कार्येण पारतन्त्र्यमेवेति लौकिकालंकारवैधर्म्यमेवमायम् आश्रयाश्रयिभा
वेनालंकार्यालंकारभावोपपत्तेः किमाश्रयमस्यालंकारत्वमित्याशंक्याह अर्थे
त्यादि एवकारः शब्दरूपेण रूपत्वव्यवच्छेदद्योतकः तेन शब्दरूपेण रूप्या स्त्रशब्दाले
कारोयम् नाप्युभयालंकारोयमित्यर्थः । पर्यवसाने वस्तुनोर्थस्यासत्त्वाद्धर्मभावेव
धर्मस्यानिर्विषयत्वात्त्वीनरूपणकस्य धर्मस्यादिति न वाच्यम् । आमत्वेप्यस्यावभाससमा
नत्वेन सत्त्वाद्धर्मिधर्मभावस्यास्यानामर्थपर्यवसाने धर्मिधर्मभावस्यैवानिष्टेरर्थगतयोः
सत्त्वासत्त्वयोरनुपयोगात् । आमतोवगतेनेवशब्दोत्तीर्णालंकाराविज्ञ न पुनः पर्यवसा

निकोनथाविद्रूपमारूपकादीनामपविशेषः सामान्यपर्यवसाने पर्यवसदाहरणः का
ष्टेनोनाम इत्यादौ इन्दनार्थस्य सत्त्वादनैकान्तिकत्वात् शशशृंगवदभावेन वाच्यः प
र्यवसानेनैवत्र न्यनार्थः सत्त्वापि मालंकारप्रयोजकः इति न्यायैवयदेहशारीरस्मायो
वपिसत्ता काव्यामर्थेनाविशेषात्समानः। किंच इत्येन पर्यवसाने र्थसाधकत्वे। इत्युक्ते
नो निमात्रसारत्वात्काव्यस्य यद्यथैव प्रतीयते न तथैव भवतीति विवादः न ह्यायोस
त्वावत्वापि नैमित्तिकदृष्टिवन्द प्रतीतिवन्न न रूढ्केन यावभासस्यार्थस्यावभासमानत्वात्सत्व
मेव न हि शनयोपि रूपायर्योपलम्भकाशादेर्थस्य पुनरूढकेन यावभासमनस्ति। वा
योमन्त्रैः प्रनाहिंषन्दप्रतीतिवन्मोन रूढ्याप्रतीतेरन्तपपद्यमानत्वं भवति नन्वप्राक्रियका
यामिवरजतप्रत्ययस्य स्वरूपतनएवाभावः। अन्नएवावभासमपीन रूढ्यापि प्रतीतिर्यो
नरूढ्यापर्यवसायिमस्य स्वरूपम् एवमपि वस्तुनः काव्यामर्थाभावस्तदवस्थ एवेति चे
न्न समं किं त्वयथावस्तुनो बहिरसंभवत्त्वापि हितीयथोक्तः प्रतीतेः केवलविशेषमायातं
नोन्सहनेनथेहापि वस्तुरूढेनकार्यायादेरर्थस्यासंभवेपि प्रतीतेर्नोनकश्चिद्विशेषः इ

अलं
वि
१८
17

निर्दिष्टिकारण एव बाह्यवस्त्वन्वेषणम् । तस्माद्ग्राह्यावभासमानत्वमेवार्थस्य सत्त्वप्रति
ष्ठापकं प्रमाणमानत्वावभासमानत्वं च प्रमाणस्य धर्म इति कथं न दोषः । अयोयं धर्मः काव्यालंका
र इति चेन्न । असदेन तथावभासमानत्वस्यावभासनिष्ठत्वयाप्रमाणमेतदर्थधर्मत्वात् न
च्याहिके वाचन प्रतीतिवादिनां तथाहि वेद्यमानानामभावस्यैवानिर्वचनः वेद्यीण हृ
द्वेद्यता इति किं वित्र प्रतिभासते । इत्याशुक्तिका कौमारिलवन्नीलतया रवेद्यता
याच्चापार्थधर्मत्वमेवेष्टम् । इदं च नडपक्षमवबोधितमेव वस्तुनादसंस्पर्शो न्यायः आत्म
त्वेन ख्यातार्थत्वस्य शास्त्रधर्मत्वेन शास्त्राख्यमताख्यालंकारत्वं यदुपसोन्मने तथापि पर्य
वसानेऽवस्तुनः ख्यातार्थत्वस्यासंभवात् इति धर्मभावोऽनुभूतः सा न सत्त्वेपि
दोषः एवं स्यात्स्यात्ख्यातेः समग्रव्याप्यावकाशः । अत्रापि यद्यपि एवं वैकार्थत्वेनावभा
सने समन्वयिलक्षणत्वे किं न पराहतः । एवं च विरोधेपि वस्तुतो विरुद्धस्यार्थस्या
संभवात् विरुद्धार्थस्य शास्त्रधर्मत्वाख्यालंकारत्वं प्रसज्यते । अत्र विरुद्धस्यार्थस्यासं
भवेपि कर्तादिभेदात् समवसायः । इदं च पौनरुक्त्यमप्ययस्मानाविवेचनेन वाच्यमनेनेति

वेन। नैमनन्ताय्यनोदाहृतः। काष्ठनोज्ञानस्मा येनावमोनवन्त्यु ग्रस्य सकाशादेवर्य
समानत्वादिनोमहान् विनत्वावगमादसेव सुखेयात्र माववाच्य ग्रारिव यदेहृशरी
रश्मादौ नत्तु ग्रास्तनः। कार्यादेवत्वाभ्यावे प्यवभानयोनरूद्भा ग्रयगादाहु त्रिमार्थ्य
शोभायर्यव सार्यि विनवाअनवासेव विवाद्विनत्वम्। ग्रत्र एववाति मार्थ्याय स्थानोयथा
वसत्कारकृत्वया नत्तुपस्थानयोग्यमानः सानात्रेणादिकं उभरणातिह्वाराः प
र्यायवान प्याभिभूवयाति। इस्मादादि शावद्दूसकब्वालेकारधेपि सामी प्यात्रावनिशो
भातिरायायाकृत्वायथा पर्यायवादावप्यलेकारत्वे। नथैवकृत्रिमार्थ्याश्रयत्वेप्यव
भासमानसमोनरूद्भासाहृत्वाति मार्थ्यायस्कारत्वमपि प्रतीयते एवेति। नातुभ
वापहृवः स्वयंः कार्यः। एवंवयोनरूद्भ्या ग्रयस्मार्थस्य यत्रैवभाव्यत्वेनतावि वक्षित
त्वं नत्वैवास्या लेकारत्वं नाम तत्र। अप्रहृत्यपदेन मत्वो वन्युओवायस्य फलमिश्च येवि
लासिनीकस्यन नेत्रो त्स्यकारिणी। अत्रा कृ समेप र्यायोनरूद्भासस्तंभवापिवाच्य
वैमानाविवादिनत्वान्नायमलेकारः। एवं वसमाणानामप्यलेकाराणां कविविव

दैवप्रतिष्ठापकं प्रमाणम् ज्ञेयं। किं बहुना। सर्वेषामपि अलंकाराणामुपमितार्थत्वादेः
शब्दधर्मत्वाच्छब्दालंकारत्वस्यात् तद्यालंकारत्वमेवास्त्वायः। यावता ह्यर्थस्यापि
एवं तुनरुक्तनयावभासो सम्भावितम्। अत एव पुनरुक्तवदाभासमिमन्वयोऽस्ति। अ
र्थस्य यथा पौनरुक्त्यप्रतीतौ न कस्यचिद्विवादः तामेवाश्रित्य [illegible] लंकारस्य संभवाद्धि
कत्वात्। एवं च प्रमासत्वे तदाश्रयमेवालंकारत्वं युक्तम्। [illegible] थशब्दता
पि वा कथमेव इति तदाश्रयोऽपि स्यादिमनवस्थाप्रसंगः। अथ [illegible] स्वरूपवैशिष्ट्यात्
वं यत्र नवमत्कारकारित्वमिति तदलंकारत्वमिति चेत्। किं नाम [illegible] स्वरूपवैशिष्ट्
किं पौनरुक्त्यमनपुनरु[illegible]कार्थत्वं वा इति वचनम् समभंगासभंगपदात्वेन श्लिष्टत्वे तत्र न ताव
द्यः पक्षः शब्दस्य द्विरुच्चारणाभावात् [illegible]भासमानत्वात्। नापि द्वितीयः वाच्यवाच
कभावेनालंकार्यालंकरणभावात् [illegible]भावेनोपपत्तेः। अत एव सर्वेषामे
वार्थालंकाराणामुपमितार्थादिवाचित्वा [illegible] नत

कारत्वस्यादिष्टत्वम् तापि तृतीयः [illegible] मेव यौगिकोकारेणालं

कारस्योपक्रांतत्वाच्छिष्टत्वस्य हानौ प्रायिकत्वात्। तस्य तत्र स्यार्थपौनरुक्त्यावगमे तेनिमित्ते नि
मित्तेनैमित्तिभावस्य तालंकारत्वप्रयोजकस्याविवादः। तस्मादर्थापत्त्यैवास्योपनरुक्तस्य तत्
दलंकारत्वमेवेति युक्तं। एवं चक्रलंकारत्वनापि निरस्ता सर्वेषामपि क्रांतिशयरूपत्वात्तथा
त्वपपत्तेः। विस्तरस्तु नयादिति नन्तु विच्छित्त्वाभावात्। नोच्यते शनि वस्तुनस्तु संभवं स्येवेमर्थः
अनन्वयेऽप्ययोगावार्यपदार्थप्रयत्नात्स्यथमे द्वितीयाभवन्त्समस्तास्तसमस्तपदत्वेनयत्न
विषयः। क्रमेणयथा। नहि हिनहिति सुयुष्मामानाम्भवं नस्त्वंदात्मानः। हिमवानयतनस
दावोविषयस्तसमागमनः ख्यातिम्। नदीप्रकरणसुरभिवंनेमनो हृत्सुसमंनेव सपर्या
णोकृतविंबहंतेसर्वत्रस्वजतीयेवा। सर्वजमतकलशंर्वेनेव सदानदत्तोमदपर्याविल
दशनेव कटकमपिविभ्रमकवाटविभ्रममेवनेव ऊर्जस्वाणिवर्धितकविंवारणा
णावरणकार्यैः कलिनेव राजमानसथापिने विराजमानेवशारीरनंमदसलिलेन शा
वलीभूतेवेतित्ननरुद्धाश्रियमिमनेगलेहायांदस्तिवर्णते। वनहंनासितः कालेगो
विभावस्वयोर्यिनीः। द्विपास्वरत्नावस्तिनस्येनराज्ञोयशोभव। अतमस्तुपदेन्नग्रन्यथ

नैवोदात्तमम् केवलस्वरस्य तु न रुद्रटो किं नु गाणिनमिमामाशंक्याह। अलंकारेष्वादौ। य
था इन्दीवराक्षि इन्दुस्मि। इन्दुमल्लक्षि इन्दिरागमनाक्षि इन्दिन्दिराक्षि इन्दुस्मि। नो इत्येतत्
रसस्य कम्पो। अत्र स्वरयोर्न रुद्रटस्य वा रुद्रत्वाभावान्नालंकारत्वम्। ननु केवलमञ्जन
स्वरमञ्जनसमुदायाश्रितेन मलंकारत्वं हृद्यं लक्षयति। सोऽपि मादौ। एकवचनस्य सामा
बहुत्वप्रसंगात् हृद्यवचनस्य यमादीनां स्वयमेव बहुत्वान्नेत्यानियमो हि न एव संभ
वतीति द्वयोरिति सुक्रमः। आह यो वृपो कथा साहश्यं हृद्यं तु प्राप्तमेवेमाशंक्याह। अने
कथेति। यकारमात्रेणानेन द्वयोरेव साहश्यमसत्त्वोक्तिनमितिधानेनम् यद्यपि बाध
अंजनमात्रे पौनरुक्त्यामस्य सामामलक्षणस्य संभवादनुप्रासद्भावास्मैरेनभी
विलः। नयथाप्यसंगे यद्युक्तोऽस्ति मनास्रोयादिलक्षणेऽनुमा। अनमथेत्यादि एनदेव
भेदानिर्देशं ज ववन्याचष्टे केवलेत्यादि समुदायः पारिशेष्याद्व्यञ्जनद्वयरूपः एकये
तिवात्रैव समब्दुमम् केवलस्याद्यादीनां वा नैकथापि साहश्यसामेनेनमाप्तत्वात् एन
स्य समर्थसमस्ताद्दत्वेन संभवतीमस्य प्रायः षड्प्रकाराः। क्रमेण यथा॥ यथा याथा

क्ष्मायां क्ष्मायं घोघोयंयेयेययेययया युयुयायेययेयाययये घायायययायद्युकाग्रसम्लानहरं
नन्दन्यघकृन्नैवोदान्तनम्। दीनादीनानांददौदानं दिननंदिनेदिने नीतिं नन्दनन्दमानंस
नन्नोदिनेनेदनम्। रूप्याभिः प्रभुराभिस्लरूशोबवैयाविनाभिराविनाभिः। अविर
हाविरुहविरहविभिक्षिवाक्षिराभिक्षमकृन्नेषेनः। ननः सोमसिते सिते मासि सन
नेसेमनन्तनाम् अन्नाम सोन्नमगानिमनी स्तनम स्तनमा। कमलदृशः कमला
मलकोमलकमनीयकान्तिवपुरमलम् कमलं ऊरुनेत्रावकमलापतिर्नोऽपि
योविमलः। आदिशब्दात् स्वरव्यञ्जनादेर्ग्रहणम्। यथा सदा नवासवादि देव
नासे स्तवस्तनः सदासदसतिं देवसेवाविनाविनतो नतनाम्। वर्णैरवनेष्वहानि
तिति। उपचाराद् विभावः त्रिये नियुक्तः। शवाभ्यां रेफसंयोगे च वर्गेण च यो मिता
पञ्चमानामथ त्रिसाद्रक्ता यथैते संयुता। सहृषप्रसंयोगयुतानां त्रिवर्गान्तयोगि
भिः समेशेर्युतो यमसेन उपनागरिकोद्युतः॥ शेषैर्वर्णैर्यथायोगं रचिता कोमला
ख्यया ग्राम्यां प्रवृत्तिं प्रशंसन्ति काव्येषु दृष्टा हितबुद्धयः। यथा विरगलविनिगलद्गलला

अ॰ले
२॰
20

करालेगलैरमीनतिद्विनाडिनोऽस्तमवादिदिमेमामराः मदावमनवेत्तुरप्रहृत्तवेवरी
कोस्थयाः पणः परिणतिश्चणलाननटांणादंत्रिनः। अत्र लकारणा पाहल्यामथमाखमि
तिहान्त्रेविधम्। एवं व्यंजनमात्राश्रयमलंकारद्वयं लक्षयित्वा स्वरव्यंजनाश्रयं यम
कं लक्षयति। स्वरेत्यादि। एकसमानस्वरलक्षणपरमाश्रयतो बहूनोऽयमकानां क्वचि
त्सार्थकत्वेऽनर्थकत्वे च क्वापि त्रिरर्थकत्वमिति तत्पाठे प्रथमेव भेदद्वयमंशसात्
नन्दनीयः प्रकारः अनयोर्भेदनिर्देशाग्रे ग्रंथो यथास्थितमेवमायात्। संक्षेपतस्त्विति प
तस्थकाव्यालंकारस्य वर्णाश्रयस्तुद्रकाविन्यास्यपेचाविन्नेनयोगमिति विवेचनाल
कारकारवत्त्रिविभक्तलक्षितमिति भावः। एवं विविधेऽपि तस्मिन्। अनेन दिशिति प्रकारद्वयमनया
नर्थकत्वं यथा। स्वरसमस्वरनामनसादरभ्रमरसजलयानलिनीमथो। जलस्थिरेवता
यामहृष्टांघ्रियं भूतनरागानरागतविंदथो। अत्र नरागेमनर्थकम्। अनर्थकत्वसा
र्थकत्वयोर्यथा। साहारं साहारं साहारममने गुहमोऽस्तन्यस्ताहारम्। संतानेसंताने
संतानमोहसंतानं। अत्र संतानसाहारमित्यनर्थकम्। अन्यानि तु सार्थकानीति नव

विहोषः इदंवस्थाननियममनेनवेणभवति। यंउक्तं पदमनेकार्थस्वरमलादिसंघातस्तत्रेष्या
ननियमेवैवर्द्धकोनवासवः। यथा। मधुपराजिपराजितमानिनीजनमनः सुमनः
सुरभिश्रियम्। अभृतवारितवारिदविभ्रवां स्फुटितनाम्रवनां जगतं। अत्राह
रद्वयानेनतंयमकविन्यासान्यनस्यनियतत्वम्। यथा वा। किंसयाज्जयाज्ञिनवकार्त्ति
केयः शशीजितोयेनसकार्त्तिकेयः उत्खातदंतोगणनायकस्यस्वामीयथदंतो
गणनायकस्य। अत्रचार्थद्वयेयमकद्वयमितिस्थाननियमोद्वियेवेति नामालेका
रस्यहानिः कावित् अनध्यक्षनवास्तिकनवास्तिकलितदकालितरूमालहारिमाल
हरिणनमः। हरिणनमस्यतननलवतननलवस्यायशोवा। शितिमत्र खरवंजन
समुदायपोनरुक्त्यसत्त्वेपिस्थाननियमाभावायमकाभासोयं हृष्यानुप्रासः
ग्रहरूपमितियथाभामनेविप्रोतेयथा। नदन्वयेषुडिमानिग्रसनः षुडिमनवः
दिलीपइतिराजेन्दुरिंदुः क्षीरनिधाविव। अत्रेंदुरिति॥ अत्रिनेत्रद्वीपोदजन्मना
दिन्दोर्विम्बात्प्रतिनस्यरूपमिति। नात्रयायमकविभ्रमयेनपात्रस्याप्रतीतेः अन्ह

अलं
वि॰
११
21

तिस्माद्यपादाः अस्मत्सानुवादादिति अनुवादे हि शब्दार्थयोः पुनर्वचनं क्रियमाणं न दो
षाय अक्रियमाणं पुनर्दोषाय भवति। यथा उदेति रक्तः सविता रक्तमेवास्तमेति च। सम्प
त्तौ च विपत्तौ च महतामेकरूपता। अत्र रक्त इति। शिवः शार्वं स्वर्गोऽस्य उपात्तो। शिरस्तः सि
तियथं मदीया उत्तेगादवति भवनेष्वपि निलयिम्। अथो योगां गावद्धयमुपगतानां त
मथवा विवेकभ्रष्टानां भवति विनिपातः शतमुखः। अत्र योन कृत्स्नोपि शब्दस्य पुनर्व
चने प्रतीमेतरजनकत्वाद्दोषः। न देवाप्रकृष्टमलंकारसमाह। नास्मर्येस्मादि। अस्य
परत्वमिति एकस्य वाक्यविश्रान्तत्वेऽस्य सकलस्य वाक्यस्य वार्थे विश्रान्तिरित्यर्थः। भिद्यत इति
पर्यवसाने आस्तां हि शब्दवद् र्थसाम्यकत्वेनैवावभासः। अत आह। न शब्दार्थस्वरू
पमिति। एवं चैतयोर्वाक्यविश्रान्तत्वेनवादमात्रेणायमलंकारः न तु दोषाभावमात्रमूलं
कात्वस्वरूपम्। एवं हि सति अपशब्दाद्यभावस्याप्यलंकारत्वप्रसंगः यस्मरमादाउक्तं
नस्मरमेव पुनर्नोच्यते इत्येव। तामासेनयथमपरत्वमस्यते। न हि दोषादेवन उदेति र
क्तः सविता इत्यादौ दोषाभावमात्रत्वेऽप्यलंकारत्वाविनसास्य यन्नत्वा ख्यसातिशयस्य

अथ निर्विष्टमेवानन्वयस्य प्रतीतेः शब्दैक्याभावेनानो विमायवहः । न शाब्दोऽतिरेके
सांवादिति शब्दैक्यै विनाऽसानुन्यानात् । एतदेवोपसंहरति तदेवमित्यादि । पुनरुक्त-
वदाभासमर्थपौनरुक्त्याश्रितं छेकवृत्त्यनुप्रासादयः शब्दपौनरुक्त्याश्रयः लाटानुप्रा-
सस्तूभयाश्रित इति पंच पौनरुक्त्याश्रिता अलंकाराः यद्यप्युक्तैः शब्दार्थपुनरुक्तत्वेनो-
पाख्यानाभिधानतयाभेदात्तासामान्याभावात्के सर्पेव प्रकारत्वे । तथापि द्वयोरप्यनुगमा-
देकत्वेन प्रतीतेरुक्तिसामान्याभावात्कैतिवधनमेव प्रकारभाववचनम् । यच्छब्दार्थभे-
देन शाब्दस्यापि भिन्नत्वेन दावात्त्वं प्रतीतानैकत्वेवावभासनात् । अत एवानेका-
र्थवर्णादिष्वपि तथात्वेनैव व्यवहारः । वर्णानामित्यादि । उच्चारकाले स्थानविशेष-
श्लिष्टवर्णात्मकत्वेड्डादेसन्निवेशसाम्याभावात्पौनरुक्त्यप्रतीतिरित्यर्थः । किमाश्रयो-
यमलंकार इत्याशंक्याह यद्यपीत्यादि । लिपिव्यवहाराणां मषीविन्दुरूपाणां दृश्यमाने-
ऽत्र शाब्दाभेदप्रतीतिपत्त्यारोपवादिकोऽयं शब्दालंकार इति तात्पर्यार्थः । आदिग्रह-
णे सफलोपितं पद्यबन्धेनोदाहरति । भासन्नित्यादि । खड्गाबन्धः पुनर्यथा । सपा

प्रते
वि.
११

श्रीभविनामोत्तत्तणलक्षाभवारम समस्तजननयासत्समुद्राभिन्नताभिदः ।। क्लिष्टमेवेति
स्पष्टदिवसमपि निर्गमप्रवेशयोः । उपमानेऽस्मादिः । अर्थेनिशाद्यालेकादर्शनेणयामेन्तर
मवसरप्राप्तमिमर्थः । न तूपमानोपमेययोरेव साधर्म्यं संभवति न कार्यकारणादिक
योरिति लिंगि तदुपादाने नेमाशंकाह उपमानेऽस्मादी । तत्रोपमानस्याप्रतीतत्वे लिंगभे
दादिना धर्मैरुक्तम् । यथा । कङ्कणेनोपलदायकाः । खलास्त्वदेमलेवन्यनसंग
लाइवामनल्लसाधुध्वनिभिः पदेपदे हरंति संतो मणीनूपुराइवा । अत्र कङ्कणेनादे
धर्मस्योपमानेऽसंताकरोतीति लिंगभेदो दुष्टः । यद्यपि स्वाधारणधर्मस्योभयसंबन्ध
संभवेपि सिद्धत्वात् उपमानेन नसंबन्धस्य स्वयमेवावगमात् तस्य न शाब्दत्वात् उक्तेऽस्यूपमा
नपावनेऽस्मेण लिंगादिविपरिणामो न कार्य इति न लिंगभेदादुष्टत्वं । तथाप्युपमा
नवाक्यस्य साकांक्षत्वान्नतानि विषयांते शाब्दत्वस्तंबंधउपगुक्त एव । न हि प्रमात
त्प्रमादादुपमानवाक्ये प्रत्उत्वाधियस्संबंधविनोसमन्वयाविश्रांतिः स्यात् केवलेसमा
नधर्मस्योपमेयेविधीयमानत्वमुपमानेवानूद्यमानत्वमिनीयानेवाविशेषः । म

नतुभयत्रापि नत्सम्बन्धस्यावश्योपयोगादुपपद्यत एव समानधर्मस्यानुगामित्वम्
नहिलिंगभेदादेरपि दुष्टत्वं युक्तम्। उपमेयस्याप्रतीतावमवर्णनीयस्यापि वर्णनीयत्वं
यथा। गौरः स्वर्णवर्णाभो गौरङ्ग्या मेडिमभोगः। मेरोरर्केन्दुयालीकृश सहेमतन्नाय
ते। अत्र तनोर्गण्याः रूपवर्णने भगवर्णनमनौचित्यावहमिति उपमेयस्याप्रतीतावेवं भे
दाभेदत्वलक्षणं व्याख्याय साधर्म्यस्य विषयभागेन व्यवस्थितिं दर्शयति। साधर्म्य इ
त्यादिना एतैरेव च त्रिभिः प्रकारैः साधर्म्याश्रयः। समग्र एवालंकारवर्गः संगृही
तः। तेन व्यतिरेकादिष्वादिग्रहणेन महोक्त्यादयः रूपकादिष्वादिग्रहणेन परिणामोत्प्रे
क्षादयः। किं तु रूपकोपमेयस्योरभेदप्राधान्यसद्भावे स्थाध्यवसायकृत एव वि
शेषः यत्र वक्ष्यति आरोपात्भेदे व्यवसायः प्रकृतिमात्रे इति अनध्यवसायगर्भेषु
लंकारेषु तु द्वाभेदस्यैव चतुर्थः प्रकारो न कश्चिदाशंकनीयः तत्राभेदप्राधान्यस्य
स्यैवाभावात्। अनयोरुपमेयोपमादयः संगृहीताः। सामान्यमिति भेदहेतुकं
विशेषवदिति भेदहेतुकः। एवं च भेदभेदाभेदतुल्यत्वविषययः साधर्म्यप्रयोजनायतने

ध्वं
वि॰
२२
४३

नसोपमाविषयत्वमुक्तं। ननु वस्तुतत्त्वण्मेकेष्वार्थालंकारेषु प्रथममियमेव किं निर्दिष्टे
त्याशंकाह उपमैवेत्यादि। अनेकेलंकाराः साधर्म्याश्रयाः न चैवासाबीजत्वान् उक्तमि
ति साधर्म्योउपमाभेदेष्वणोलग्रावस्ता ग्रेमा ओम्यार्थीवभवेद्राके समासेन ङ्गितेन वे
त्यादिना अनन्वयकिमस्याकेनदाविष्करणेनेतिभावः एवं च नेयोगणनेन तथा नवैवि
यं किं विदितिसूचितम्। तत्रापीति चिरंतनोक्तेपूर्णत्वाभेदान्निर्देशे सत्यपीत्यर्थः। सा
धारणधर्मस्येति धर्मः पराश्रितः तस्य च नत्र नद्धामित्वात् साधारण्यं न देववोपमा
नस्थानेतिमिमेता बवनहष्यौ शद्वानां प्रहृत्तिरितिमद्राभाष्यप्रक्रियया जातिगु
णक्रियाद्रव्यात्मकेषु धर्मिष्वेव ह्रपएव भवति। नचैवमहिरुद्याने धर्मियमभावस्ताश्र
याश्रयिभावेन भावात् अत एव च धर्मधर्मस्य न वास्तवत्वं जात्यादात्मनो धर्मिणोपि
कदाचिदनाश्रितत्वे धर्मत्वात् एवं च नदन्तिरिक्ते धर्ममात्रमपि साधारणेन किंचिद्वा
च्यं। चन दृष्यापवशाद्वानां प्रहृत्तेकात्मत्वात् सदृशं चूनेमहाभाष्यः सहसोहेगामिवं
वजेदिति अविरोपरनेतास मेदिनीं नवपाणिग्रहाणां वस्तमिवेत्यादावुपनमनादौ

क्रियारूपत्वादेर्योजनायितुं शक्यत्वात्तस्या एव समग्रविषयावगाहनसाहिष्णुत्वात्
ननु जातेः साधारणधर्मत्वेपि नज्जातीयत्वान्नत्वस्यान्नसदृशत्वमिति कथं तदुपमो
गात्वमस्याः स्यादिति चेन्न। बिम्बप्रति बिम्बभावाश्रयेण तथात्वाभावात्। तत्र ह्यसकृ
न्निर्देशाद्द्वयोर्हारनिर्झरादिकयोजनाभ्याः। स्वसाम्यभेदानिमित्तावलंबनेकत्वमाश्रि
मसाहृश्यनिमित्तं साधारणं स्यात् एवमुत्तरविस्तरमपि द्रष्टावहासामः। तत्र धर्मिणो
जात्यादिरूपता यथा वेणोद्यानच्छायामिव मरुपथाद्दावदहनाद्धाराभोवापी
मिव विषविपाकादिवस्वयाम्। प्रहुङ्गारुन्मादास्वहतीमिव वनितीर्थविरहाहम
यत्वङ्गलिं निरुपमरसांशं करकदा। अत्र च्छायावापीत्वयाप्रकृतीनामुपमानता
नोज्जातिगुणद्रव्यक्रियात्वं च्छायायास्तु जातिरूपताद्गुणत्वेनाशक्यनीयं। उपमे
यस्य तु नेतत्वयमेवास्त्वरमाधर्माणां तु यथा। वेदोक्तिपस्यामलयाद्रिमन्त्रे मलये
तनान्यानिलमम्बुवारिम् छायायथेनेव शरस्यसत्तमाकाशमाविष्कृननारनार
मामत्र विभक्तामिमस्य क्रियात्वं रामसेतत्छायायथयोर्द्वयत्व फेननारकाणामपि

अलं
वि.
२५
25

त्वे प्रमादस्सवर्णत्वं द्रव्यात्मकाशास्त्रार्थीगतत्वेनोपनिबद्धा एवं प्रकृतामेवम
प्राभाष्यप्रक्रियापहाय निर्निमित्तमेव प्रक्रियान्तरं यदस्मैराभिमोक्तं तदयुक्तमेवम
लं बहुना एवंविधस्य वास्य भावाभावरूपयार्द्वैविध्यम् एतस्य ननयार्थैविध्यावद्गमि
ति ग्रन्थकृता नो कृतम् । एकरूपेणेति सकृन्ता । यदुल्पति । नत्र सामान्यधर्मस्य वानुप
दाने सकृन्निर्देशो उपमेति । एषा हि देशश्च सकृद्वसति वस्तुप्रतिवस्तुभावे वैप
द्वैविध्यमित्याह । एष्वयं निर्देशश्च मादि संवन्धिभेदमात्रमिति । न पुनः स्वरूपभेदः क
श्चिद्धिमर्थः । यदस्य सकृन्निर्देशेऽपि तु सामान्यरूपत्वे बिम्बप्रतिबिम्बभावो वेति
एतस्य भेदत्रयं प्रायः सर्वेषामेव साहश्यगर्भाणामलंकाराणां भवतीत्वेन संभव
तीति अत एव नत्र तत्रोदाहरिष्यामः । क्रमेणेति यथोद्देशं । संबन्धिभेदादिति सं
बन्धिनोः केवलयोः त्रयो भेदाः न तु तावन्नकेवलादेव तस्य स्वरूपतो भेदः । वस्तुतः एकमा
त्र बालेन बाहुल्यमनयोर्भेदः न तु यदि वा लिमता वा ऽत्र वा (वो) यमेकोऽननरानपत्र
योः स्फुटसामान्यरूपत्वयोमान्तः न तु धर्मोऽकेवलादृत्तरूपः पुनः किंरूपत्वेऽन्यांश

स्याद् धर्मभिन्नप्रायेणोस्मादि एवकारः शुद्धसामान्यरूपत्वमवच्छेदकः । कथं तर्हि त्वयो
श्च यथोक्तेऽथ र्मित्वेऽसाननशानपत्रपेक्षया धर्मत्वमेव युक्तं आश्रयाश्रयिभावेन धर्मिध
र्मभावात् । अनयोर्वा साधारणत्वं वास्तवमयुक्तम् अनयोर्ध्याननशानपद्मापेक्षयेति न सा ख
यम् नयोरुपमाने पमे वा लब्धावेश्युक्तेरेव युक्तत्वात् एवं च सति कथं तर्हि तयोः स्व
रूपं मनसि अभिहितं इत्यसात् अनेनैव बिम्बप्रतिबिम्बभावस्य स्वरूपे दर्शिते अप्यसंको
ऽपि त्वप्रकटनाशयेन पुनः पर्यायमिथ्याय कदाचन मुखं द्वारोगरागयोरिति स्वरूप
योरिति विशेषः न चात्र बिंबप्रतिबिम्बभावस्य विषयान्तरं प्रदर्शयितुं कार्यं गतानामुप
मामासांक्ष गुणसाम्यनाम्यवर्त्यर्थः प्रकारो वाक्यः । यावन्नाद्दि साधारणधर्मनिर्ब
र्धनमुपमास्वरूपे स चात्र धर्मो निर्दिष्टोऽनिर्दिष्टत्वेन द्विविधः निर्देशपक्षे वा स्यै
विध्यमुक्तम् । अनिर्देशपक्षे वा स्यान्नवैविध्यं किं विदितिनन्दाभ्युपेयभेदज्ञानमुक्तम
अनयोर्वात्रनिर्दिष्टः साधारणधर्मोऽस्य वास्यैनश्यतिकानामवर्त्यप्रकारकल्पना
वाक्यार्थोपमागंधोप्यत्र नास्ति स्यपने केषां धर्मिणां परस्परावच्छिन्नानां नाह शैवे

अलं
वि:
२५
25

रेवधर्मिभिः साम्ये भवति। यथा अनन्यविधाः कलालासस्य वक्त्रस्यापि विदितो भवन् रत्नहृ
तैर्भुजंगैर्यस्य प्रकृत्यैव शेवधयः अत्र अनन्यविधादीनां रत्नहृत्स्वादीनामुपमानामुपात्ता
ति एतेषां धर्मित्वे परस्परावच्छिन्नत्वेन स्फुटमेव बिम्बप्रतिबिम्बभावः पुनर्धर्मविशे
षप्रतिपादनेऽनुविधानां धर्माणां भवति यथा द्वैवदारागरागयोः पांडुसाविशेषप्र
दनायैवोपादानम् इतु मतो प्रतिनसविशेषावलंबनविभावनेन विवर्तित्वात् अ
नयोः परोन्मुखत्वात् तात्पर्यमेवा विश्रांतिरिति काकथोपमानोपमेयतायाः
एवं चापं अस्याद्विराजेन दारानिजैरादिधर्माभिन्नत्वेवोपमा तावन्मात्रेणैव साहृश्य
पर्यवसानात् नस्वल्पादेः साधारणधर्मस्य बिम्बप्रतिबिम्बत्वात् दृष्टान्तमायसेन
त्सुदाहरणमेवानन्वहारतिकयोस्तदनंगाभिन्नत्वाभावात् कथं साधारणधर्मत्वेति
वेत् उच्यते अस्यासाववह्निमस्य साधारणत्वं जीवितम् नस्य धर्मस्यैकत्वे भवति न चैव
लग्नेत्र धर्मस्यैकत्वं नहि य एव मृदुत्वगात्रो लावण्यादिधर्मः स एव चन्द्रादौ। न साम्यवया
संभवात्। अपि तन्तुनानात्वेऽत्राऽस्ति धर्मः एवं धर्मयोर्भेदात्साधारणत्वाभावादुपमा

याः स्वरूपानिष्पत्तिरेव तु न स्यात् अथ धर्मयोरपि सादृश्यमभ्युपगम्यते तत्रापि
सादृश्यनिमित्तमन्यदन्वेष्यम् । तत्राप्यन्यदिमन वस्थास्यात् ननु यथा मौर्यावल्गितो
भेदेपि श्वेतनीलानां विकलावस्थायां द्वैरूप्यभेदश्चेन त्विमित्तमेकत्वमाश्रयणीयम्
अन्यथा त्वपमायाऽनुपपत्त्यानमेवन स्यात् । एवमिहापि हारनिर्यकरादीनां वल्लप्राते
वल्लनयोपात्तानां वल्लनो भेदेप्यभेदविवक्षयैकत्वं ग्राह्यम् । अन्यथा सैवापो
पाद्रेरा नयोरोपमसमस्यानेनिमित्तत्वं न स्यात् नवैषामोपमायुक्तमिति निमनने न
रमेवोक्तम् । अत एवात्र बिम्बप्रतिबिम्बभावव्यपदेशः । लोकोऽपि हि दर्पणादौ
बिम्बात्प्रतिबिम्बस्य भेदेपि मदीयमेवात्र वदनं संक्रान्तमिति भेदेनाभिमन्यते अ
न्यथा हि प्रतिबिंबदर्शनेन कृशोऽहं स्थूलोऽहमित्याद्यभिमानो नोदियात् दूषणेवि
स्मामादौ वनाधिकानाद्वियवत् । शाखैरपि । सन्तति लौकिकनो मोस्माकृष्णासिन
पटं वहन् अरान्नत्रीलओमत्वभागम्लिष्टरखो समानीति । नृषासपीनवासाः श्वट
हीनत्संगोमनोज्ञाभीमेवश्वापकुलः । पानप्हदेन्द्राश्च पवात्रिशणां संस्मृमानः

अलं
वि०
९६
२८

शशिनेवमेघच्छन्नसौम्यंनीतडिलो:शोभे:शशिनोऽस्यवक्त्रेनाभेदोऽप्यभेदविवक्षाम
वाश्रित्यसाधारणधर्मसंबन्धनिबन्धनमात्रिकंबोद्धं अनन्वयस्तुसंबंधेयत्कृतोवस्तुप्रति
वस्तुभाववस्तुद्वयस्यप्राख्यानमेवव्यवहारंदर्शयितंत्रमिवस्वरूपमावद्दृष्टान्तवचेति
नतद्धमेवदृष्टान्तद्वयेदन्तम्।एवंचात्रभेदविवक्षैवजीवितम्।एषावलदेसप्रवृत्तैव
विद्युल्लेनेललितवनिता:सेन्द्रचापंसचित्रा:संगीतायप्रहतमुरजा:स्निग्धगंभीर
घोषम् अन्तस्तोयंमणिमयभुवस्तुंगमभ्रंलिहाग्रा:प्रासादास्त्वांतुलयितुमलंयत्र
तैस्तैर्विशेषै:।अत्रविद्युल्ललितादीनांमेघप्रासादविशिष्टनाथयकमयाधर्मत्वेनेवो
पादानेऽनन्वयत्वेनैवविवक्षितत्वाक्रम् तेषांसकृन्निर्देशाभावात्त्वगामिना एकार्थ
त्वाभावात्तुल्ययोगितासामान्यरूपत्वाभिलिप्यातिशयाद्धिस्वप्रतिबिम्बभावएव यत्नेषांवाभे
देनप्रतीते: साधारणधर्मत्वमुक्तम् एवंदृष्टान्तादेरपितेये।अभेदप्रतीतिनिष्ठत्रसादृश्य
निमित्ता नवैनावतैवेषामुपमानोपमेयत्वंवाच्यम्।नचानाविवक्षणात् सादृश्य
स्यचासिनत्वाविष्करणयोगित्वेनामनिमित्तं एवमभेदप्रतीतिरुभेनात्रद्दृष्टान्तादे:समान

धर्मत्वोक्तिविच्छित्तिभेदान्तरेणाप्यभेदप्रतीतिर्भवति। यथा द्वयोरपि सेमनः शिक्षितसानस्य
यथायथम् मात्रोऽङ्कुशः शिष्यो व्यासीत् हृष्टो गुरुश्च वाद्विना। अत्रोत्तरार्थे द्वयोर्द्वयोर्दोषकारि
त्वादिनैककार्यकारित्वमभेदकारणमित्युक्तं स्मरणमिवत्स्वलेन। इयं च द्वयोरपि प्रकृतयोरप्रकृतयो।
श्चोपमेयसमन्वितेनाभवति। क्रमेण यथा सदयं बुभुजे महाभुजः इत्यादि अत्र वधूमेदिन्योर्विरोपन
तत्वात्प्रकृतत्वेन सदयोपभोगत्वे समन्वितत्वं। स्वैरेण तस्यामस्तनस्तत्रैव प्रत्यलिनाया
मभिज्ञानवादि। अपमप्रस्यापनिकूलशास्त्राप्रोनर्विमेनीरिरिववायमाना। अत्र भगव
त्पेत्वयामप्रष्ट्याविनेत्र्योरप्रकृतयोः प्रतिकूलशास्त्रेसमन्वितत्वम्। इयमेकदेशावि
वर्तिनापि यथा। कमलदलैरधरैरिव दशनैरिव केसरैर्विराजन्ते अलिवलयैरलकैरिव
कमलैर्वदनैरिव नलिनः। अत्र नलिनीनां नायिकाउपमानत्वेनोपात्ताः इत्येकदेशाविव
र्तित्वम्। इयं च साहश्यपदार्थकविप्रतिभाकल्पितेनसाधर्म्येकल्पितेनाभवति। तत्राद्या
विदुपमेयगतत्वेन क्वचिदुपमानगतत्वेनापि कल्पितमिति द्विधात्वमस्याः। यदुक्तं
उपमेयस्यैवैशिष्ट्यमुपमानस्य वा क्वचिदिति वैधर्म्येणापि साधर्म्यमिति विज्ञेयः प्र

अलं
वि०
८७
८७

कारः पुनरस्मानवाच्यः श्लेषोपमायामेवं संभवाद्दृष्टं प्रतिपादनात्प्रतीते स्वा। क्रमेण
यथा। तेन महृ णाहितेन मिलन् हरिलोमगलोगनाहियामस्स कण्ठग्गकपिअगतो
मलोधं वंदसि जात। उपमेयस्य पदार्थस्य पदाक्यादिनत्वं कल्पितम्। आवलितो कि
विदिवससनाम्ना वासोवस्त्रानानरुणोकेरागुमा। सज्जान उष्णलवका। वनस्यासंघाति
णीपिहविनीलनेव॥ अत्रोपमानगनत्वेन सधारिणीत्वं कल्पितम्। नचासाः पृथग
लणस्याग्राप्य व्रगमात्। अथाकलनालीतिषेव्र एवं हि प्रतिभेदे लक्षणकरणप्रसं
गः। समग्रभिन्नत्वादेर्विशेषानस्यापि भावात्। अथोपमानगुणविशिष्टोपमेयावग
मफलत्वेनोपमायाः प्रतिभटभूतवंसत्वंराभावप्रयोजनत्वेन नचासाः पृथगलंकारत्व
मितिचेन्न। अत्रोपमेयस्योपमानगुणविशिष्टत्वं येव प्रतीतेः फलभेदाभावात्। तथाहि
वसितेमाद्दे भगवमासद्दलनथाः। स्ताहश्यस्य सेचारिणीत्वं कल्पितम्। नत्वत्र भगवमा
अमद्दुपमानेनालीतिप्रतीयते। अननुयादेवज्ञपमानां नरेतिवृत्तस्य वाकार्यत्वात्। य
थाहरूपारोपे हरूपकैव विषयविषयिणोरभेदमेव इरूपार्येनेकस्याधिष्ठंभेसस्यहा निराधि

कंवा कल्पते। न चेहापि साधर्म्यदार्ढ्यायैव कल्पितत्वं ज्ञेयम्। अत्राप्यभेदा(ग)लंका
रान्तरत्वेन वास्य रूपकेणैवासमाविष्टत्तेः सम्बद्धीनत्वात्। विषयविषयिणोरभेदो हि रू
पकस्य तत्त्वम्। तथात्वदार्ढ्येन प्रतीयत इति को नाम सादृश्यगभावः। अभेदमात्रप्रती
तौ रूपकं नियतधर्मद्वाराभावमतः सर्वत्रोप्यभेदप्रतीतावभेद इति प्रतीतिभेदेप्यलौ
किकेन। एवं ह्यालिङ्गनावदभेदप्रतीतिरत्रानुगता यत्तु विशेषः सादृश्याभेदत्वेव्यवस्था
पकोऽस्तु न पृथगलंकारत्वं। न हि भावलेशमात्रेण गोत्वमश्वत्वमपदेश्यं भवति
एवं च गृहीतविग्रहः कामो वसन्तः सार्वकालिकः। नेहात्र तद्दयं कामीति समृद्धेणः स
याकवच्चमादौ गृहीतविग्रहत्वादेर्नियमस्य धर्मस्याधिकेऽप्यलंकारान्तरप्रसङ्गः। इ
यं च मालात्वादिनाऽनेन भेदा इति द्वयविलक्षणभयान्न प्रपञ्चितम्। एकस्यैवमादि। न च
सादृश्याश्रयाणामलंकाराणां लक्षितं विन्नप्रस्तुतत्वात्। सादृश्यस्योभयनिष्ठत्वेनैव
सम्भवादेकस्य च तदभावात्कथमिदानीं दाश्रयस्यापि तत्स्ववचनमिमाणोकादृ। वा
स्याभिप्रायेणेमादि एवं रूपेति सादृश्याश्रयत्वमसमर्थः। अस्येव त्वत्प्रशल्दीसाह

प्रसे
वि॰
२८
28

श्यप्रतीतिमन्तरेणैव वियद्वियदिवेत्यादिवदुपमानोपमेयत्वस्य वाच्यत्वेनोपनिबद्धानामनन्व
याद्यावाचामभिप्रायेणेति न पुनर्वस्त्वभिप्रायेणेत्यर्थः। वस्तुतो ह्येकस्यैव साध्यसिद्ध्य
र्थरूपत्वासंभवात् उपमानोपमेयत्वे विरोधः स्यात्। इत्थं शाब्दमेव सादृश्यमनुगममा
श्रित्येहास्य लक्षणम्। ननु यद्येवमेकस्योपमानोपमेयत्वं विरुद्धं तत्किं वस्तुविरु
द्धेनानेन निष्फलेन वचनेनेत्याशङ्क्याह। एकस्यादि। एवं वाक्यद्वितीयसब्रह्मचारि निवृ
त्तिरेवालंकारत्वप्रतिष्ठापकं प्रमाणम्। अन्यथा उतनमोऽस्यालंकारत्वमायायात्। तस्माञ्ज
येव परिपालयन्तः प्रजामेकणौ पकंठ पालिनेकवणीमेरेयम्। यत्र भरूपमिव माम
नुशास्ति सोऽयमत्यापितन्तमयि गुरुगुरूपन्नपातः। अत्र यथैव गभस्तूपमोग्रुकरत्व
शान्तयेवायाया मन्वशास्तीति समस्यैकस्योपमानोपमेयत्वे द्वितीयसब्रह्मचारि
निवृत्तिप्रतिपत्तिप्रभावादनन्वयमलंकारः। एकस्यैव ग्रहणस्याहेदनवासिद्धसाध्यधर्मसं
भवान्नोपमानोपमेयत्वस्य विरुद्धधर्मसंसर्गः। अत एवेति विरुद्धधर्मसंयोगात्। एक
स्यैव रूपेणोपमानोपमेयत्वेनाविद्यमानोऽन्वयसंबन्धो यत्रासावनन्वयोक्तः। अत्रेना

दमोऽयुक्ते श्लिष्टप्रतापो नास्तीति द्वितीयपक्षलवातिनिह्नुतिरङ्गजीवितभूताप्रतीयमान
एव यत एव कान्तेवीर्यद्धि तस्तत्त्वयोरुपमानरूपयोरप्रतीतेरशुद्धमेवैतदुदाहरणम्
शहेहृमित्रेन अणेस्वदरमहिलासहस्ससंतकिस्स। अणेहरर एवरातेसावामाइंदा
हिएणाङ्घस्स। इत्यादौ वचनानन्वयोदाहरणत्वं वाच्यम्। अत्रासामार्थेनानार्थस्योपमानोप
मेयत्वेनोपमायामभिधीयमानत्वात्। असदृशोपमानान्तरनिषेधपर्यवसायाभिधी
यमानमेकस्यैवोपमानोपमेयत्वं स्वरूपं न वचनद्वयशब्देनाभिधीयते अपितु व्यञ्ज
ते। इति प्रतीयमानत्वेनैव ध्रुवमिति वाच्यत्वमस्य न वाच्यम् एवं चालंकारध्वनेर्विषयाप
हारः स्यात्। एवं गयेन सिंधुरयुगंयरवक्रमैत्रीमेरावणप्रहनयोपि नारीद्विनाले न
त्वकवत्त्रिनयनावलरत्नाभिलिखीयप्रतिकृतिविद्धृथपातित्वमेपि इसद्ग्राफनत्वयात
वाच्यः स्वीयप्रतिबिंबरेवसाहृश्यस्याप्रतीतेर्लङ्घ्यस्यापभावात्। यदि नामैवैतन्न
तीयेन नद्यप्रसप्रतीयमानत्वं स्यात्तत्वाच्यत्वं यथोक्तस्यायात् एवं वचनदेकदेशेनावसि
तभेदेनवैरूप्यास्तेनैवानन्वयश्च एव वक्तव्यम्। तत्समानमिवोऽज्ञातिसदेसर्गोवरवेति
न नामयस्याभिनन्दंति हिरण्यापिसमामात्रमातेन्नमाप्तेः शङ्कारोपादनन्वयरूपकमितयद

अलं
वि
२९
29

मैत्स्केन त्वयुक्तं। एकस्यैव विशेषस्तु वादभावेनावस्थानादासोपमाभावात्। द्वयोरिस्मादि द्वयोरि
त्युपमानोपमेययोः न तु न हि सन्ध्याकयोः मेनकोनाननस्य कमलस्य त्वयाकरस्य द्वैषत्स
दृशमुपमानभावः। अयोजेरान्नृनराज्ञपराहृतानामन्यः परस्परमसावरसः प्रसृतः स
यत्र यालमस्युपमानोपमेयत्वं स्थितमसाएवं गमानत्रैतेनेतिना। सिद्धिमत्रास्थितेनायौ
गपद्यानभावश्रतिक्रमस्त्वपत्वम्। अत एव यौगपद्याभावात् सत्ववाक्यभेदः शब्दस्यार्थस्या
न च शाहो यथा। रजोभिः स्यन्दनोद्भूतैर्गजैश्च घनसंनिभैः भुवस्तलमिव व्योम कुर्वन्व्योमेव
भूतलम्। अत्र भुवस्तलं व्योमेव कुर्वन्व्योम भूतलमिव कुर्वन्निति वाक्यपरिहृत्रैः स्फुटपव श
ब्दो वाक्यभेदः आर्थो यथा। भवमादाव्ययादेव गं मा भक्तिर्य्यशासनी। इतरेतरमसाहृश्यस्तु भवा
मेतिविंयनाम्। अत्र स्फुटेऽपि शाब्दे एकवाक्यत्वे गंगामाभक्ति वज्राक्ति सुगंगा वद्व न्वेम स्मेवायौ
वाक्यभेदः। अस्या स्योपमानान्तरतिरस्कार एव फलम्। अत एवोपमेयेनोपमेयमस्यान्वा
र्थामिय तत्वम्। यत्र तु न तूपमानान्तरतिरस्कारो न च प्रतीयते। न तत्रायमलंकारः। यथा
सविता विधवति विधुरपि सविनरति दिनन्ति यामिन्यः। यामिनयति दिनानि च
सुखदुःखवशीकृते मनसि। न ह्यत्र विधुसवित्रादीनामुपमानान्तरतिरस्करणं विवक्षितं

रतिनयादिनत्रियामिनः यामिनयेतिदिनानिवस्तुत्वेऽङ्गः स्ववशीकृतेमननासि न
ह्यत्रविधुरसविज्ञादीनामुपमानानांनवानिरस्कारणेविवक्षिते किंतुह्यत्वेऽङ्गः स्ववशीकृ
तमननत्वामेवविपरीतेभवतीति साधारणेऽपि पतत्स्वधर्मस्य निर्देशान्निर्देशास्वरूप
पत्वद्वयाग्रहकत्वेनोक्तम् तत्रयद्यपिनिर्देशपदेसाधारणमात्रितथाप्यत्रस
कृन्निर्देशेनैवानुगतत्वात्उपलम्भः स्फुटस्यत्रभावः अतिदेशपदेतत्वास्तव
मेवसाधारण्यं यदनुसारेणवमिवजलमिमामसदात्मनम् धर्मस्यानुगामित्वेनय
था। ह्यमलेवमतिर्मतिरिवकमलाननिवविभाविभेवतनुः। धरणीवधृतिर्धृति
रिवधरणीसततंविभातिवतनयस्य अत्रविभातीतिसकृन्निर्दिष्टम्। वस्तुप्रतिव
स्तुनिर्देशस्वशब्देवदिहापिशुद्धसामान्यरूपत्वबिम्बभावःसच्छायेमादिनागुंथ
कृतेवोदाहृतः तत्रयभोजवदनयोर्बिम्बप्रतिबिम्बभावः। शुद्धसामान्यरूपत्वे
यथा। तवलडनाद्युगपद्धमिषितेनभावन्मयः पवस्यरत्नलामथिरोद्धतोदे प्र
स्यन्दमानपरुषेतरतारमन्तश्चकारनवप्रवालितंश्रमरेवपश्मम् अत्रप्रस्यंदमान

अ.ले.
वि.
३
30

धवलितेन प्रद्युम्नस्यात्मरूपत्वम् । ताराभ्रमरयोस्तु बिम्बप्रतिबिम्बभावः तन्मेघाभिप्राये
णघानुगामिनेति भेदत्रयस्याप्यनेनोदाहरणम् सादृश्येत्यादि । वक्त्रं नरमितिस्मर्यमा
णम् सदृशमेवेति सादृशस्योभयनिष्ठत्वात् अनयस्मर्यमाणेनानुभूयमानस्यानुभू
यमानेन वा स्मर्यमाणस्य सादृश्यपरिकलनमयमलंकारः । यदुक्तम् यथादृश्ये
तत्रानितना सामर्थ्यात् स्मर्यमाणगा स्मर्यमाणकृता प्यस्ति तथायं दृश्यगामिनीति तत्र
त्रायः प्रकारो ग्रन्थकृदुदाहरणे अतिशायिनस्वरास्वरेस्मत्र नन्वद्रिशिशोरेव रघुनंदने
न सादृश्यं विवक्षितम् । द्वितीयस्तु यथा । न सा स्त्रीरेति शितशिखराः पेशलैर्विद्युती
लैः क्रीडाशैलः कनककदलीवेष्टनप्रेक्षणीयः मद्गेहिमाः प्रिय इति सखे चेतसाका
तरेण प्रेक्ष्योपान्तस्फुरिततडितं त्वां तमेव स्मरामि । अत्रानुभूयमानेन मेघेन स्मर्य
माणस्य क्रीडाशैलस्य सादृश्यपरिकलयत् एवंचात्र सादृशस्योभयसम्बन्धेऽप्यनु
भूयमानेनैव वक्तुः स्मर्यमाणप्रतीतिर्भवतीति विशेषः ननु यद्येवं तत्स्मरस्यास्मरप्र
तिपत्तिः किंनेदमनुमानमित्याशंक्याह अविनाभावेत्यादि अविनाभावबलादात्मा

त्रिमसादृश्ययोस्तु अनुभूयमानस्मर्यमाणयोरुभयरभावः श्रीपुरन्दरनन्दनयोः सादृश्य
परिकल्पनेन चातिशायितस्वरास्वरप्रभावत्वादिः धर्मोऽनुगामितया निर्दिष्टः वस्तुप्रतिव
स्तुभावेनापि धर्मस्यैक्यं भवति न च शुद्धसामान्यरूपत्वेन यथा सोद्दामदर्पकृत्तनन्दको
वः सोल्लासलक्ष्मीप्रतिबिम्बगर्भः अर्वन्नजस्रं यमुनाप्रवाहः सलीलराधास्मर
णं मुरारेः अत्र सोल्लासत्वसलीलत्वयोरेकत्वं। बिम्बप्रतिबिम्बभावेनापि यथा स्मेरे
ऊनामेचलवांकितेन यामुदितां सन्दधिवीक्षमाणः विवादहेमानलक्ष्मलेखामी
लत्कपोलां भवतीं स्मरामि। अत्र मेचलवक्ष्मलेखादीनां बिम्बप्रतिबिम्बभावः। एत
देवसादृश्यनिमित्तकत्वेदृष्टेपि वैधम्र्यदाहरति सादृश्यमित्यादिना सदृशानुभ
वाभावान्नस्मृतेन सादृश्यहेतुकत्वम् स्मर्तव्यदशाभाविवेशति स्मर्तव्यदशाभावि
त्वेवाच्यं सदनादृष्टमित्यर्थः अत एव वाक्यस्य वचनं स्मर्तदशाभावित्वमिति अत्र वाक्य
स्य वचनं यद्यपि स्मर्तव्यदशायामतीतत्वात्कर्तृविशेषणानां स्वगयानिहन्तनादी
नामप्यतीतकालावच्छिन्नानां नष्टाविर्भवनयापि वर्तमानकालावच्छिन्नस्मर्तृ।

अलं
वि
ञ
३१

विशेषणभावेनोपनिबन्धात्तेषां तद्वाक्यैर्नैव प्रतीयत इति यथोक्तमेव हृद्यवर्ण-
हृद्यं युक्तमिति सम्भवद्याप्यव प्रमाणम् अस्मदादृग्रूपणान्तरमपि दर्शयति प्रियोऽलंका-
रस्येत्यादि न रसादृश्यार्थे सादृश्यमतिरिक्तं निमित्तं संस्कारादि न त्वापीति एवं स्थिते
पि सतीमर्थः विभावादिष्वपि नत्वे प्रेयोऽलंकारस्सत्तीमर्थः हृद्यमतिरिक्तं निमित्त
नोक्तापि नास्त्यतिर्विषयो न तत्स्वशब्दमात्रप्रतिपाद्यत्वेऽस्त्यतिर्विषय इति सम्बन्धः
नत्र विभावाद्यागृतिनत्वे स्मृतिर्यथा प्रेयोऽकोऽपि कान्तमस्वामिति स्वशब्दमात्रप्र-
तिपाद्यत्वे यथोदाहृतम् अत्रानुगोदामित्यादौ अत्र च प्रेयोकारादावधनेऽस्यस्य-
था भिन्नविषयत्वेन यथाग्र एवं वक्ष्यामः एवं च प्रभेदादृश्यवर्णहृद्यस्यापि प्रयोजनेऽभि-
न्नविषयत्वात् क्वचिच्च सादृश्यनिमित्तापि स्मृतिरवाकार्थत्वात्तत्रास्मिन्नयं वसती
माह ये हि हेशोसीत्यादि वक्त्रवत्सयापीड देवलक्षणं वक्त्रे नरं तु भगवल्लक्षणं अ-
त्र च हृद्दर्शनमभिलषतां जनानां च हृद्दर्शनावाप्तिर्देवनाभूयावत्तेषांमुत्सेभाऽवभ-
गवद्दर्शनमपि जानातीमशक्यवस्त्वेनरूकरणं हृपं इह तु नवशाकवस्त्वेन रूकरण

दर्शनेऽस्थितमितिकथमत्रविशेषालंकारः स्थितइत्याशंक्याह करणमित्यादि एत
द्युगपद्गमकभावमाश्रित्यान्यैः काव्यलिंगत्वेनाभ्युपगतमितिदर्शयितुमाह मता
न्तरे इत्यादि एतदितिस्मरणं मतान्तर इत्यौद्भटे यत्तु केचनमेकं यदमत्रस्मृतेरनु
भवस्य बाधेन तत्प्रतिपत्तेन काव्यलिंगत्वमेव इति इह पुनर्गम्यगमकभावादनु
भूयमाणस्य स्मर्यमाणस्य व्यवहारोऽपि विशिष्यत इति स्मरणालंकारमनयेनैव क्रममाह ए
तद्रूपसंवेद्यत्वमदर्शनादयाति नदेते इत्यादि एतद्रूपसंदेहेमायाश्च वारोलंकारः
सप्रतीतिभेदाभेदतुल्यत्वाश्रयालंकारानन्तरमभेदप्रधानोल्लेखादयितुमाविनत्वा
द्वसरप्राप्तमाविमर्शः ननुतावदस्ययमेरूपकेलत्तयति अभेदप्राधान्यमित्यादि
वर्त्तत इति यु ननु प्रतीतिनः सद्भाव इति प्रधानाप्रधानयोः सम्बन्धिविशेषत्वात्
आरोपोऽसत्यामावा एव इति अमत्रप्रकृतेनत्वादौ असम्सेति अप्रकृतस्य संबन्धादेः सव
समानाधिकरण्येनवैयधिकरण्येनचनिर्देशोभवति ननु सामानाधिकरण्येन
निर्देशएवसः एवंद्वियातः कर्णादनोकेविदूपरेविन्ध्ययाख्यिनाम शबरस्वामि

अलं
वि॰
३२

32

नाममसेणतत्त्वकाराल्लवारयः । इत्यादावारोपसद्भावेपिनसामानाधिकरण्यम् स्ती॰
तिव्याप्तिः प्रसङ्गे ननु आर्थसामानाधिकरण्यमस्तीतिनाव्याप्तिरितिचेत् न भि
न्नयोः सामानाधिकरण्येन निर्देशो ह्यारोपलक्षणं नचैनदत्र निर्दिष्टं वैयधिकर॰
ण्येन निर्देशात्तस्याध्यवसेयत्वात् अर्थस्वसाम्यान्निर्देशश्चनैकरूपं विप्रतिषेधात्
नीलमुत्पलमित्यादावपिगुणजातिरूपत्वेनभिन्नयोः नीलोत्पलयोः सामानाधि
करण्येनानिर्देशादारोपः प्रसङ्गे इति अतिव्याप्तिः स्यात् नचारोपोभिन्नयोः सामा
नाधिकरण्येननिर्देशोऽत्रापि इत्यसंभवोपि इत्येतदतिरवयमेनदारोपलक्षणम् यद्ये
वं न किं शाब्देशाब्दान्तरमर्थेवाऽर्थान्तरमारोप्यत इति । ब्रूमः तत्र न शाब्दे शाब्दान्तरारोपः
न्तत्त्वेनाशब्दादेरेवशब्दादिरूपत्वेनाप्रतीतेरसंभवविनिष्कर्षविषयत्वेन रूपोल्लेखादि॰
भिमतार्थेबोद्धृत्वात् किन्त्वर्थेऽर्थान्तरारोपः सचप्रयोजनवशात्तथानिर्दिश्य
ते नत्वंशमा अतएव शुक्तिकायामिव रजतारोपो नत्वेवं ह्यारोपः नखल्वरजत
रूपेप्यानेनभ्रमरूपत्वात् अतएव नद्यारोपविषयस्यारोप्यमाणेनाच्छादनत्वेनप्र

नीतिः अहह्रजनज्ञाननयपद्मकण्ठिसंदविविक्तेमलविनवप्रयोजनमुपपन्नतया वेदार्थस्तारो
पयति अत्र न एवं क्रमारोपविषयानपह्नवेऽपि भवद्भिरप्यभ्यनैवाशयेन प्रतिपाद
नश्चमोयं नर्थोत्ता प्रतिपत्तिविमाणक्रमम् नसेमारोपस्य विषयापह्नुतो विषयी वा
प्रकृतः ताभ्यामवष्टब्धत्वे ग्रहणलम्। यद्दत्ते मारोप्यमाणत्ययत्रोक्तौ विषयी विष
यस्तच्छेति अत्र मध्येति अनपह्नवे एवमनेनापह्नुति रूपकयोर्भेदो दर्शितः ख्याक
रिति देश्यादयः अनपह्नवस्याथर्मेत्यत्रा वाक्तदन्त्यायि भेदत्रयान्तर्गतानि तत्त्वम
प्यस्येयम् यथा कंदर्पद्विपकर्णकम्बुमलिनैर्दानाम्बुभिर्लाञ्छिते संलग्नाञ्ज
नष्टंजकालिमकलंगंडोपधानेरतेः व्योमानेकरहस्यपङ्कमलिनैः संच्छाद्य
मानोदरं पर्येयन शान्तः स्वथासद्रूचवेरबिम्बकलङ्कांकितम् यत्र कलंकस्य
दानाम्बुभिः प्रतिबिम्बने लाञ्छनत्वाकितत्वयोः शुद्धसामान्यरूपत्वम् स्वथास
स्वबलम्पानुगतत्वाद्व्यानुगामितेति भेदत्रयानुप्राणितत्व अनेनवसादृश्य
निमित्तोपमानोपमेयरूपकमित्युक्तं भवति केषांचिदेपसम्बन्धयारद्वेर भ्यारोपोहय

अलं
वि॰
३३
33

कांगमेवेति मतम् यदाहुरलंकारभाष्यकारः लक्षणापरमार्थं यावत्तारूपका।
स्वरूपमित्युपक्रम्य मालारोपाश्च सादृश्याहारसम्बन्धात्तराहेमादि। तत्र यथा। अस्मत
कवलः शोभाराशिः प्रमोदरसप्रपास्तीति मशकंटमोत्स्नावापीन्तेपायच्छरंटिकाम
नस्त्रिग्रहमीरंगरश्रीविमानसोद्गन्नभोत्रिवधिस्तवहस्ताहहे स्कृनीमरगकेतनः
अत्रैकरूपकारणेकार्यरूपायाः अज्ञायाः आरोपः अन्यकृतानाप्यलंकारानुसारि
एयामत्र यद्दाहैतवाक्ष्यकृद्वमभिधायाऽविशेषेणैकस्मिन्ननेकवस्त्वारोपान्मालारू
पकमित्यभिद्यतनायमेवपक्षः कटादितिः ननु वाच्यवसायगर्भाणामप्यलंकारा
णामभेदप्राधान्ये सति प्रथममारोपगर्भा अलंकाराः किमिति लाक्षितास्माचो
क्याद् आरोपादिमादि इदं तदेशति। न शाहोमालंकारापेक्षया नेन भेदसमस्तृपा
र्थः अवयवेभ्योनिष्क्रान्तमारोप्यमाणोयेत्र तत्र यथाक्रमम् परम्परयैकस्मादाहह
तस्मादपरस्य रूपणात्वमायातं यत्र तत्र यथाक्रमम् आद्यमिति निरवयवं मालावैक
स्मानेकस्य वानेकारोपाद्भवति एवं परिमित्रितत्वे मालारूपकत्वं नेयम् द्वितीय

सावयवं समस्तमारोप्यमाणात्मकं वस्त्वभिधायाविषयो यत्र तत्तथोक्तम् एकदेशा
मारोपविषयाणामर्थात्तदात्मकत्वारोप्यमाणप्रयोजनप्रतिपादनायत्तेरूपत्याति
वर्त्तते परिणमति यत्र तत्तथोक्तम् तृतीयमिति परम्परितं यद्यपि श्लेषनिबन्धनेऽस्मि
न्गुणक्रियात्मकधर्मनिबन्धनस्य साहृश्यस्यासम्भव एव तथापि शब्दमात्रकृतमेवा
भेदाध्यवसायतः साहृश्यमस्त्येव यतस्तत्र श्लिष्टपदनद्वेदाष्टकमतिरिक्ताः संभवति इ
ति विरलतनालेकारुण्ये श्लेषेव तेसंततिमङ्गलसौन इति भावः तत्र हि तेषां सतत्वेऽप्यन्त
र्भेदाष्टकतमेव तेन विच्छित्तिः प्रतीयते तथाहि पादः कूर्मोऽत्र यष्टिर्भुजगपतिरयं भा
जनं भूतधात्री तैलाः पूराः समुद्राः कनकशिखरिसौहृन्नवर्तिप्ररोहः यत्रार्चिश्च
णाम्रहस्ते गगनमलिनिमा कज्जलं दह्यमानावीरश्रेणीपतंगाज्वलति नरपते
त्वत्प्रतापप्रदीपः । इत्यत्र समस्तापि वाक्योक्तत्वे समस्तवस्तुविषयकृतमेव वैचित्र्य
म क्रमेणानियथोद्देशम् पीयूषेऽति निरवयवं केवलं यथा दासे इत्यादि अत्र केव
कस्तम्भः अवयवी एव रूपितः न तु तस्य नीलाब्जत्वादयोऽवयवाः । इति भावः स्मरका

अलं
वि॰
३४
34

ऽकस्यारोपप्रतीतेः कुटिलत्वाद्यनेकधर्मनिमित्तं साहश्यमेव स्तम्बयुः इंद्रोष्वेकस
बहव आरोपा इति मालारूपकं निरवयवम्। अनेकारोपो मालारूपकं यथा। बाहू
बालमृणालिकाऽऽकवलनटमाणिक्यहर्म्यं रनेमंक्राशैलशिलातिनमवफलकं हासः
स्तथा निर्झरः वाचः कोकिलकूजितानि विकराक्षेत्रोऽन्यवश्यामरंनसाश्वलकंरंग।
शावकदृशः किं किं न लोकोत्तरम्। अत्रानेकेषामनेकारोपा रूपकमाला। इयं च रू
पकमाला श्लेषनिबंधनापि दृश्यते यथा नेत्रेषु स्फुरसोदरे मधुमती वाणी विपा
शामनि श्येनोयातिनन्दीनतां कलयते शोणत्वमस्याधरः चारित्रं मनपापपल्लवदन
मद्दो मामेषनीर्थाश्रमे स्नातं वांक्षति भूपतिः परिमितो वो लोदके वल्लाति। अत्रा
नेकेषां श्लिष्टा अनेके आरोपिताः इति श्लिष्टा रूपकमाला समस्तवस्तुविषयं य
था विस्तारेति पृषाकुसविन्मदाहपणस्यालोपहंशासस्समलोताश्रितिवश
नेव सन्नसंत्राजानं प्रतिपालः कस्यापि महाकवेरुक्तिः अनपेक्षकलिकालेकर्णे।
तितेन्दपंप्रतिसोल्वंटनमाक्तिः। अत्र न मल्ललपद्मपात्रादीनामारोपविषयारोपमा

णानां शाब्दत्वात्समस्तवस्तुविषयमेतत्। एकदेशविवर्ति यथा ज्याभाभीतियत्र केचिद्
रोपमाणाः शाब्दाः पात्राः केचिदार्थसामर्थ्यादवसेयाः स एकदेशविशेषेण वर्तनादेकदे
शविवर्तीति ज्योत्स्नाच्छायासमेयास्मिन्नेकदेशविवर्तिनत्। इति श्रीममम्मटाचार्यस्य लक्षणात्
ग्रन्थानि कीर्तीति स्मृतनायिकानामारोपस्य अशब्दत्वादेकदेशविवर्ति। ज्याभानीमत्रस
माहोक्तिमनमेममंतनरमदाहरणान्तरेणोदाह्रियते यथा भवत्संविसृष्ट्यमनुप
मामोदमधुरांसमाश्रित्य त्वां नानाविषयवनराजी विकसितानाम् भावो यानेभवन्यानवसद्
विशेषाह्लासितया विहर्तेमधुः सामन्नमस्त विवेकाधियसत्वः अत्रभक्तेनायिकारोपस्या
शब्दत्वादेकदेशविवर्तित्वम् किंपदसेति अत्रपीयूषस्याथतामनेन श्लिष्टशब्दानिरूप
णमितिलेवककालिनोयमपपादोऽस्येयः अथयाम्नतसद्दपीयूषेणरूपणमात्रस्य
नम् अनश्वाथयाम्नतस्सपीयूषेणेति पाठोग्राह्यः अत्रचपीयूषवदमृतशब्दस्याउभयोर
स्यावाचकत्वमनमेममंतत इति तदाहरणान्तरमुदाह्रियते यथा। अलौकिकमहालो
कप्रकाशितजगत्त्रय स्तूयते देव सद्वंशमुक्तारत्नेन कैर्भवान् अत्रमुक्तारत्नमित्या

अलं
वि॰
२५
35

रोपो यत्रैकोऽवयवशब्दः एववेशाश्च तारोप इति श्लिष्टशब्दं मालापरम्परितं यथा विद्वद्दिमादि
हंससरूपणामाहात्म्यान न स्वरूपणेति परम्परितं एवं यामिमनोवाक्कायैरिमत्र अ
णवरूपणानन्तरं उपरोपो स्वहेतु रिति परम्परितं पर्यंक इम त्रैकस बहुव आरोपा इति
मालापरम्परितं अनेकस न अनेकारोपे मालापरम्परितं यथा। श्री श्री धरोरःस्थ
लखेनुरेखा श्रीकेठकेवा त्रन डिंभ गौरी शकास्तिपद्माकरराजहंसी शची चनो यच्छ
तु मंगलानि। अत्र बहूनामनेकारोपा अपरम्परितमाला अत्र बहूनामनेकारो
पा अपरम्परितमाला एवमादय इति परम्परितमप्येकदेशविवर्त्ति सर्वं प्रकाराः
स्तु विनाशेति यत्र मध्ये दर्शनादेव न तत्र प्रसादयवेदिविधमपि श्लिष्टहस्पते तत्र सम
स्तवस्तु विषयं यथा विद्वन्मोड्डादलउमंडं ज्ञनदन्ताकारबहुलकेसर पद्मरं पत्र
सवन्द्रालोपहासि अंगुस्तपण्हरादिगन्त्योग्गारे। अत्र अमद्रसाश्लिष्टत्वे एकदेश
विवर्त्तिय यथा यतारामो ज्ञैकार्यप्रकर उलकितं वाद्गिकावन्दनो भोदिग्ये सप्रविहल
स्थितकरकपयोयोनमाकाशलिंगम् तोयाधारे अनीविधुनवति दिनकृद्विम्ब निर्मा

लपद्येन सार्धं पुंडरीकं मथितं हिमकरं समवरं ममृथिकालः अत्र कालविषये सजकादि
रारोप्यमाणेन शाहृद्मेकदेशाविवर्त्तित्वम् छायायाः सम्बद्धानि मोलमोदकभांडवा
चकत्वाश्लिष्टत्वम् क्वचिद्विषाभेदमेव दर्शयन्न विपर्ययेण निषेधपूर्वमारोप्यमाणत्वेन न
दोयस्वाभेदहेतोर्धर्मसद्भावनिकलनेनाधिक्येनवा हृदयोपमात्वेनापादहृदयने क्रमेण
यथा कलिप्रियाशस्वदपालिनाज्ञावज्ञां गुरुत्वात्तिष्ठ दर्शयन्ती छायात्विनायानन्तसेव
कृत्वा कृत्वा कृत्वा न कृत्वा सवलस्य धर्मैः । अत्र कृत्या निषेधपूर्वं छायायामारोपिता न
त्रिषेधेन हि छायायाः कृत्यादादृष्टेन साम्यं प्रतीयते कृत्यान्यथा न स्वकर्मणि व्याप्ति
यते यथेयं न कर्मणि । इति विचारकार्यः । अत्र च यद्यपि विशेषालंकारमाहुः तदभे
दालंकारनिराकरणादेव निराकृतमिति न पुनरायस्तं कृत्वा यथा वनेचराणां वनि
तासखानां दरीगृहोत्संगनिषक्तभासः । भवंति यत्रौषधयो रजन्यामतैलपूराः सुरत
प्रदीपाः । अत्रातैलपूरत्वेन हृद्यानिकलनम् । आधिक्येन यथा । त्वदीयोपि हि ष्मस्योग्निना
नापवा अपि वाजंगमे नीर्थं यमैवामूर्त्तिसंचरः । अत्र त्वद्वीर्यत्वादेर्धर्मस्य

अले
वि·
३६
36

यिकं हृत्कलतन्निवद्धमष्टेः कोशान्निष्क्रामस्य तद्वज्जमलिनस्य कृपणस्य कृपाणस्य वके
वलमाकारवत्त्वोऽभेदः इयमत्रापि हृत्कोशोपरूपकमेव ज्ञेयं अत्र हि कृपणस्य कृपाणस्येति
तिसमन्वीयमानत्वेन निर्देशाच्छब्दसारोपप्रतीतत्वे प्याकारमात्रेण भेदस्योक्तेर्वा
क्यार्थपर्यालोचनामाहात्म्यादविशिष्टत्वमस्त्येव धर्मिणः तत्राव्याप्तज्ञानानामर्थवत्ता
नेदात्म्येन विषयविषयिणोरभेदप्रतिपत्तेः सैव च रूपकस्यानन्त्यान्नेति सर्वमेवोक्तं अ
नेपि भेदाः स्वयमेवाभ्यूह्योदाहार्याः । वैयधिकरण्येनापीति न केवलं सामानाधिकरण्येनेत्यर्थः अस
वविच्छिन्नविशेषणान्तरं दर्शयितुमाह अत्रैवेत्यादि आविष्टलिंगत्वेपि समानेन धर्मिणः
स्वरूपमात्रपर्यवसितत्वेपि धर्मान्तरसम्बन्धितासंख्यात्मनो धर्मान्तरस्यापि स्वीका
रएवेत्यावेदितम् असंभवत्संख्यायोगस्येति यथाप्येकादिकवद्धान्तेन संख्येति नाम्ने
कस्मिन्नपि दर्भेन योगः संभवति तथाप्यनेकद्रव्यवर्तिना यद्यभिप्रायेणेत द्वेकम् प
मेकमानोपादीति अयमर्थः कापिलोयमग्निः कापिल इत्येवं रूपेण अनन्याश्रोपमाण
स्य कपिलमनेर्बहुत्वाद्योगाद्विषयसंख्यानमात्रिष्टत्वान्निबंधनस्य परमार्थेन संख्या

दैलवर्णं येयोनचित्समात् भ्रमति भ्रमावित्यत्रेति प्रथममेव प्रतीतिविरीकृतत्वमर्थः सू
वैसिद्धात्वाभावादिति रूपकस्य श्लेषहेतुत्वात् नद्विबन्धनमिति रूपकनिबन्धन
म् इति शाब्दहृदयेष्ठेतो अनत्वश्लेषपदवाच्यालंकारो न परम्परितरूपकम् इत्यत्रनाम
र्थं विभिन्नमैवैतत् यतः श्लेषस्याववाच्ययोर्द्वयोः प्रकृतयोरप्रकृतयोः प्रकृताप्रकृत
योश्च भवति अत्रवचनद्वयोः प्रकृतत्वं नाप्यप्रकृतत्वं वर्षासमये जलदस्यैव जल
सवर्णनीयत्वात् प्रकृताप्रकृतयोश्च विशेषणसाम्य एव श्लेषो भवति इह तु विशे
ष्यस्यापि साम्यमिति शाब्दहृदयास्यास्थितस्पष्टत्वे द्वयं विषयोऽन श्लेषस्य । अतश्चैवनात्राश्ले
षालंकारः नापि ध्वनिः जलदभुजगजमिति रूपकमाहात्म्यादेव भाशक्त्या गरलार्थ
स्याभिधानात् एवमत्रापि शब्दहृदये निबन्धने जलदभुजगजमिति रूपकं न परेणापि
गरलार्थो यदि प्रतीयते तेनत्वस्य ध्वनेर्विषयः स्यात् किन्त्वत्र स्थिते तेन जलदभुजगजमिति
रूपकेन तन्माहात्म्यादेव विशेषशक्त्या शब्दहृदये विन्यस्तं रूपकस्य अन्यथा हि जलदभुज
गजमिति रूपकं बाध्यं स्यात् ये न ते नापि हि गरलार्थः प्रतीयेते तस्मात् बहुना आरोप्य

अले
शु०
31

माणेस्मादि। आरोप्यारोपविषयभावस्यापि निरूपकादेर्लक्षणमस्य दर्शयते
न देवव्याचष्टे आरोप्यमाणमित्यादिना प्रकृतोपयोगित्वेनोतियत्र विषयिणा विष
यस्य स्वरूपं वेतः करणाद्रूपकमिति प्रकृतानयनयेति प्रकृतोपगतयेत्यर्थः अप्रयो
ग इति तेनाविना प्रकृतार्थसाधनिष्पत्तेः परिणामतीति प्रकृतमप्रकृतमेव द्वारवि
शेषतया वाति इति प्रकृतस्य स्वरूपमात्रावस्थाने प्रकरणार्थानिष्पत्तेः एवमत्र
प्रकरणोपयोगित्वाभावादिति आरोप्यमाणस्योपयोग इति वान्वयव्यतिरेकाभ्यां
प्रकृतयोगित्वसासाधारणत्वं दर्शितम् असाधारणत्वस्य हि यमस्तनत्वमवस्य
पकत्वालक्षणत्वम् अनयानात्यावालंकारान्तरेषु प्रकृतोपयोगित्वं एवं आश्वा
समनमस्तेन कृतत्वभूतं श्रेयोसि सर्वाण्यधि जगत्सु वस्य च्छत्रेलभसात्मगुणात्वरू
पे भवेन मीयं भवतः पितेव। इमत्रोपमायां॥ अत्रोत्तरे सरस्वत्यवतरणवाद्गामि
वकथयि तन्मवनंतारमथ्यमेलोकमेघमालीयात्तदाभ्युत्तायां। मेदरमैलिवा
दिअसितसिकलहंसपार्श्वान्तसलिलोक्षिंग सरगअसेवालोयर्थाणिसमस्तेदं के

मीएवकार्यजन्योऽस्मत्रवरूपके तथामालंकारेष्वोविम्बमेवनोपयोगः शैवि
म्बेहि सिद्धस्सततः प्रकृतार्थोपलम्बकंभवति पुनः सिद्धाउपयोगः सिद्धावेव
प्रकृमार्थेद्दैतत्वोभसूतेनेश्मत्नुयोर्महन्भेदः तथाह्यनन्वयवशाद्भूकसौ वैम्बा
दातवैधिकम् अस्मिन्दलाज्ञानप्रासेसादादेवप्रयोजनकामितत्रैकसैवशाद्बो
धयत्योविम्बोपयोगाभ्यांभेदस्तेउक्तः अनेष्वोविम्बोपयोगयोर्भेदमजानद्भिः सर्व
त्रैवप्रकृतोपयोगित्वमस्मेर्यदुक्तं तदायुक्तम् तस्माद्रूपकादस्मएवपरिणामः
इत्युनः प्रकृतार्थस्याप्रकृतार्थारोपमंतरेण सिद्धिरेवनभवतीतिप्रकृतोप
योगित्वैवजीवितम् । दाहोस्मः प्रत्युतिमदः प्रत्ययवान्वाक्यः प्रणालोवितःस्वा
ताः प्रेहिंतदीपदीपलतिकाः पांडित्विमलवद्धः किंवास्मकथयामितात्रिमा
खिलोत्वन्मार्गिवामायुनेहृत्तदध्वनिरुद्धवंदसत्तमसाः स्थितिर्वर्ततेत्याग्र
हिरूव्रारोपमंतरेणवेदातपत्तिर्यथ्यवनभवति इतितस्यप्रकृतोपयोगित्वम्
तस्यप्रकृतमप्रकृततयापरिणमतीतिपरिणामः । यथैवंतर्हिसमासोक्तौपरिणामत्व

अलं
वि
३८
38

त्वेन कस्मान्न भवतीत्याशंक्याह आगमेत्यादि मैत्रीरूपतयेति मैत्र्यात्मकतयेत्यर्थः उ
पयोगादिति आत्मरमेन तेनानुवर्णनीयोगात् अत एव प्रकृते यत आत्मरसोपयोगस्तत
स्य प्रकृतत्वाय एवमेवात्मकार्यकारित्वात्तद्व्यवहारारोपः एतदेव दृष्टान्तत्वेना
पि प्रतिपादयति नरदेवेत्यादिना अत्रेति परिणामे समासोक्तौ वारोप्यमाणस्य प्रकृतो
पयुक्तत्वम् प्रकृतसिद्ध्यर्थमेवाप्रकृतस्याक्षेपात् आरोप्यमाणमपि तत्र प्रकृताव
च्छेदकत्वेन अवस्थितं न तु तत्साक्षात्कत्वेनेत्याह तथेत्यादि अत एवेति आरोपवि
षयात्मकत्वादेव न त्वेति समासोक्तौ एतदेव प्रकृते योजयति एवमित्यादिना य
द्येवं तर्हि समासोक्तिपरिणामयोः को विशेष इत्याशंक्याह केवलमित्यादि तयो
र्मिथः प्रतीयमानयोर्द्वयोः उचितमिति उपयुक्ततयेति शेषः । विषयस्येत्यादि । विष
यविषयिणोः संबन्धित्वाद्विषयस्योक्तेर्विषयिणोऽप्याक्षेपाद्ग्रहणम् तेन
विषयस्याविषयिणस्तदेहप्रतीतिर्विषयत्वरूपत्वार्थः ननु विषयशब्देन विषयि
शब्दस्य सम्बन्धिशब्दत्वादाक्षेपेऽपि विनाववनमाक्षेपमात्राद्विषयिणः कथं स्यादि

ह्यमानत्वालम्भनरूपत्वेन न अनियतोभयांशावलम्बिविमर्शरूपत्वाद्विषयमात्रगत
त्वेनासंभवात्संदेहस्याप्यनुपपत्तेर्विषयिणि लक्ष्यत्वं चायं विलम्बनेऽप्येवं नियमात् ह्यत्रिन
मेव न्यायः एतदेव विभज्य व्याचष्टे विषयस्येत्यादिना यद्यपि निवेनेति अनेनाथा ह्यप्रकृतत्वस्या
नि विषयत्वेन प्रकृतत्वाभिधानं लक्षणो वा दोषः स्यादिति भावः तेन विषयस्याभिन्नतया
विषयिणामेव तथाभावो भवतीत्याशंकायां अप्रकृतेत्यादिना विषयापीति न केवलं
विषयिण एव संदिह्यमानत्वं यावद्विषयस्यापीत्यपिशब्दार्थः तेन विषयिण एव संदिह्य
मानत्वे कोविषयविषयविषयिणोरप्ययमलंकारो भवेदुभयत्रापि सामान्यलक्षणान्वयो
गमात् अनियतोभयांशावलंबी हि विमर्शः संशयः स च विषयिण एव भवतीति वि
षयविषयिणोरेव वा संदिह्यमानत्वात् अत एव चप्रकृतताप्रकृतगतत्वेनेति यथा
संभवं योज्यम् इतिभोक्तापि नेदमिति न उतः स्वरसोऽस्थितेः स्यात्स्थाणुर्वा पुरुषो वेत्येव
मादिरूपे संशयः एतदेव भेदत्रयं विभज्य उदाहरति मुखमित्यादि अप्रकृतायास्त
त्वाः संदेहप्रतीति विषयत्वाभावाद्विषयिणां मञ्जर्यादीनामेव संदेहः विषयिणोर्य

या। किं पंकजं किमु सुधाकरबिम्बमेतत् किं वा मुखं कमलहग्भं मदिरेक्षणायाः यद्दृश्यते
मधुकराभकुरंगकान्तिनेत्रद्वयान्नहतिकास्यमनस्समथ्ये। अत्र कमलहरावादिः समा
नोधर्मोऽनुगामित्वेनोपात्तः क्वचिदस्वप्रतिवस्तुभावेनापि यथा। किमिदमसितनालि
कलितं कमलं किं वा मुखं विततनीलकचं। इति संशेते लकसायिसमनुसारो वनीर्णायाम्
अत्रासितनालत्वस्तनीलत्वयोः शुद्धसामान्यरूपत्वं। आलितेक्यानेच बिम्बप्रतिबिम्ब
भावः। एवं च सादृश्यानिमित्तत्वात्समानधर्मानेकथमनिमित्तत्वेन द्विभेदत्वं न व्या
कार्यम्। सादृश्यानिमित्तत्वे नैवास्य संग्रहसिद्धेः। विप्रतिपत्त्यादिनिमित्तानवस्थाकु
त्वाभावाच्च भिन्नाश्रयत्वेनानैवैयधिकरण्येनेत्यर्थः। अत्रैव पक्षान्तरमाह। कैश्चिदि
त्यादि। अनेन च संदेहसाधारणत्वाय साधारणप्रयोगे। अयं स्वरूपं हेतुफलानां संदिह्यमानत्वे
त्रिधा भवति तत्र स्वरूपसंदेहो यथा। रंजिता नु विविधास्तरुशैला इत्यादौ वा। यथा वा
एतत्किं यक्षकेशवकलमहत्तरे शृंगारादीनाङ्कुरोद्गमकान्तं नामनकुरेव कोरसमुल्लेखौ हे
त्रबावत्वविद्या करेशैः किमपहारि किं मलयजैर्वा लेपि किं पारदैर्न रत्नालिस्फाटिकोपलैः कि

महाणीयावाटयिवोर्वध्रुः। अत्र कौमुदीयवलिन्नः कर्हरमरणादिनाथ्यवसितत्वाद
ध्यवसायमूलत्वं। देहसंदेहो यथा। देविवस्सरणाभुजस्पत्ति वियोगाध्यवथानस्
शोथमानांघ्रसरांलि सेननघायेवाष्पथारांकुशः किंमस्वाधीरकालभाविनभवाग्रभ्र
क्रियावेगतः किं वा मादिनसुक्रिचेदवदनासंदर्शनानंदनः। अत्र शाक्रहेतोरानंद
सविरपरिविनसेसारवियोगोन्नक्रिसामप्रवेतिहेतुद्वयमध्यवसितन्नापल
संदेहो यथा। स्तोत्रेपारिजाते किमवविघटयितुं सप्तमाकाशगंगा किं स्विद्दावंद
स्यैः किमु विदलयितुं घेनरक्तोऽत्रदुघ्या ऽलंघनं तत्रमालाभरणभरस्वनस्वर्गज
वामियोद्धुं स्वोदन्तः समम्लस्लवगणपतिनाखज्जयोवोस्तुहस्तः। अत्र करोध्वक
रणादिनिष्पादनसपारिजातविघटनादिफलमध्यवसितं। अत्र देवादिवसुश
ब्दसाधिसंभावनाद्योतकत्वामतेऽनन्तरमपि दर्शयितुमाह अमरस्मादि। अनस्थिरे
जिनाड्वेमर्थः एवं त्रस्तनशाह्योवितर्कमानेपवाच्या बोध्यः। साहस्यमित्यादि अ
सम्पत्तानवसायमंगादितिनस्तेनरासोपकार्भयसाभ्यास्पाहादिनमितिभावः अत्र

अलं
वि॰
प
५०

योरपि विषयविषयिणोर्युगपदेकप्रतीतिविषयीकृतत्वेऽभवतीति नारोपगर्भो भ्रमः क्व
चिदपि संभवति शुक्तिकादीनां शुक्तिकादिरूपतयावगमे रजताद्यभिमानानुदयात्
मत्त्वं भ्रान्तिविच्छित्तिधर्मः स च सादृश्योत्थभ्रान्तिमानिति वक्ष्यमाणः ननु कथमलंकारस्ये
तदभिधानात्विस्मयाशंक्याह । भ्रान्तिरिमादिसह्स्रभणितिप्रकारः । अतश्चालंकारो भ्रान्तिम
द्धत्वुपचरितस्त्विति प्रभावः स्वाहृष्टप्रयुक्तेति ननु कामशोकभयोन्मादचौरस्वप्ना
द्युपप्लुताः अभूतानपि पश्यन्तीति उत्तरतो वस्थितानिवेमाद्यभिहितावानरनिमित्ते वभ्रा
न्तिरलंकारविषयत्वमितनाम्यर्थः । एवं च प्रासादे सा पथि पथि च सा पृष्ठतः सा पुरः सा
पर्यङ्के सा दिशि दिशि च सा तद्वियोगातुरस्य हेहो चेतः प्रकृतिरपरा नास्ति ते कापि सा
सा सा सा सा सा जगति सकले कोऽयमद्वैतभावः । इत्यत्रैकस्या एव परिमिताया अपि
योषितो गाढानुरागोद्रेकेण तन्मयतानुसंधाने प्रासादादावनेकत्र युगपत्प्रतीतौ ति
मिति न भ्रान्तिमदलंकारः सा हि प्रासादादेर्बहुभावरूपत्वेन प्रतीतौ स्यात् अत्र स्याम
रूपत्वेनासम्यगभिधानात्मानि खयोर्हि भ्रान्तिमल्लक्षणम् न च प्रासादादेर्बहुभावे

त्र प्रतीयते इति स्फुटएवायं विशेषालंकारस्य विषयः। अयं प्रस्तावादादर्शविभ्रमायाश्च
पि वल्लभायादर्शनात्त्रोतितिरिति चेत् नैतत् एवं ह्यत्र भ्रांतिमात्रं सान्नालंकारः। गाढानु
रागात्मकातिमित्रसामर्थ्यात्स्वरसत एव प्रासादादावसम्यगपि वस्तुनः प्रतीतिरुल
क्षासार्द्धं प्रतिभाति चेति निवाभावात्। देवमपि हर्षेऽपि स्वशोकविह्वलीकृतेनेयं पश्य
प इति महीं महासागान्तकमिति शिरश्चरोगा इति रोगान्भुजगा इति नितरां निरयश्च
मादिमन्यमानाभिम्मादावपि न भ्रांतिमदलंकारः तत्राहि विषयानवगमेऽपि वा तिमि
त्रसामर्थ्यात्स्वरसत एव विषयिप्रतीतिफलसेव शुक्तिकादीनां शुक्तिकादिरूपतन
यावगमे रजताद्यभिमानात् दयादिमित्तमनन्तरमेवोक्तत्वात् इह तु न विषयस्वरूप
स्यापरिज्ञानम् अपि तु हर्षेणापि स्वशोकविह्वलीकृततया दुःखरूपत्वेन भावनं न तु भ्रांतिविष
यं यालंकारो न्यायान् दाहं वोच्यति दाहित्वेनोपनयने वामाः करः कणलेभोजगंवन्धू
जैगदचटपिविवामे पिवामेतरः इत्यत्र स्वमतिविभ्रमात् भगवतो वर्धकं वक्तुः पक्षपातः स्फो
रस्मिन्नलौकिकत्वेन दर्शनाद्वा वक्रमनो वा वक्रिनं विस्मयात्तत्रापि संस्कारएव वालंकारो न भ्रांति

अले
वि॰
धा
३१

मात् अत्र हि भगवन्मानेत्रद्वयांजनदानसंतानाभ्यासाद्वामनेत्रांजनदानानंतरं दक्षिण
नेत्रांजनदानवामनेत्रान्तरोधाज्ञायते इति संस्कारस्यैव बोधकार्थत्वम् अथात्र संस्कारस्यैवार्थं
विना तदभावादंजनदानसंस्कारहेतुका भगवदर्थसंसारार्थं नेत्राभिमानरूपा भगवन्मा
श्रोतिरेवेति चेत् नैतत् प्रस्तुतात्र हि भगवदर्थसंततयावेनेवावगमादंजनदानसंस्का
रो न प्रत्येतृत्वागत इति कारणस्यैवमस्खलद्धानिर्वाहात्कार्यस्य भ्रमस्योमादृष्ट्वन सम्भ
वतीति न भ्रांतिमतोऽवकाशः प्रस्तुतरूप एव हि संस्कारो भ्रमः स्वात्ममात्रावस्थितत्व
संस्कारालंकारः अतएव वदालंकारेऽवोद्धव्यो नामक्रम एवं चात्र नेत्रद्वयांजनदानसंतता
भः सहेतुकः संस्कार एव प्रतीयते ननु तत्र त्रिमित्रकोऽपि भ्रमः परमेश्वरार्थसंततया
वेनैवावगमादूर्ध्वस्य साध्याभावात् अतएवाशीर्विनेः स्मितलाक्षितेवेत्यक्रम अथान
रस्यानयोर्विशेषो लंकारभाष्ये एवोक्त इति ननु एवानुसमर्तेऽम्यः एवं च साहृद्यवति
मित्रवैभोगिरलंकारविषयो नन्विमिश्रानतोक्कापि नेति नलदमणसाम्यकाव
वाच्यम् । एवं चासमाहृदयानिमित्तकत्वात्साधारणधर्मस्यापि त्रयीयोगितानगाव

गामिनायथा। नीलोमलमिति श्रीमाविकासिनवलोचनम्। अत्र तथावनिसन्ध्यादि
पश्यमन्यो मयूखनः। अत्र विकासीमनुगामित्वेन निर्दिष्टो धर्मः। शुद्धसामान्यरूप
त्वंयथा। अयमाहितमहाविभ्रमं नवनीतीकृतपिनबलीमत्वं तद्धनाबबिम्बः। जलनिधि
मकरैरुदीर्यते द्राक्षावहथिताहरणमांसपिंडुल्लोभात्। अत्रनाथत्वाहरणत्वयोः शुद्ध
सामान्यरूपत्वम्। बिम्बप्रतिबिम्बभावोयथा। भ्रुसिग्राकं उद्रतलेन्दुणीलकिरणाद्
ग्रास्तसिमर्थहाः मास्तिनीवग्रणास्मिसकज्जलेसमुकाश्द्रश्यणं। अत्रसकज्जल
त्वेन्दुनीलकिरणाहतन्द्वयोः बिम्बप्रतिबिम्बभावः। सादृश्यनिमित्तकत्वमेवनास्
तुरूपयितुं प्रसदादृशानि। गाढेमादिना। सादृश्यनिमित्तकत्वेपिकविप्रतिभोक्तापि
नैवभ्रान्तिरसविषयो नचनवीलथीसादृ सादृश्यसादि। उदाहरणनमितिः गेहेविब
फलाशयेसादि पतनेवसंदेहेयोजयति। एवमिसादि। सेशायश्मधादारोपग
र्भएव नत्वैससादृश्यनिमित्तं अथवसायमूलेदिसंदेहे सादृश्यात्सबन्यात्तरा
दाविषयविषयिणोः संदिहमानत्वंसाप्त यथोदाहृतेप्राक् एवमारोपगर्भत्वएव

अले
वि·
पर
42

सादृश्येपि नायमेवालंकारः स्यवयेन त्वम्। तस्माद् विशेषेणैव साधर्म्ये विवक्षायामपि निमि
त्तान्तरमवलम्बनात्सालंकारत्वेवाऽत्वम् सादृश्येपि कविप्रतिभोक्तापि तस्यैवालंकारत्वे
न पुनः स्वारसिकस्येति एकस्यापीत्यादि। अनेकधाग्रहणे इति न पुनरनेकधाकल्पने
ग्रहणे निस्वारसिकामित्यादिना यो व्यतिपत्तौ संभवति। न तु स्वारसिकामेवायदाहुः।
अत्र शब्दानुसंधानवैधुर्य्येन तन्त्रवैधिना। जाग्मादिविषयणाहिस्तवैप्रमत्तमिष्यतेइति क
ल्पनेपुनरुक्तमाद्यप्रतिपत्त्येकगामी निस्वारसिकां प्रतिपत्तौ न संभवन्ती पुनरयत्रापि आप
कल्पायथा स्रत्रिनमेवपुन्नम्। स्तपवाङ्गलेति अत एवानुवेववन्ले न व्रप्रती तिरसेवस्र
न्यथाहेकस्यानेकधाग्रहणमेव न स्यात् अत एव वक्ष्यांति मदनेनतरमेवास्य लक्षणम्
एकस्यैव नस्यानेकधाग्रहणमपि तत्त्वसंयोजनवशादित्याह। न चेदमि
त्यादि। एतदिममनेकधाग्रहणम्। एकस्यैव नानाविधधर्म्मयोगिनस्याविवेचनप्रती
तिगोचरीभावात्कथमेकैकधर्मविषयमनेकधाग्रहणं युक्तमित्याशंक्याह। तत्रेत्या
दि तत्रेममनेकधाग्रहणे स्वातन्त्र्येण विकल्पनेरूपावि: अर्थात्क्रियाभिलाषमपरत्वमार्थेव

म् हृद्व्यवहारशरणानामुपपत्तिः । उक्तमिति श्रीप्रभाभिरतायाम् तत्तद्गुणयोगादि
ति विविक्तत्वादिनानाविधधर्मसंबन्धात् मुनीनां तपोवनविषयमर्थित्वं वेश्या
नां च कामायतनविषयमर्थित्वमेव लाघकानां तु संगीतशालाविषयामुपपत्तिर
र्थित्वमेव प्रायशश्मनेन रूपविरचनात्मीमिह विनम् । नन्वेवं यः श्रीकंठाख्यजनपदव
र्णनं ग्रंथस्यवेञ्ः उदाहरणत्वेनानीतिमत्त्वालेकारोत्तरसंबंधोपपत्तीति कथमेतदि
सयपवेमाह नात्विमादि एतदेवाभ्युपगम्य प्रतिविधत्ते समामिमादिना तावच्छ
ब्दो रूपकाभावाविप्रतिपत्तियोगतनार्थे तद्रूपतायाश्लेन तपोवनादि रूपमायाः । अ
त्रापि यद्यमेव वयवावयविभावसंबन्धात्मारोपायालेक्षणायाः सत्त्वारूपकाले
कारमाशंकाप्रमहै विक्रमसर्विमंतत्त्वं तदयुक्ते अवयवावयविभावसंबन्धाभा
वाल्लक्षणायाप्रवासत्वात् नहि श्रीकंठाख्यजनपदेन तपोवनमवयवमायेन ऊत्रा
प्येकदेशोऽस्ति यत्त्वत्रावयवितिमत्त्वातिभिरारोपितम् किंतु तत्तद्गुणयोगितः श्री
कंठाख्यजनपदस्य विविक्तत्वादितपोवनादिगुणमत्त्वेन तिज्ञानेत्ववासतनात्

अलं
वि॰
प२
43

तारेणार्थित्वादिना मुनिप्रभृतीनामीदृग्भासः अयवायवयसस्सवयवावयविभाव
विवक्षानलक्षणमात्रेन रूपकं नसम्यल्लक्षणपरमार्थत्वेपि विषयिणो विषयस्वरू
पवत्तः करणादलंकारत्वम् । अयमथान्नलक्षणमात्रमेव नहि लक्षणापि रूपकप
रमार्थाः इहवनतपोवनायारोपेणारोपविषयस्यनातिशयः कश्चिदुल्लनपवनरूप
कविविक्षोस्यविषयः नकेवलममालंकारविविक्षोयमेवास्यविषयोयावयवत्रा
पिरूपकालंकारयोगोस्ति नत्राप्यर्थंसंभवत्येवेतिदर्शयितुमाह । यत्रेत्यादि स्यम
पिभंगीरीति पकसानेकयाग्रहणरूपापनावत्तैव रूपकयोगमात्रेणातत
ष्वेति रूपकोल्लेखयोः संकरात् नवयवत्ररूपकयोगोनास्तिनदलंकारांतरयोगः
संभवतीत्याह । एवंहीत्यादि । अत्र रूपमेति अत्र पोवनरूपस्यापि तपोवनरूपोप
निबंधात् अत्रलिंग्लडुहोर्भ्रमस्येन देवहिमसमनत्वं । अपूर्वंसेति श्रोनिमदसंभ
विनः । नद्वैतकत्वादिति अनेकधाग्रहणाख्यातिशयनिमित्तकत्वात् । यदि चात्र
श्रोतिमानप्यस्ति । तत्रैनसहासमंकरएवास्यिमाह संकरेमादियह्येवमितिश्रोति

मन्तोस्य विशेषणेन सद्रूसंकरो वेमर्थ्यः। एवश्मतिशयोक्तिसद्भावः। नसेतिर्यद्ही
स्वभेदात्प्रस्य विषयभावगतस्य विछिन्न न्तरत्वमेव हि सर्वेषामलंकाराणां भेद
हेतुः। नदेवं न नक्षिकातिरामस्सर्वमनस्फिद्धांनीकमष्वतर ष्ठदाहरति नारायणो
नीमादि अत्र नारायणतास्नेहोत्वेन हृद्यप्रभृतीनां यथाक्रमं मैत्र्यमत्रात्रिव हृदयः
पत्नदेवामत्रापियोजयति एवमिमादि विशेषइतिस्वं स्यात् विषयभेदेनेतिवचना
दि भिन्नत्वेनानेकथात्वोल्लेखे गुर्वादिरूपतया श्लेषइति गुर्वादीनामभयार्थवाचि
त्वात्। नस्वतिभोमत्रिदेत्वइति श्लेषमंतरेणात्रैलोक्योतिष्पत्तेः। तदभावइति तल्ले
खाभावः अतश्चोतिश्लेषभावेष्येतहीह्नोक्षितं भवात्। एवं विधेइतिविषयभेदहे
तो। तत्रयथा। तद्बीडादयितानननेसकरुणमातेगवमीभ्वरे। तत्रासाभ्रमगेसावि
स्मयरस्ताषंडेमस्तमसंदिति मेघ्यांजड्डस्तनावलोकनविथोदीनाकपालोदरे पा
वेम्मानवसंगमप्रणयिनीहार्षैः शिवायास्तनः। इति अत्रैकस्यापि वहृहेः। तत्र
हि विषयभेदेननानात्वोल्लेखेनम तदयंविप्रकारोपि रूपकाद्याश्रयवदस्यालेका

मूले
वि॰
पत्र
५५

रा। अथ योगिसंभवतीमाह। एवं मूले कारोत्तरे स्यादि। तत्रायं प्रकारः। संदेहाश्रयो यथा
किं भानुः किमग्निविम्रभाव रितियानिश्चिन्वते वैरिणः। किं विनामाणी वेधकलस्विजयी किं
वैतिवाशागमः। किं प्रख्याकरण्यप्रत्युच्चविशिराले। किं प्रख्याकरण्यप्रत्युच्चविशिरवेः। किं
वैतिरामाजनः। किं रामः किमुत्तमदमशनिवायंयस्विनो मन्वते। अथैकस्यैव संदि
ह्यमानत्वेनानेकथात्वोल्लेखनम्। यतिशयोक्त्या अथ यथा यमेव यथा। वज्रं तो रास
मात्वा परिकलितमहाः शक्तिमोदापरायोद्दंड स्वर्गाति प्रसृतप्रसभहरणे विरूप
वाप्यादिहस्ता। पाशेपाणावपप्यन्तजमपिविक्रोशवेगीगदाशस्त्रास्तु नयन्ता
ल्लि मलेलि त्वमेकरतले देवविद्याकृतेमा। अत्र त्वमेवानन्यान्या यतिशयोक्त्या
लोकपालाभेदोवात्तोलभ्यते। इत्येकस्यानेकथात्वोल्लेखनम्। विषयभेदेन यथ
रूपकाश्रयो यथा। तुभ्यं देवानुरागात्सकलकुकिसलयविद्रुमोष्ठः सखदेहे दिगन्तं
गौरत्वमोरात्रिभिन्नवतितिहिनः सान्द्रसिन्दूरवर्णः सौनित्योऽन्नस्वहेमः स्वर्शोभित
वोत्पायनेयः प्रकाशः शाणित्रासो विशोहयस्मिदिशात्तवांचमराशिप्रभावः

अत्रैकस्यैव विषयभेदेन रूपकामयं नानात्वम् । कायकोनरेमपपादः प्रकृतकावकविशि
त्वाश्रयस्यैवानुक्तत्वात् । अयं स्वरूपहेतुफलोल्लेखेन रूपत्वात्त्रिधा । तत्र स्वरूपोल्लेखः
समनन्तरमेवोक्तः । हेतूल्लेखस्तु यथा सर्गहेतोः सदाथर्मः स्थितिहेतोरपि प्रजाः । द्वि
षः संहारहेतोश्चाविद्वत्स्वाजानमात्मनः ॥ अत्रैकस्यैव जन्मनो हेतूनामनेकथात्वो
ल्लेखनं । फलोल्लेखस्तु यथा । धर्मायैव विदन्ति पार्थिवयशः शास्त्रं प्रजाः पालितास्
थायैव वचनानन्तरविदः कोशैकदेशस्य ये कामायैव कृतार्थतामुपगता नार्थ
स्तानिच्छन्ति तेभ्यो नायैव च देवजन्म भवतः कश्चिद्द्वितीयो जनः ॥ अत्रैकस्यैव जन्म
नः फलानामनेकानामुल्लेखनम् । विषयस्यास्मादि । वस्त्वन्तरेभ्यादिभ्रातिमुक्तो
द्ववमनेस्यर्थः । अत एवकेचन मेहूकल्पितमायेनानुवर्नतस्मानुयिनत्वादुत्प्रा
तिमदनेनन मपह्नुतिभ्यः कृतालुदितान उल्लेखस्यातिशयोक्त्यमेनन रमितिग्र
ह्यो विपर्यातिनवेतः नवैतन्नायननोल्लेखस्यावदातिशयोक्त्या नेत्रन्यथुकृतानल
ह्निताः यदहत्यानि । एवमयथवसायाश्रयमलंकारद्वयमुक्त्वा गम्यमानौपम्याश्र

अलं
वि·
७५
45

यान्यलंकाराः इदानीमुच्यन्ते। तत्रापि पदार्थवाक्यार्थगतत्वेन। तेषां द्वैविध्ये पदार्थ
गतमलंकारद्वयं क्रमेणोच्यते इति तस्माद्वस्तुतस्त्रयं प्रतीतेर्भावाद्रूपितमद्‌ने
नरमेवास्य ग्रन्थकृता लक्षणं कृतम्। अत एव चोल्लेखेऽपि तत्त्वेऽभवाद्वस्तुतस्त्रप्रती
तेर्निर्वर्तनमेवानुवर्तनादिहैवास्य लक्षणं न विहितमिति यथास्थित एव ग्रन्थः सा
धुः। यद्येवं तर्ह्युल्लेखापह्नुत्योरिहैव विपर्ययेण किं लक्षणं कृतमित्याशंक्याह
प्रक्रान्तेत्यादि। इदमित्यपह्नुतिलक्षणम्। तदेवमावश्यके आरोपेत्यादिना विषयस्या
पह्नवे विषयिणोऽनस्य विधिरित्यर्थः तेन न विषं विषमित्याद्युल्लिखिते विषमस्या
ने विषमेकाकिनं हन्ति ब्रह्मस्वं तु सन्ततिमित्यत्र विषस्य निषेधः पूर्वं ब्रह्मस्वविषये
आरोप्यमाणत्वाद्वस्त्वारोपे रूपकमेव नापह्नुतिः। अपह्नुतेर्हि निषेध्याभिमतस्यैवा
रस्य विषयिणो विधानं लक्षणम्। अत्र तु निषेध्यस्यैव विषस्य ब्रह्मस्वविषये आरोप्य
माणत्वाद्विधानम्। अथात्र मा भूद्विषस्य निषेधे गौणस्य ब्रह्मस्वविषस्य विधानमिति
चेत् न तद्ब्रह्मस्वविषस्य गौणस्य विधानमिति हेतुपदार्थो वा ब्रह्मस्वस्य विषत्वेति ब्र

ल्लक्ष्येवाविशेषस्येति। तत्रनाद्यः पक्षः विशदिग्मायेन ब्रह्मस्वविषयात्मनः कस्यचिद्वस्तुनो
बहिरसंभवात् नजात्यसब्रह्मत्वं स्वविषये लिंगभेदेनोक्तिः स्यात्। नापिगौणत्वा स्वा
र्थएववृत्तेः। अमुख्यमत्र वर्तमानं गौणमित्युच्यते नचात्र ब्रह्मस्वविषयमत्र कन्यत्र वि
द्यमानेत्येनास्य गौणत्वं स्यात्। एवंद्वितीयेपि नगौणत्वं युक्तं। नाप्यत्रोभयविधिः ब्रह्म
स्वविषये विशेषस्यैव विधीयमानत्वात् तृतीयेपि नगौणत्वसमत्वेविशेषस्य विधानं ब्रह्म
स्वरूपाभावात् मुख्यार्थबाधात् गुणेषु वर्तमानाद्विद्यमानगौणत्वा एवं ब्रह्मस्वदा
र्ढ्येन विशेषसामर्थ्यमेतिप्रतिपादयिष्यया तत्रनिषेधपरत्वे विशेषमारोपितमिति
द्वारोपमेवरूपकेशक्यम्। नब्रह्मस्वविषयमिदमितिशब्दनरूप्यमाने पर्यवसानं न स्यात् तस्मा
त्स्वविशेषे वेष्यमाणस्यविषयस्यापहृतेश्च मविधिरपह्नुतिरित्येवलक्षणं कार्यम् तत्सेमप
ह्नुमाद्यस्यालंकारस्य। वाक्यभेदश्चैकं वाक्यमिति चानेनयथासंभवं भेदत्रयस्यस्व
रूपनिर्देशः कृतः नन्वित्रयामितियथोपक्रमं निर्वाहाभावात्। अत एवोदाहरणांत
रमाह स्वर्णदोहमादि ममेत्यादिप्रयोगेऽपि संभावनायोगकत्वात् नोत्प्रेक्षेति। साध्याध्य

ग्र.टी.
वि.
५८
46

सामग्र्यभावात् वस्तनेरस्य मेलाया म । तथा वास्तवा श्चेवादिशब्दवन्म नेशब्दो पि प्रतिपा
दकः । किं तु मेतासामग्र्यभावेममेशब्दप्रयोगो विनके मेघशक्तिपोदयं नीति । अनस्वाभा
नः । प्रागलभ्यमिमादाव पहुमदाहरणत्वमभिदधतः । समानेपिमायोग्रमे नो मां प्रति
तथैमनेनशशकपद्मनिरीक्षणत्वादसमसात्मरूपतया । संभावनायाग्रभावा
मेरमनेन किणपदासेवनिषिनत्वादतिशयोक्तित्वमेवेतिमम्मंनेरति । तेषां रुचोपर
कुशलानां । किमभिदधतः । एवममेयत्वान्यत्र वेदाहरणे दोबहुप्रकारं सवलितं । त
स्तनग्रंथविस्तरभयाद्स्मद्दर्शनदत्तदूषणोदाहरणसेव प्रतिज्ञातत्वादस्माभिः शाति
पयेनन हाषिनम् । एतस्मिन्नेति कलादिशब्दप्रतिपाद्ये संभवमात्रं उत्तरदूरशास्थितमे
नद्वालत्मप्रावस्त्वेनरहूपनाभिथायीतिव उभ्भनः शब्दस्य शरीरावयवाभिधायित्वात्
तउन्रूपमानं स्तोपमेयरूपता परिणतौ वर्तिणामश्रेति परिणामालंकारत्वं यद
मेरु के न तयुक्तम् । न त्वेरिदृक्षमाशीत्वामजावेन समारोपित रूपरोमावलीप्रायान्वे
सानाश्रहपनः प्रावेल लश्म दनतिपतनानन्त माय कवनरोमावलपद्व षमाशीवा

याप्रवृत्त्याभावे विवक्षिते नास्ति न परिणामः। नापि रूपकम् आर्थार्थपर्यवसायित्वः
शब्दः बलादारोपविषयापह्नुतावारोप्यमाणप्रतीतेः आरोपविषयानपह्नवे तु रूप
कमिति पूर्वमेवोक्तम् अथात्रापि भिन्नयोः सामानाधिकरण्ययोगादेकत्वसंनिषे
धप्राप्तौ आरोप्यमाणस्य विषयानुपपत्तेरारोपविषयस्यैव पर्यवसाने निषेधः प्रतीय
ते इति चेत् नैतत् अत्र हि मुखादौ चन्द्रादेर्धर्म्मभावाद्याथितः संसृष्टार्थः सत्यमत्र हि
वातिशोरुणं लक्षयति। क्व न मुखादेर्विषयस्य निषेधः प्रतीयते। मुखशब्दादेः स्वार्थ
एव वृत्तेः। पर्यवसाने तु अत्र मुखादौ चन्द्रादि गुणविशिष्टत्वं प्रतीयते न तु मुखादेर्बाधः
न मुखत्वमिवमादेः प्रमयस्याभावात्। नापि निदर्शना सम्बन्धविघटनाद्यभावात्
आदिशब्दाच्चारुणीयया पिकाविदसम्बन्धप्रतिपादने। यथा। मन्दाद्दोर्वीचारस्य
न्धबलतोकेदम्प्यलेनावकेमाकार्पोरतिसान्द्रसंचियनमेदासलवप्राणानि नीता
हृदि मम मीलयैव जङ्गहमैवोध्यायमानाऽस्मात् हे निष्कारिकामिवालिवलयव्याजे
नपाशांछिंदे। अत्र जङ्गहमैवेति निरूपणीययापह्नवनिबन्धनम् आरोपगर्भत्वाच्चेयं सा

अलं
वि॰
४१
५१

हृष्याद्दाभवनिसेवथान्तराद्दासाहृष्येण्यसाः साधारण्यधर्मस्तत्रयोगतिः। तत्रा
नुगामिना यथा। तरुणतमालकोमलमलीमसमेनदङ्कोकलयतिचन्द्रमाः किल
कलंकमानिषेवेन। नन्दनमेवानिर्दयविधन्तदंदनपदव्रणविवरोपदर्शिनमि
दोहदि विभाति नभः। अत्र तमालमलीमसत्वमनुगामित्वेनोपात्तम्। शुद्धसामान्य
रूपत्वे यथा। अयं सर्वेद्वीपवनाद्धरिद्रांसपारिमाणोहरिणापनीतः। नश्यापितो
येऽस्य मनः प्रवृत्तः कश्मीरदेशाद्धवनाभिसारम्। अत्रोपनयनप्रापणयोः शुद्ध
सामान्यरूपत्वम्। बिम्बप्रतिबिम्बभावो यथा। नभोन्नताभ्रगनभोनमिलित
च्छायायथनाम्बुथैनोनाताप्रकरोनषेदमस्वनुष्यासिष्पमनोमेडलम्। तीवदा
भमयोष्यपोनिचितमोनेत्राद्दिनोमन्दरः। एकोयमग्गाप्रएवकलशश्यामायैस्तथा
निर्भरे। अत्र ओत्तमभरणेन तस्यान्तोत्रतो भ्रमयत्वे प्रतिबिम्बत्वेनातिदिष्टम्। तत्वत्या
नरायथा। हेलोदञ्चन्मलयमवनाञ्चत्वरेणाञ्जलुःसवृंद्रोवाकेलिकिंमापेऽभनता
स्तनशावोत्तलोस्वावाघालवेनयनतउदस्भवधवानंनेकाकिलानांमौनिनितमाये

कह्लारिणी लोचना नोववल्ला। अत्र कोकिलवाचालस्य कारणस्य निवेशे पथिकस्त्रीमोनि
त्वस्य कार्यस्य विधिः। एवमारोपगर्भस्य प्रपंचं दर्शितः। अध्यवसायगर्भो ऽपुनर्दर्श्यते। यथा
नलक्ष्मीसौधान्तव हसधारणे पकृतस्वरास्तथादिमेहत्वात्तमष्टमाणिताङ्गवतः तवेदंबा
लेन्दोर्दिशि विदिशि वंद्यत्वमादिनेस्फुटं त्वेनकोनाम्रत्वकमलदासाड्यनतम्। अत्र
वंद्यत्वस्य प्रभावादिहेतुकं त्वेनिगीर्य हेतुरमध्यवसितम्। यथावा। कलाभिरुत्समर्थैस्व
रमितस्त्वणीपंचदशाभिः स्वयास्तु निर्देवः प्रतिदिनमदीमसदिदम् परिभ्राम्यमेव प्र
तिफलनमासाद्यभवतीकपोलांतप्रमावदयस्तथा संग्रहपरः। अत्रोदयादौ तत्रदा
शुपभोगलक्षणं निमित्तं निगीर्य तत्फलभूतं निमित्तान्तरमध्यवसितम्। एतद्रूपत्वेह
तत्त्वस्यदवतारयति। एवमित्यादि। आरोपगर्भादिति अध्यवसायगर्भत्वस्यापि विषमा
तत्वान्महत्वामित्यादिवदारोपगर्भत्वस्य यथान्यादेवं व्यपदेशः। तत्रतावत्प्रथ्रे तोल
क्षयति। अध्यवसायइत्यादि। अध्यवसाय। इति। न पुनः संदेहइत्यादि। निश्चयात्निश्चय
रूपत्वेन प्रमयानांहे विषयम। निश्चयस्यार्थाव्यभिचारीत्वस्य गमयात्वमस्मा। गीनेभ

अतं
वि. ५८
48

दोनग्राह्यः। ऊहितमात्रस्यैवेदं विचारयितव्यमुपक्रान्तत्वात्तस्य च प्रामाण्यविचारे उपयोगात्
अनिश्चयस्य संशयतर्करूपत्वेन द्विविधः अनध्यानिश्चितत्वं च संदिग्धमेवेति न वाच्यम्
तर्कात्मनः संभावनाप्रत्ययस्याप्यनिश्चयात्मकत्वे संदिग्धत्वाभावात्। उत्प्रेक्षाः संभाव
नादिशब्दाभिधेयमूलेतिनास्याः संदेहमूलत्वम् तस्य भिन्नलक्षणत्वात्। अथानव
धारणज्ञाने संशयश्चानवधारणज्ञानत्वाविशेषात्संशयान्नार्थान्तरभावः। तर्कस्येति
अस्याः संशयमूलत्वमिति चेन्न नैतत् अनवधारणज्ञानत्वाविशेषेपि संशयतर्कयो
भिन्नरूपत्वात्। तथाहि स्थाणुर्वा पुरुषो वेति सामान्यपक्षद्वयोल्लेखः संशयः। ऊहस्तु
णानेन भवितव्यमित्येकतरपक्षानुकूलकारणदर्शनेन पक्षान्तरबाधनमिव तर्कः
पुरुष एवायमिति पक्षान्तरासंस्पर्शेनैकतरपक्षनिर्णयो निश्चयश्चास्ति स्वरूपदयस्ता
द्धिकं प्रत्ययानां त्रैविध्यम्। वाक्यमस्यैव प्रत्ययानां त्रैविध्यम्। किंत्वनवधारणज्ञानत्वा
विशेषात्तर्कोपि संशयप्रकार इति चेन्न नैतत् एवं सम्यग्ज्ञानत्वाविशेषाद्भ्रमोपि सं
शयप्रकारः स्यात्। अथ यन्निश्चयानिश्चयस्वभावत्वादिनानयोर्विशेष इति चेत् इह

पुनस्तोयत्वेऽमत्र किं प्रमाणम्। संशयो ह्यनियतोभयांशावलम्बित्वेनोदेति। तर्कः पुनरंशो
न्तरबाधेनैव। बाहुकेलिदर्शनाय तत्कूलकारणो विमादेशान्तरावलम्बनेन चेमस्मिन्
यो विशेषः। देशान्तरे हि यथा संदमानप्रवस्थाणुपत्तत्वाभासेन तथा वादिकेलिभूमावपि
न्नाशिथिलीकृ भवति संभवत्यत्र माद्यतापस्तवौत्तमनानन्निवर्तनेऽपीति। अत एव न निश्चयः
साधकप्रमाणाभावेऽप्यसौ सम्मतेः। न हि प्रतिपक्षबाधादेव निश्चयो भवति साधकबा
धकप्रमाणसद्भावेन तत्कमादाय। तेनानियतोभयपक्षावलम्बी किंस्विदिति विमर्शः
संदेहः। एकतरपक्षावलम्बी तर्क इति। अथ कोऽस्य फलसोपानविशेषः। एकतरप
क्षावलम्बनेनापि संदेहः संभवति चेत् तेनात्र किमर्थेनानियतपक्षान्तरस्वीकारा
देकतरपक्षावलम्बनस्याप्रतिष्ठानात्। बाह्यालीदर्शनाप्ययायथा पुरुषविशेषाः
श्चोभयविशेषस्मरणजन्मनः संदेहादेकतरस्मरणजन्मा विशिष्यते तर्कः। अस्माय
वानरमनिग्रहनमनयोरत्नि भेयसाधनं तस्यनः प्रकृतानुपयोगादेतत्तोऽन्न्यत्रे
न संदेहनिश्चयान्तरालवर्तीनमिलम्बमानोवश्याभ्युपगन्तव्यः। एवमप्यनिश्चयात्म

मङ्गलं
वि·
५९
59

कसंभावनाप्रत्ययमङ्गलत्वाङ्गमेतावता॥ कथमथत्वस्यायमङ्गलत्वम् न स्याद्धि विषयनिर्गि
रणे विषयिनिश्चयश्चास्वरूपम्। न चात्रैकमपि विषयोपदानान्निश्चयाभावाच्चेति। अत्रो
च्यते। इह हि यास्य यद्यस्यायं स्वाभाविक उन्मादिनस्वात्। न त्र स्वाभाविके विषयानवगमएव
निमित्तसामर्थ्यात्त्वरमतत एव विषयप्रतीतिसद्भावेन। न त्ववगतिशुक्तिकास्वरूपस्य
प्रमातुः कदाचिदपि रजतमिदमिति प्रत्ययोन्मादः स्यात्। इतरत्र तु विषयमवगम्या
पि तदंततः कारणप्रतिपत्तौ स्वात्मपरतन्त्रविकल्पबलाद्विषयप्रतिपत्तिमुत्पादयेत्
एनामथवा हि विषयविविक्तं विषयं न त्र प्रयोजनपरतया विषयिणमस्य वसेत्। न त्र
योर्थान्तिमदादिविषयः न त्राहि प्रमात्रैमरगमस्वाभाविके वत्तथा विद्याप्रतिपत्तिः व
वक्रान्तृयते न तु स्यायते। यदाहुः प्रमोत्तमरथ्यौ तान्निरूपायास्मि त्वनुद्यते सर्वान्ति
मानिति स्वाभाविकत्वे प्रत्ययकाविप्रतिभानिनिर्वर्ति न मे वेद्य ममयाद्धि यांतिमात्रेसा
दिति सर्वमेवोक्तम्। इतरस्य त्वेतादिविषयः सत्वाद्धि हियः सिद्धः साध्यस्य सिद्धो यत्र
विषयस्यानुपालनयानिर्णीतत्वादप्यवसितप्राथामत्ता। साध्यो यत्रैवाप्युपादानात्

भावनाप्रमयात्मत्वाद्विषयस्यानिगीर्यमाणत्वाद्व्यवसायक्रियायाश्च व प्राधान्यम् अ
नपवादः प्रमाणस्य प्राधान्ये इति। अत एवात्र क्वचिद्विषयानुपादानेनावश्योपयोगि
अध्यवसायस्य स्वार्थमानत्वेनोपक्रान्तत्वात् क्वचिच्च विषयानुपादानेऽपि न सिद्धत्वमि
वानुपादानान्निगीर्यमाणतायाः प्राधान्यात्संभावनाप्रमयस्यैवोद्रेकात्। अत्र प
वात्र विषयस्य निगीर्यमाणत्वादारोपगर्भत्वेन वाच्यम्। नत्र विषयस्य निगीर्यमाण
त्वेन विषयिण एव प्रतीतिः। ननु विषयनिगरणमध्यवसायस्य लक्षणमिह तु नावि
षयस्य निगीर्यमाणत्वमिति कथमत्राध्यवसाय इति चेत्। नैतत्। विषयान्तःकृतेनास्मिन्सा
ध्यान्त्याध्यवसानिके मात्युक्त्याध्यवसायस्य विषयिणा विषयस्यान्तःकरणं लक्षण
म्। न च विषयस्य निगरणेन निगीर्यमाणत्वेन वा भवतीति न कश्चिद्विशेषः। एवं सि
द्धेऽध्यवसायेऽध्यवसितप्राधान्यं साध्ये च स्वरूपप्राधान्यमिति सिद्धम्। एतत्सूत्रद्वय
त्रैव विभज्य व्यवस्थानीति। ननु एवमपि यथार्थम् यदेवाध्यवसायस्य प्राधान्यं तदेव
संभावनात्मकम्। संभावनायामेकतरपक्षशिथिलीकारेण पक्षान्तरस्योद्रेकेण प्रारम्भे

अलं
वि॰
पं॰
50

वस्तु अस्माः साध्याध्यवसायनत्वकस्यैव नस्यापि विषयशिथिलीकारेण विषयवि
दार्ढ्येन वैलक्षण्येनः। अनयव विषयविणो विशार्द्येन हेत्वेन समानं विषयिदार्ढ्येनैव साध्या
ध्यवसायप्रागभावात् यत्त्वकभवद्भिरेव। संभावनायां च। संभाव्यमानस्य दार्ढ्यमुदप
रस्य वैशेष्यं स्यादिति। संभाव्यमानस्य विषयिणो दार्ढ्यादत्र संशयाद्वैलक्षण्यम
स्य त्वनिश्चयो मयावलम्बी किंचिदिति विमर्शलक्षणम्। संभावनाविषयस्य व
शैथिल्यान्निश्चयादपि भेदः निश्चये हि बाधकसद्भावादेकस्य पक्षस्यापकर्षेण
न शैथिल्येन साध्याः कसद्भावाच्च पक्षोऽनर्गलस्तिष्ठति। स्यात्। अनिश्चयो निश्चयो निश्च
यात्मिकेति न तयोस्याभेदः यत्तु साध्यीयत्वविषयिणा सम्भूतया प्रनीतिरिमा
दिरन्या। कृत्स्नदृष्ट्वाति नत्वस्तु हेत्वाभिप्रायेणावगतव्यम्। तदेवाविषयस्यानिगी
र्यमाणत्वाद्विषयिणश्च निश्चयात्मिका म अध्यवसायमूलेवासमस्या इति यथाक्रमे
वलक्षणपर्यालोचिना भियानम्। न स्मोदिवादो निश्चयाभावाद्विषयस्य परिग
हात्। कांचिदध्यवसायेन नोऽस्वेनापि न संशयादिमायत्तेऽत्र मयत्क्रमे वमलेवं॥

ना। एतदेव व्याचष्टे विषये इत्यादिना। अभेदप्रतिपत्तिरिति विषयोऽतत्करणात् संभाव
नाप्रत्ययात्मकत्वेऽपि साध्याध्यवसायस्य वक्त्रभिप्रायेण तदैव लक्षणं प्रदर्शयितुमा
ह साध्य इत्यादि। विषयपरिशोधनद्वारेण प्रमाणानुग्राहकत्वात्संभावनाप्रत्ययस्य
प्रकृष्टेणानेन भवितव्यमित्यत्र वस्तुहेतुनोपकृतस्य समत्वम्। इष्टप्रतिपत्तेरनुस
प्रयोजनपरतया अध्यवसीयमानत्वात्संभावनाविषये संभाव्यमानस्य वस्तुनो
न तत्त्वमित्याह तत्तया प्रतीतिरिति। अत्रैवाभिमतमाह असत्त्वेऽपीत्यादि। वि
षये उपरिवन्त्ये इति तत्तत्त्वे सत्यभेदेनाध्यवसितेरस्मदर्थः। अनेन प्रयोजनत्वमे
वोपवर्णितम्। धर्म इति विषयिगतः। स एव योग्यत्वेनेति मित्रम् तस्य नित्यं मंस
संभवाश्रयस्येति विषयिणः तत्त्वेन संभवाश्रये विषये इतरस्येति। असंभवाश्रय
स्याविषयस्य यस्येति विषयिणः। अतत्त्वेऽध्यवसायस्य साध्यमानत्वात्। असम
साप्येति वस्तुनो विषयिणस्तत्रासंभवात्। तत्तया प्रतीतिरिति। निश्चयस्वभाव
त्वादनिश्चयोक्तेः। असत्त्वेऽपि तन्निमित्तस्येति। धर्मसंवादादेः। अतत्त्वे तात्पर्यार्थसंवादा

अलं॰
वि॰
५१
51

देः अनस्येति। धर्मासंवादाद्विगीर्यमाणतायाः प्राथम्याभावात्। अध्यवसितेन प्राथम्यमि
ति विषयस्य निगीर्णत्वात् द्विषयिण एव प्राथम्यमित्यर्थः साध्यवसितत्वयोरुत्तमनेन न
रमेव स्वरूपपादितमिदं पुनर्याथार्थ्यम्। तत्रेति द्वयनिर्धारणे अध्यवसायरूपादिशब्दे
रु श्यनेर्शनिसंबन्धः। एतदेवोपसंहरति तदेवमित्यादि यदाद्रुः विषयिणेन संभावनम्
त्येत्येति। प्रतीयमानतायामिति। इत्यादिप्रयोगाख्यत्वानुरूकत्वादार्थ्यानन्तर्ग्याया। अलंका
रप्रभेदानां प्रतिपिपादयिषितत्वादर्थभेदाभिधानस्याप्रस्तुतत्वात्। एवं वाच्यप्रतीय
मानत्वोत्प्रेक्षाभवनीमनुवादद्वारेण विधिः। स्यादेवेति वाच्यप्रतीयमानत्वेनेति तद्वेवि
ध्यमिति तस्य निगीर्यमाणत्वेनाप्राथम्यम्। प्रमेकमिति जात्यादीनामिति भिन्नस्येति धर्म
स्य तद्वशादेव हि प्रकृतगतत्वेनाप्रकृतोपात्तिबन्धः। हेतुस्वरूपफललक्षणमेवास्या
भेदत्रये जीवितभूतमिति तदेव विषयान्तिथामनयापस्यात्र हि दृष्टम् जात्यादिभेदत्रयं
जीवितं पुनर्द्वैविध्यभावदमिति विरेतनतानुरोधात्कृतम् अतएव ग्रंथकृता भावानिष्पत्ते
ननोदात्तनमस्याभिनोदादृतिष्यते यथेति समनेनतरोक्ता तत्रापीति समासमपिस्तम

पिभावादलंकारत्वप्रसंगः। नचैनावनैवकश्चिदतिशयः प्रतीयते। इतियथोक्तमेवयु
क्तम्। आलाश्मत्र एकः कमलशब्दो वाच्यपर्यवसितः अमस्य सौरभबन्धुरत्वाद्यनेक
धर्मनिष्ठशक्तिनानार्थभेदः। द्वमः किंयत्र्यकथंवनकालमलमत्राश्रपत्रनयनेनयने
निमील हेमाम्बुजं नरुणे उन्नरसापलमदेवद्विष्टोयमद्भमागतद्भमवेद्धि। अत्रव
वनस्याप्यपौनरुक्त्यालालानुप्रासत्वमेवेति विंमम्। अत्र द्वि द्वयोरपि नयनशब्द
योर्वाच्यविश्रांतत्वात्। अस्य परत्वाभावान्नास्तिनानार्थभेदः। सएवत्वस्यजीवितेअम
थालत्वनुप्रासमात्रं स्यान्नालंकारत्वम्। अथापि केवलस्य नयनशब्दस्य स्वार्थे विश्रा
न्तिः तेसर्गेपि दोनर्गतस्य पुनः स्वार्थस्य पस्जेनीकृत्य संक्रितनमभिदधतस्स्वार्था
त्यागात्स्वार्थैवहुत्वेरस्यैवलत्वातिशयत्वमितिचेत्। अत्रत्वमपदार्थप्रधानत्वात्तस्य
यशब्दस्य गुणीभावः नत्वत्वार्थबाधः स्वार्थएवविश्रान्ते। नचगुणीभावमन्वार्थबा
धयोरैकत्वं। यतो हि मन्वार्थस्य केचिदपेक्ष्य गुणीभावः बाधः पुनः स्वस्मिन्नेवार्थे
ऽविश्रान्तिरिमनयोर्महान्भेदः। नाप्यत्र किं विम्बयोजनं नवाहत्वादिरियमिमेनस्मैव

अलं
वि॰
५२
52

तन्नमात्रं पवंसितनकनकनत्कविरविभाविभाकवाकारयवाणीयवकीर्तिः पौरुष
कमलाकमलासापितवेवासितामसेमादावपिज्ञेयमाद्यमत्कारत्वग्रान्तग्रास
कृमोऽवसेयः ।नन्वनन्वयेपिशाहूपोनरुद्धंद्वस्यनश्लि नद्यापिकिमयमेवालेका
रः ।किमहपवेमाशंक्याह ।अनन्वयेश्मादि ग्रानुषंगिकमिलिनभनः साक्षा
त्प्रयोगकमिमर्थः ।शाहूंकेक्वविदक्रियमाणमनेनाविसमावाहलिक्लाविवेनिभावः
नन्नयथा ।यस्यत्वजेगनांसमस्तकरबद्धात्वांयथामार्कवन्मोहद्वारमपाद्भुनेवर
विवज्ञानेनिनकृतस्यवत् ग्रात्मासर्वशरीरिणासविमवत्रिगमोपुषत्कालकृत्सा
धीनः समीरदहनादिनकृद्योमेरन्तुलोपमः ।अत्रसहस्रकरादयोमश्वावभास
मानायनन्वयप्रमीतिंवि प्रयमीतिशङ्काकाभावोऽनोविसमावद्दानिनभनन्व
यवशस्याभावात् ।स्थैर्यात्कृर्षापकर्षाविपदाविलनगमाणभावान्नभस्वाभास्वा
न्विवप्रकाशायकृगपदपिहवयामूर्तिगलादनाश्ववह्निः संहारकत्वाज्ज्वलनाविवे
लज्जनाप्यायनात्स्वापमानंतस्मान्मवपियसप्रभवनमवनालोकमूर्तिः शिवाय

नेनवोद्दिष्टायांभेदगणनायां।प्रायःशब्देनवद्देन्नफलयोः क्वापिसंभवोऽस्तीतिदर्शितम्
अतएवालंकारानुसारिण्यांग्रंथकृतानेयोरपिसंभवोदर्शितः।तदेवंद्रव्यस्वद्देन्नफल
योःसंभवेष्टाणुत्कैर्वसंख्या।आयसी अनमथात्वेनक्रेदघोडशकाभावादशीतिर्भेदः अस्याश्च
लक्ष्यमाणानीमाफलयोर्निमित्तानुपादानासंभवाद्यतः षष्टिरेवभेदाःसंभवन्ति एतावं
तइति।यत्स्नवति।अयंप्रकारइति प्रतीयमानोत्प्रेक्षालक्षणः।प्रायइतिवाच्यायथा स्व
रूपोत्प्रेक्षालक्ष्येसप्रभेदानवयेयंनभवतीत्यर्थः।नपुनरवंतन्मेवास्याअभावोयात्प्रेयः
क्वचिदपिलक्ष्येस्याहृष्टेः यथासंभवमिति लक्ष्ये भेदनिर्देशइतिकार्यः अनयास्याअ
ष्टाचत्वारिंशद्भेदाःसंभवन्ति।नत्वक्रमलंकारानुसारिण्या प्रतीयमानोत्प्रेक्षाभेदाअ
ष्टाचत्वारिंशदिति अर्थाश्रयापीति अर्थाश्रयस्ययद्यपिशब्दहेतुकत्वं नक्वाप्युपयुक्तं
तथापिक्लिष्टशब्दहेतुहेतुकत्वमस्याः क्वचिद्विषमावाह्नीतिभावः उपमोत्प्रेक्षा
यांपर्यवस्यतीतिसंबन्धः आनेसमितिबहुप्रकारत्वम् सामान्यमितिप्रासावसरम् दि
ङ्मात्रेणेति अनेनजात्यादिभेदानामनवक्लृप्तिर्विनिनानमोगनत्वेनेति नमोगनत्वा

अलं
वि.
५२
53

पनादिधर्मगतिनिगरणे नेमर्थः अत्र हि तमसो धर्मिणो मयधर्मित्वं निगीर्याम्यधर्मित्वमव
स्थापितम् इमग्रेप एव वसामः इत्यामेदोति अत्र हृदयस्य स्वरूपेणोत्प्रेक्षणम् न तस्यैव हे
तूत्प्रेक्षा यथा जयति शिशिरतायाः कारणं सा हिमाद्रेः शिरसि बहलकिरीटादापतन्तीषु
सिन्धुः सततसद्दनिवासोत्तीरसिंधोप्रसूतो हिमकर इव हेतुः क्षेमशोभस्य यस्याः अ
त्रेन्दुः इमसदेतत्वेनोत्प्रेक्षणम् फलोत्प्रेक्षा यथा मृत्यो सलिलमादिमसंस्तुत्वेभस
स्मराः उन्मदमलयसंनिवेद्यायैव दिनेदिने अत्र चैवं सद्भावाभावम् एषामेव भावाभि
मानोदाहरणत्वमपि निर्दिशति एतानीमादिना अस्मदमिति अभावाभिमानोदा
हरणम् निमित्तोपादानमेवेति उ दिलत्वमसत्त्वामनागमनसंवन्धात् निर्दिशति अ
नुपादान इति निरोधायकत्वादेतन्निमित्तस्यागम्यमानत्वात् अभेदाध्यवसायेति स्वरूपफ
लादिकेषु ज्ञेयमिति प्रतीयमानत्वात् न च स्वरूपोत्प्रेक्षा यथा मलयसमीरस
मागमसंतोषपरिणामश्वरः मधुपो वाहसशवलकिसलयाकरः सा हा इम कलकण्ठी
अत्रमधुलक्ष्मीगतत्वेनाकिसलयकरादिनिगीर्याभ्यासहरणक्रिया स्वरूपेणोत्प्रेक्षि

विना नदीमुखोन्मादकत्वादि शब्दनिमित्तमनुपात्तम् । यत्र तु न रूढिहेतोः प्रतीयमानोत्प्रेक्षाया
निमित्तानुपादानेन संभवनीयत्वम् । तत्र प्रायः लक्ष्याः स्वरूपोत्प्रेक्षालक्ष्यासंभवो निमित्ते ग्र
यहृतो हि प्रतीयमानोत्प्रेक्षादेत फलस्वरूपैव भवतीत्यभिप्रायः । हेतुफलोत्प्रेक्षयो
स्त्ववश्यमाणत्वान्निमित्तानुपादानेन संभवनीयत्वाशयेनैतदुक्तम् तेन प्रतीयमाना
पि स्वरूपोत्प्रेक्षा निमित्तोपादानानुपादानाभ्यामेव भवति तत्र निमित्तानुपादाने उ
दाहृता । उपादाने यथा । प्रस्तावि सर्वतो विषयांतिरोदधदिदं तमः । सर्वाङ्गालिम्पतीवाञ्ज
नेनान्दैरन्तःकृपकैः । अत्र प्रसारित्वादिनिमित्तं तमोगतत्वेन लेपनक्रियास्वरूपोत्प्रे
क्षितेना निर्दिष्टायकत्वादि च निमित्तमत्र योगविषमेष्वोत्प्रेक्षान्वायः पंचमोपि वा अपि
वाञ्छेगमेतोर्थं यमो वामूर्तिसंवरः इत्यादौ तु व मनन मते विशेषोक्तिः । भूतलकांति
केयस्त्निवन्तात्रेयकृन्मनेन तु हत्वारोपरूपकम् यद्वक्ष्यति । याबेकगुणहारिकल्प
नायां सामान्यदारूपे विशेषोक्तिरिति विशेषोक्तिलोकेना । सामान्यदर्शने रूपकभेदे
एवेति । अनन्यत्वात्र नन्वसामग्र्यभावात्तु उत्प्रेक्षोदाहरणत्वेन वाच्यम् । एवमपरः पाक

अलं
वि॰
पत्र
54

णानोराजेति । अत्रापि दृष्टान्तरूपमेव रूपकं एवमत्रालंकारान्तरतिरएयां नुस्मेता
विचारे ग्रन्थकृतैव दर्शितम् । फलोत्प्रेक्षा यथा । तीर्ज्ञेन । मंगलगान्दिग्धाश्च वर
गोत्तरादिनकृत्साया: सतो विनिर्गगो उच्चदन्तो इवजज्ञा इतो मज्ञा । अत्र स्नातस्य
वेति फलमुत्प्रेक्षितम् स्सिद्ध इति अर्थिश्रावाचकत्वात् प्रत्युत्प्रेक्षा इति न पुनः पर्य
वसाने उपमाद्यन्तोनिरिति मद्द्यालोपः प्रवृत्तेः अत एवात्र वाचकाभावादत्रोत्प्रे
क्षानिमित्तेन वाच्यम् । न हि सम्भवासंभवमात्रमेवालंकाराणां भावाभावप्रयो
जकम् । एवं हि भ्रान्तिमतोऽपि ह्रादेवा अवेयवाच्य सत्त्वमादेः प्रतीतिरलं
कारत्वव्यवस्थायि नीतिः स्यात् । तस्माद्वाक्यार्थपर्यवसानोऽलंकाराणां स्वरूपप्रति
ष्ठापकं प्रमाणम् । वाक्यार्थसमपदार्था न यथेलान्तो सैव प्रतिपत्तिः संभवो
हि मा भूदिति । कस्त्वनैति लकादेर्विषयिणोऽभाल कादेः संभवे यथोविस्मेरतया
केवलं हि द्वादेविषयमनर्थः । अत एवाद्यो पमायाः प्रकृतसाधकस्य कस्तूरीति ति ल
कादिरूपत्त्यापरिणामात्मार्भत्वं यदसंकृते तत्रैषापरिणामात्मविरणमनगर्भत्वंय

दमेतक्तं न तेषां परिणामस्वरूपानुमितावम् नह्यो विम्मेवनस्वरूपं किंन्तय
थोक्ते प्रकृतोपयोगित्वम् ॥ विमेवनोस्वेन्नायां विरुद्धम् नस्समवेतैवभावात्
उपस्वत्ताया पर्यवसानमिति । कैडाविषामेवकस्तूरीतिलकेवादिप्रतीते विषा
यिणो विषयनिगरणेनाभेदप्रतिपत्तेः साहस्याव गमाभावात् । साहस्यस्य प्रभव
तित्वम् नवात्र प्रकृताप्रकृतयोस्समर्थितया प्रतीतिः यथावेश्मन्वासालसे
प्रात्रयं दर्शितम् । सेतिसमलोपमाप्रतिपादकविषयोदृश्यमाह । सान्वयंया
सतंदुपादो भवदडपादमात्र कएउयन्त्रनाम्नि घडिकायाः । यसेत्ठलेखोउरनः स्क
रेतीत्युक्तत्वलाकोटिमलाभेपोत्ति । अत्रसमस्तमपि नलाशाहूर्वद्दलेखोयाएवद्दला
कोटित्वप्रतीतेकृस्वेन्नावम् । ऋमशापूप्रयोगेनुयथा । से । स्वेदोदबिंदुमेदोह
क्षमनानववाजते स्मरेणावेसनदीषापिदनार्थबद्धवस्थली । असाश्वन
नक्षत्रप्रयोगाद्वयोगाभ्यांप्रतीतिभेदादलंकारैः सहविभागदर्शयितुमाह
ग्रयवहैमादि । नत्त्रयोगेशतिअपरशावप्रयोगेस्वशाहस्सम्भावनायानक

अलं
वि॰
५५
55

स्याप्रयोगात्सिद्धत्वम् अप्रयत्नाद्विषयस्यानुपादानमेव। ननु पादाने हि हेत्वारो
पं रूपकमिति समनेनमेवोक्तम्। अमत्र पुनः सर्वत्र विषयोपादानमेव माख्यम्
नद्दिष्यं भेदेवे विशेषणावस्थितायानस्वेहायाहेतुस्वरूपलीनायया संभवे स्वरूपं
दर्शयति नदेवमित्यादिना स्वधर्मे इति। येषु प्रेमैव हेतुरूपे सति अध्यवसायवशादिति
भेदेप्यभेदाध्यवसानात्। अभिन्नत्वस्य प्रकृतत्वसंबन्धिनाधर्मेण स इति निमित्तत्वेनाभिनो
यधर्मः नियमेनेति अबाधः पुनः कदाचिन्न भवतीत्यर्थः। असमर्थे सवाच्यत्वे केचिदिति हेतो
रिति नृसेव हेतुफलरूपत्वात् नहियं प्रेमैव हेतुरूपोऽसन्नसै वावाच्यत्वेयुक्तं सा
ध्यमेतरेण साधनस्यातिविषयतापत्तेः यदि वा सति भिन्नमात्रत्वमेव स्यात्तद्वाच्य
त्वमवाच्यत्वं वा स्यात्। एवमेकरूपवधर्मो हेतोरूपेस्समानाणस्यातिभिन्नफलत्वेऽतिशि
ष्टम्। एतदेव दर्शयति। अपरथैनाविवेमादिना नत्रेति हेतुस्वेलक्षणनिमित्ते त
द्विनोऽभेदलक्षणस्यातिष्पत्तेः द्विविधमत्रलामननागमन तपोजनितनमदर्शनमुपति
नेच तयोरध्यवसायवशादभिन्नत्वेनाध्यवसायम् अत्र च हेतोरेकरूपत्वधर्मातिसि

त्वं फले वा वस्तुतस्तु तत्पोऽनतिरिक्तमिति भिन्नत्वम् । अत एव सत्त्वे तत्फलरूपत्वम् । अत एव वे
न वेलायामप्ययं दोषः द्वयोरपि भिन्नत्वात् मैतिल्वमेवानितत्पुनरवमार्क्षि विदित्वार्थः अत एवाति
प्रसक्त्यादिना तिनतस्तु रविन्न तिन सच मौनिवसाभेदेनाश्रयणम् सर्वत्रैसनेन समस्तल
क्षणाविरुद्धत्वे हेतत्स्वेलायास्वरूपकथनसोऽनम । एवं हेतत्स्वेलायां यथासंभवं प्रदर्शयिष्य
हर्षास्वरूपो स्वेलायामपि दर्शयति रूपोत्स्वेलायामित्यादिना । यदप्युद्देशानन्तरमेव न स्वरू
पोत्स्वेलायां निमित्तोपादानत्वात् तत्पाद्यत्वमवगम्यते । तथा हि देहस्त्वेलायां यथा नि
मित्तोपादानमेव संभवति । तथात्रापि न संभाव्यमित्याशयेन पुनर्विहेतत्क्रमः । यदा
वाऽत्र धर्मीयधर्मे तरगतत्वेनोत्स्वेलाते तदा तत्र निमित्तस्य कीदृग्रूपत्वं भवतीत्याशं
क्याह यत्रेत्यादि धर्म एवेति तत्र तद्धर्मीय धर्मिगतत्वेन नियामितमित्यर्थः अत्र
हि धर्मिणो न धर्म धर्मित्वमितिरीयां न धर्म धर्मित्वमवस्थाप्यते अत एवात्र धर्मीमि
त्रिभूतत्वयोर्विषयोर्धर्मिणो विना केवलस्यैव धर्मस्य व्यवस्थापयितुमशक्यत्वात्
वस्थाप्यमानत्वेन धर्मित्वमेव साम्प्रतम् । वस्तुतस्तु धर्म एवोत्स्वेलाविषयिणो वस्तीयते स

अ॰लं॰
वि॰
५६
56

च निगीर्यमाणो ऽयमर्थः क्वचिदुपात्तो भवति क्वचिदनुपात्तः। आद्यमभिषेकमित्यादाव
ने हेतुत्वस्य सत्त्वमभिमतं। द्वितीयमुदाहरणान्तरेणोदाह्रियते यथा। एणवरो सदलिम्ब्रवणोरि
रवलंबसंघाडिअनडिकडक्खोऽर्थएवद्वितीयोऽयम् इकडारकेसरोरः कथयावन्यो। अ
त्र केयरावधे यामिणी सकेसरत्वं निगीर्यस्य नडिकडकटप्रत्वमस्याद्विनम्। कडाक्षत्वं च नि
मित्तमनुपात्तम्। निगीर्यमाणश्चायमर्थो धर्मिगतत्वेनोपात्तः लेपनक्रियाकर्तृत्वोत्प्रेक्षायां
मित्यथादाशंकितायां। एवं हि तमेलेपनमिवेति प्रतीतिः स्यात्। न चात्र तथेत्याशंक्या
ह। आपनादावित्यादि निमित्तममदीति निरोधायत्वादि नेनं तमसि धर्मिणि आपना
दि धर्मे निगीर्य लेपनक्रियाकर्तृत्वरूपो धर्मस्तत्र स्थित इत्यर्थः। यदाह श्रीमम्मटः व्या
पनादिलेपनादिरूपतया संभावितमिति यत्र च धर्मान्तरनिवारणेन धर्मिण एव धर्मि
त्वेन योत्प्रेक्षणे। नन्वभिन्नभिन्नतया द्विधयस्यरूपस्य धर्मिणः समन्तेनस्योक्तो नीसागमस्यमान
त्वेयुज्यते इत्याह। नचेत्यादि विषयस्येति निगीर्यमाणस्येवसमाणधर्मयोरभिन्नभूतस्य
धर्मिणः इत्यर्थः। ननु निगीर्यमाणस्य निग्राह्यस्य न सम्यगुपादानानुपादानाभ्यां द्वैवि

ध्यं भवतीति समनंतरमेवोक्तम् तस्योदाहरणम्। यथा वा यत्पुंडरीकइव पार्वणएव
वेन्दीवरद्वयमिवादितमेकनालम् तन्मध्यरागनिधिमूलमिवाधिगम्य सम्यक्प्र
तेन नयनयोर्मम भाग्यशक्त्या। अत्र मुखादीनामुपमेयानां विषयाणामनुपादानाद्गम्य
मानत्वम् तस्य निर्धर्मिरूपस्य विषयस्य उपमेयानामधारत्वेनेति उपमेयानिरसलेप
दे धर्मस्यव्याप्यतादित्यर्थनिगरणेनोपमेयानां विषयीकृतस्याधारत्वेन भिन्नीभूतत्वे
त्यर्थः। धर्मिणामंतरेण धर्मस्याविश्रान्ते प्रकृतस्योपमेयस्य वश्याभिधेयस्य समर्थः एवंहेतु
फलोपमेययोरपि धर्मिगतत्वेनैवास्य धर्मे हेतुकत्वं निगीर्यास्य धर्मे हेतुकत्वमन्यथ
र्मे फलत्वं वा व्यवसीयते। अत तस्य धर्मी वा स्य एव भवति यथोक्तोपपन्नेः निगीर्यमा
णः पुनर्धर्म उपादानानुपादानाभ्यां द्विधैव तत्र यथा। पद्मास्थलीम्नादि अत्र तु पुर
स्य धर्मिणो बहुमौनित्वे निश्चलत्वादिधर्महेतुकत्वं निगीर्य उत्प्रेक्षितं मयेति
न निगीर्यमाणस्यानुपात्तो धर्मः उपात्तस्तु यथा। मृणालसूत्रं निजवल्लभायाः स
मन्मनकस्याकृष्य कवाकः। अन्योन्यविश्लेषणमंत्र उत्पन्नमेवं वाश्चितमाचकर्ष

अलं
वि०
५८
57

अत्र चक्रवाकस्याकर्षणे वाक्यस्यानन्तकत्वेहेतुकत्वं निगीर्यं प्रतिहेतुकत्वमध्यव
वसितं निगीर्यमाणस्वरूपमेवोपात्तः अन्यपात्तस्तु यथा। उन्मदिमः प्रमोदमत्तदानीम्
दमीमिलत् नलिन्याभर्त्रे विरहान्मानस्त्वां निमिमेव दिनम्। अत्र उन्मदिनीनामुन्मील
नेचन्द्रोदयहेतुकत्वं निगीर्य दर्शनं फलत्वेनोत्प्रेक्षितम् निगीर्यमाणस्वरूपमात्त्वपा
त्तः तदेव हेतुस्वरूपयो यथासंभवं स्वरूपदर्शायित्वा फलोत्प्रेक्षायामपि दर्शयति
फलोत्प्रेक्षायामित्यादिना। नमतिफलस्य पतत्स्वहेतूत्प्रेक्षाविचारग्रंथाविहतेरे
वगतार्थमिति ग्रंथविस्तरभयान्नप्रतायस्तेन। तदेव ग्रंथकृदात्मनः स्वार्थाकटा
क्षयद्वेनस्वरूपमस्पृशति नदस्याविमादि अस्यास्त्ववाच्यकत्वमेवत्याह दर्शयति तस्या
श्चेत्यादिना नसेत्यसामण्यभावश्रुति संभावनाप्रत्ययात्मकत्वाभावात् प्रतिस
पक्त्तेः। एवमपि विषयोऽपि कश्चित्केकमेव प्रतिपादयति। यथा हस्तान्तसर्वेव
नवानिदीर्घजं येषु भेद एवतत्तदीय शोभांगनिर्माणविधौ विधातुर्लावण्यम
स्यायश्च वालयतः इत्येवं भेदस्य भेदश्मेव मादानिशयाकिमप्यपि हस्यते भेदस्य

भेदोयथा उदाह्मनेनं यन्नं दुरीकस्मादि अभेदोभेदोयथा गहस्त्रिः परयामम्मा

बाणलिंगपरस्सरा:। आन्मदेवयन्मेमैनिरसीयमनभेदा। अत्रनभेदायाअभेदेभे

दः। संबंधेअसंबंधोयथा। अत्रैमंनज्ञवन्नभवन्ना सविदहेनज्ञेश्वान्नतुशेपनिह

फरमाकांनदेहस्स। यत्राकास्यनिजश्चविदनद्विणावश्रभामिन्देहेमेघामपिम

रतिभुः कार्समेनः प्रमाहि। अत्रकार्यसंबन्धेपसंबंधः। असंबंधेसंबंधोयथा

नीरद्मालिनवंदेवनीलेयोनामवेवयदंकोलिमिनस्तुर्येववसंतमीरन्नेभन अ

त्रनीरदमालिनवायसंबंधेपिसंबंधः कार्यकारणयोस्तुलकालत्वेयथा। य

शसेवमहोदुतः श्रियेवसहवर्धिनः तेजसेवसुहदोदूनसागेरेवतदोस्थितः

पौर्वापर्यविपर्ययेयथा। शराः उरलादिवनिष्पतन्तिकोदंडमारोपयतीवपश्चा

त् अन्वक्षहारादुवसंचटंतेप्राणाः द्विषः एवमिवमजेति। कार्यकारणयो

विपर्ययोपर्यायहश्यते। यथा। सोयंमनवर्तमानभगवद्वाणावनेकाय

नावधोपान्नलनाविमनकऊस्वमावदप्रसनिनेदी यस्याः कंडरगुडरीक

अलं
वि०
५८
58

पटलुकाग्रेननीरन्ध्रयोशस्वर्णावर्णचन्द्रमंडलशानानीवप्रस्त्वेनलसम्। अत्रनर्म
दानस्थं ईसोमत्रिपुरीनेः कार्यकारणविपर्ययः। क्रमिकविपर्ययोणार्पीयं दृश्यते
यथा। अलेवैगर्वस्मिन्दंतेरेणविराजमानोयरपल्लवेन समुत्थितः दीरविपांडुरा
णीपीलेवसयोद्विषतोयशांसि। अत्रसमन्यानानेनरभाविनोयशः पानसंबंधे
देशात्क्रमिकविपर्ययः। अत्रैवापिवद्विवोष्ठेरितितत्पाठे क्रमिकयोः समकालभावि
त्वम्। एतदुपसंहरन्नमदवतारयति एवमित्यादि। तामेव लक्षयितुमाह। अध्यव
सितेत्यादि। एतदेवव्याख्यातुमध्यवसायस्तावद्यथासंभवं स्वरूपं दर्शयति अध्य
वसायइत्यादि। परस्परत्निष्ठत्वानुपपत्तेरध्यवसायस्य किंविषयविषयिणाविमा
शंकाह विषयस्येत्यादि विषयविषयिभ्यामेतरेणाध्यवसायएवनभवतीत्स
र्थः। एषामेव विषयविभागं दर्शयति नचेत्यादिना। नचेतित्रयतिवारणे स्वरूप
प्रायामित्यध्यवसायप्रायामम् अध्यवसितप्रायामितिविषयिप्रायाम्मम् सि
द्धत्वसाध्यत्वेनेदायामेवनिर्णीतम् नैवंसंभवतीति अध्यवसायस्वरूपात्तद्

यात् न देवं विषयिणः प्राधान्यमविवक्षायां समयमलंकारो भवतीत्यर्थः । अध्यवसितेत्यादि
उक्तं वामत्र । अध्यवसायस्य साधनप्रतीतौ प्रतीतावियमिष्यते । नास्ति द्रुतप्रतीतौ न भवेदति
शयोक्तिरीतिरिति । पंचेति सूत्रानाधिकसंख्यानिरासार्थम् । अतएव कार्यकारणपौर्वापर्य
विध्वंसस्य वन्नर्थभेदान्न भावो नवात्रः । एवं हि भेदानन्तराणामपि नन्दनभाव एव स्या
त् अभेदाद्यसंबन्धे अभेदादिसंबन्धो निबंधात् । अथ भवत्वेनेति चेन्न । न अत्र च
सर्वत्र यद्यपि भेदे अभेदादौ संबंधे संबन्ध एव वर्णयितुं शक्यते तथाप्येवं न रभेदविव
क्षायां अभेदे लक्षितमवाद्गिविषिक्तसासंबन्धे संबन्धस्य दर्शितमवायविभागेन निर्देशः ॥
नश्चतिभवाद्भिरेवोक्तत्वात् तत्समानमायत्वात् कथमसावपि वन्नर्थभेदान्न भावो न्या
य्यः । अथ यदि कार्यकारणयोः पौर्वापर्यविध्वंसात्समानकालतायामभावोऽपि न तयो
पनिबन्धे पंचमात्रप्रकारः इष्यते । नहि देशकालयोः पदार्थसंबन्धे विशेषाभावाद्भिन्न
देशत्वाभावोऽपि । तयोपनिबन्धे षष्ठोऽपि भेदः परिगणनीय इति चेत् । नैतत् यस्माद
तिशयोक्तावतिशयात्मेव तत्प्रयोजनं प्रतिपिपादयिषया विषयनिगरणेन विव

यिष्याख्यामं विवक्षितमसंगतेर्विरुद्धत्वं प्रमापयन्नाह कार्यकारणयोर्भिन्नदेशत्वमिस
भयद्याप्यातिनाव[illegible]प्रयोर्भिन्नदेशत्वं त्विर्वीदोलक्षणभेदः कार्यकारणयोर्वा पव
विध्वंसैव वल्लभकान्तकस्यैव कार्ययस्य पूर्वापरीभावं निगीर्य तद्दर्शनएवविषयांनव
वैस्वेन।तदभिलाषपरैवज्ञानेति सातिशयप्रयोजनप्रतिपादनार्थमसख्यात्वम
ध्यवसितमिममातिशयोक्तिभेदत्वमेवास्यमा ये।नत्वसंगतिभेदत्वम् नत्वहि तवन्थय
म्मिलमयीवहहेः लुनायकस्यार्थेकमालकाभिः चित्रेषु मस्तुःस्थिरतोत्रगामवि
पत्तसारंगविलोचनैनाभिमादौ यम्मिलेतन्यस्थितेषुवममस्थैर्यमितिकार्यकारण
योर्भिन्नदेशत्वे यत्रैववंयत्तत्रैवतन्कार्यमेपपत्ते विरुद्धत्वप्रमापके विरोधस्या
भासमानत्वे यम्मिलवन्धुमस्थैर्ययोर्वस्तुतोपि कार्यकारणभावाभावासमवाय
कत्वस्यस्थैलात्यात् नचवाधोदयेपिविरोधाप्रतीतेर्द्विवंदप्रतीतिवदनुपपद्यमा
नत्वयास्त्वलंकृतित्वेन नप्रतीतेरेवस्थानात् नचातिशयोक्तेरवलंकृतित्वं ति
स्यस्वभावत्वादस्यामनुपपद्यमानत्वाशंकायामप्यभावात् तस्मादैववहिकार्यका

रणयोः पौर्वापर्यविध्वंसेनासंगतिः। भिन्नदेशत्वेन त्वातिशयोक्तिरिति यथोक्तमेव
युक्तम्। अत एव च पौर्वापर्यविपर्यासः समकालत्वं वा कार्यकारणयोर्यत्रो विरो
धाभासपल्लवाविर्भावेऽपि यदसैकुः। तदयुक्तमिति नन्वनयप्रकारत्वम्। केचित्तु सर्वा
लंकाराणामप्यतिशयोक्तेरनन्यभेदत्वादस्या बहुप्रकारत्वमावहन्ति तथा ह्युपमाया
मप्येकदेशेन दर्शनात् नगुणसमुद्बोधे रथिकर्षणेन चन्द्रादिसाम्यमप्यतिशयान्तिया
नात्। अतिशयं विना च गौरिव गवय इत्यादावनलंकारत्वात्। अतश्चातिशयस्यैव सर्वा
लंकारबीजभूतत्वात्। एकैवातिशयोक्तिः प्रकारसंकुलितमिति युक्तम्। तैस्तु इह च
तिशयस्य द्योगतिः। यदयं कविप्रतिभाभिनिर्वर्तितः सामान्यतया भवति भेदश्च
भेद इमे वमादिरूपो विशेषात्मा वा न तत्राग्रहः सर्वैरेवालंकारबीजतयाभ्युपगतः
अतश्चाद्यो गौरिव गवय इत्यत्रानलंकारत्वं न स्यात् तावता पुनरेतेनाभेदत्वं सर्वाले
काराणां न युक्तम्। नन्वेवं हि विशेषोऽप्युल्लेखादीनामपि नष्टः स्यात् सर्वालंकाराणां
मपि विशिष्टतोल्लेखरूपत्वात्। अथाधिरीयपक्षाश्रयेणेतदुच्यते। तदप्ययुक्तमाश्र

अलं.
वि.
५८
60

सत्यप्यवसितप्रायामेतल्लक्षणम्। न ह्यलंकारान्तरलक्षणेन संभवतीति न यथावाचानवगमात्
अनन्वयस्यासंभवात्। तन्मात्रनामप्रत्याकथं न हि शेषत्वमिति बहुप्रकारत्वमप्यस्यानिरूपम्
मुखादीनामिति। नन्वत्र लक्ष्यसौन्दर्यस्य कमलाद्यैरितिनन्वकाविसमर्पितेन सौन्दर्येण
अनन्वय एवं वाचातिशयाह्वमितिनिर्दिष्टदभिप्रायेणैवाध्यवसितप्रायामिमेतल्लक्षणोन्मत्रका
लिकोत्प्रेक्षः समन्नितात्मालोचकेन मध्यालीहितनश्रितितिस्थितेन मस्यवगीनाप्रसिद्धिः
नन्वस्यैतेरनवधानेन ग्रंथान्तरसंगमादनपनुकाशापादिकोन्मादयमसंभव प्रायो
ग्रंथखेडोलिखित इति न पुनरेकस्यैव मुखादीनां कमलाद्यैर्भेदेप्यभेदश्चकापि नन
वदनादीनां कमलादिभिरभेदाध्यवसायो योजनीय इत्यादिवचनेस्यापरपादुनमम
प्यैवञ्चप्यशालिनो ग्रन्थकारस्य संभावनम्। लाटभावादीनामित्यादिवंशशब्दार्थेनेनञ्छा
याया एव ग्रहणम्। तत्रैवाभेदेऽपि भेदविवक्षणात् उक्तरार्थे हि ताबन्त्येप्यसम्बन्धः। एवं
न्दस्सत्वेजन्तस्यवस्तनविनानलोहेपिन्तः एषापि स्वयमेवतत्त्वमणाभावाद्गुरावी
हृनाकोर्थस्थेन सिद्धेवसावितानिहितत्वन्यालङ्कारान्तरं नवीलावण्यप्रकर्षं प्रतिपाद

नार्थमिति एतस्य योजनं दर्शनं सर्वोदाहरणोपलक्षणपरम् । तेनात्र स्वयमेव प्रयोज
नमभ्यूह्यम् । संभावनयेति तत्र वल्लतः अनन्तरं वस्त्वन्यस्या वाक्यवाद उदाहरणान्तरमाह
दाह्योऽस्मादि । वाशाहुः समस्तयार्थः अर्थवकार्यकारणपौर्वापर्यविध्वंसरूपमनेन प्रति
हयोः कार्यकारणयोर्विध्वंसो मत्रवासयः पौर्वापर्यविध्वंसः क्रमिकाणां क्रमविपर्ययः
सद्भावो वैसम्यपि भेदत्रयेन त्रेनोक्तम् एवं च कार्यकारणपौर्वापर्यविध्वंसस्यापि पंच प्रका॥
रः अवान्तरप्रकारत्वात्तन्तरेषां तस्याः पंचप्रकारत्वं नियमगर्भीकारेण इदं व्याख्यानम्
तत्र कार्यकारणयोर्विपर्ययो यथा । पनन् पश्यन्ते सन्नवन्ते संकोचश्च इन्दुबिम्बकला इ
गच्छ एणस्य मन्ये विधस कारणं भएण इहरस्य । अत्रेन्दुकान्ते संकोचे विपर्ययेण शानपद्म
स्य कारणत्वमस्य वस्तिनम् अत्र भेदे अभेदस्यैवं रूपातिशयोक्तिरिह तत्त्वेनाख्यिता । उत्त
रेत्वर्थे सैवाक्षिप्तप्रशास्त्रानिबन्धनाद्धेतुः तथाभावो पानिबंधनेवात्र वक्तुर्मितिक्रमसलावण्य
प्रकर्षप्रतिपादनार्थम् । क्रमविपर्ययो यथा । क्रोपितस्य प्रथममस्तमन्यकारी भवति वि
ष्या तनो भ्रूकुटिरादाविंद्रियाणि रागः समाक्रन्दति चरमं वज्ररावेण पोगलति पंचा

प्र.वि.
६१
61

स्वेदस्तिलेषु सर्वमयशः स्फुरति अनंतरमथ च इति अत्र कोपकार्येवियाक्रकसादीना
मेयकारीभवनादीकर्मं निगीर्यते द्विपर्ययो व्यवस्थितः न सैव सत्तद्भावो यथा रक्तभवणा
द्विपरिग्रणो मसत्णे मणिमद्भलाणिग्र म्बाद्धि लज्जाद्धि ग्राद्धि समोसरंति समसमग्र
तासिमुद्धीणा। अत्र परिजनादीनामपसरणे कामिकुलेपि समकालत्वमव्यवस्थितम्
एवमेषां सर्वेषामेव भेदानां लोकासंभवद्विषयत्वं दर्शयितुमाह। पद्मिमादीपाद्धि।
तिविषयसप्तमी पद्मावयवनिर्देशः लोकातिक्रान्तेति कविप्रतिभानिर्मितमेव सा
तिशायं च त्वेषां विषय इत्यर्थः अत्रेति भेदपंचके वशाद्धि: अमेयान्तरस्तमुद्धयार्थः फलमि
ति न सैव प्रतिपादयितुमिष्टत्वात्। नत्रेति वाच्यत्वस्य सौन्दर्यस्य कविसमर्पितेन सौंदर्येण
भेदवचने। ननु चात्र वदनादीनां कमलादि अध्यवसाय: प्रतीयते इति कथमेतदुच्यते
त्याशंक्याह। न विस्मादि उत्तरश्वेतेषु व्याप्तिरित्याशंक्याह। न त्रहीत्यादि कमनसीमत्र द्वि
वदनादीधर्मिणामभेदाध्यवसायो योजनीयो यतो न तत्र स्थमिगनत्वे नैव ह्यो विहयमोगा
नस्यादिस्यव्याप्तिः अनश्चर्ये चैवधर्मिणामेवाध्यवसायो योजनीयो येन सर्वत्रैकपद्यवपत्तः

स्यादिति नामपर्यायोऽर्थः उपमेयत्वेनेत्यत्र यावता ह्यध्यवसितप्राधान्यमसालत्तणम् तच्चधर्मि
णामस्त्वधर्माणां वेति को विशेषः येनाव्याप्तिः स्यात् प्रस्तुतधर्मयोर्भेदाध्यवसायाभ्यु
पगमे उपमादीनामप्यतिशयोक्तित्वप्रसंगः स्यात्। तत्रापि धर्माणामेव भेदेऽप्यभेदविव
क्षणात्। एवं च विजातीयत्वेन भेदे धर्मयोरव्याप्तिः प्रस्तुतानेकमलमसंगतत्वं व्या
प्येऽहृदयलोदीतणेन। प्रपंचार्थमिति तत्त्वनिर्णयार्थम् इहैव तस्य निर्णीतत्वात्। प्रपंच
तत्रैव दर्शयिष्यते। एतदुपसंहरत्रमदवतारयति। एवमित्यादिना। गम्यमानौपम्याश्र
य इति। एवाद्यप्रयोगात् पदार्थगतमिति वाक्यार्थोपेतया पदार्थप्रतीतेरेतत्त्वंगवा
त् तत्र प्रथमं तुल्ययोगितामाह। औपम्येत्यादि। एतदेव व्याचष्टे। एवेत्यादिना। तत्र
तिऔपम्यस्य गम्यत्वे सति प्राकरणिकानामिति। द्वयोः समानधर्मसंबन्धस्य संभवादि
वग्रहणसिद्धेन्तु इव वचनास्ति हि निर्देशो बहूनां ग्रहणार्थम्। अत एव बहूनामौप
म्यग्रहणायेतिन वाच्यम् वस्तुमात्रोदाहरणे द्वयोरप्यौपम्यसोद्भासनात्। एवं
दीपकेऽपि ज्ञेयम्। आत्त्विनार्थेति। समानधर्मसंबंधिनामप्रभावात् अत एव वचसः प्र

अलं
विं
६२
62

कृतानां च गुणक्रियात्मकधर्मयोगाद्द्वैविध्येन चत्वारः प्रकाराः स्वमतप्रक्रमः। न वा साम्यमति
शयोक्तिरत्र प्राणकत्वया वाच्या तां विनापि च समासेनोदाहरणेषु सा: संभवात्। उप
माभावे पि गुणसाम्योदाहरणद्वयं प्राञ्चोदाहृतम्बाङ्के यत्कृतोदाहरणम्। यत्र पुनः शोभनमं
प्रतीयते। न तूदाह्रियते यथा। ईर्ष्याविकारावसरे न वैविनमिदं प्रियेत्सवलङ्घतित्वंव
वसांलीलां च क्रमस्य च। अत्रौचित्येन संगुणः। अप्रकृतयोस्तु यथा। भूभारोद्वहनमपेक्ष
विरं वायतिष्ठति। देवाग्रयाणां नाम यमः कूर्मस्य त्वचिनो परम्। अत्र वहत्वे वैगुणः। के
विश्वनालिकासिलनयोः प्राकरणिकत्वमसमेत इत्युदाहरणान्तरेणोदाह्रियते यथा।
यांभोमन्न विराशिमभिप्रणमन मूर्जमणौ वास्थिता गङ्गा वैज्ञकलाव सर्वजगतां वंद्याव
मापादिता युक्ताया: परिनापदावस्थि पदः कन्यापितृणामसौ हरीकार्यं हिमालयाक
यमसमापादद्वयीप्राप्यते। अत्र च वहभगवतोपादद्वयसेव वर्णनीयत्वाङ्गगावेदकल
योरप्रकृतत्वम् आपादनं वाञ्छिया। बिम्बप्रति। बिम्बभावेनापीवंभवति। यथा दि
पंम्मविंमानियदानि हेलयास्वराजहेसानाविकसच्चस्थिता। कवीन्द्रवक्त्रेषु च वयञ्च सादा

यथा। द्विपं मविंद्यानि पदानि देहलयास्वराजहंसान् यिरुद्यवास्यिना कवींद्रवक्त्रेषु वय
त्रशारदा। स्नहृत्तपंत्रेषु रसावरमाति। अत्र वक्र्यो बिंबप्रतिबिम्बभावः। अनेनैव प्राशयो
ना अलंकारवार्तिके ग्रंथकृता विशिष्टमस्यादर्शितम्। शुद्धसामान्यसामान्यरूपत्वेन यथा
आलम्बालस्तस्त्रहेहैया मोनसहृद्ये पकापयः प्रस्तविर्णो सर्वसंपन्नरुः परा। अ
त्र प्रस्तवस्य शुद्धसामान्यरूपत्वम्। एतदुपसंहरन्नमदावतारयति। प्रस्तुतानां प्रस्तुतानां
मिमादि। एकत्रेति प्राकरणिके अप्राणिके वा। अमेत्रेति अप्राकरणिकादौ दीपकेति सं
ज्ञायामिमनेन कवा स्ताहृदयेन समदायगम्यायाः संज्ञाया अभावात् न त्वमि दीपके वा
त्यवश्तिप्रकृताप्रकृतयोरुपमेयोपमानरूपत्वात्। एवं त्वेति तुल्ययोगितायामाद्या
नेव वदीपकतुल्ययोगितयोर्विशेषो लौमप्यनेन दर्शितम्। न चैतावतैवानयोर्दृथ
ग्लक्षणं स्यात् ग्रंथकृता उनाच्चित्यं न तानरेथाम्। वैवक्षिकश्चेति। यत्रैव वक्तुरुपमान
त्वमुपमेयत्वं वा विवक्षितं न त्वेव प्रकरणादिबलादाप्रयणीकामिमर्थः। अनस्य प्र
स्तुतस्य तेनामेनमभिवास सदर्शनादिनीस्या प्रस्तुताप्रस्तुतत्वमात्र निबंधनएवो

अलं
वि॰
६३
63

पमानोपमेयभावो न भवतीति भावः। एवं प्रसिद्धेनाप्रसिद्धस्य साहृश्यमनुपमामस्मेत्या
दिदृशा प्रसिद्धाप्रसिद्धत्वमात्रनिबन्धनोऽस्य उपमानोपमेयभावो न वाच्यः। खमि
व जलं जलमिव खमित्यादौ द्वयोरपि तुल्यत्वात् प्रसिद्धत्वेनानायभावेऽपि उपमा
नोपमेयभावस्येष्टेऽभिचारस्य दर्शनात्। ननु चात्र साधर्म्यं वाक्यार्थगतत्वेनैव प्रती
यते। इति। कथं न सपादार्थगतत्वमुक्तमित्याशंक्याह। अनेकस्येत्यादि॥ ए
वं सर्वत्रापि ज्ञेयम्। येन तस्य न्ययोः प्रकृतत्वाद्वाक्येन तुल्ययोगितामस्येति। इ
त्युदाहरणान्तरेणोदाह्रियते यथा धर्मार्जनेन केषामपि। धर्मार्जनेन का
णविकाणपि। अर्थार्जनेन एवबोले२। कामर्जकेषामपि अर्थार्जनेन। व्र
जति। कामार्जनेन। धर्मार्जनेन काणविकाणपि। अर्थार्जनेन एवबोले२। का
मर्जकेषामपि। अर्थार्जनेन व्रजति। कामार्जनेन॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॐ

न केषामपि केषामपि एवमेव कृताः

लेशकारणमपि कारणाविषमेऽनुसंसारोपकक्रियामिति अनेकगुणमपि दीपकं स्वयमेवोदाहृत
र्थमिति सूचितं तत्र यथा फणासहस्रभृद्भोगादिविनेऽसहस्रभृत् अद्वितीयः पृथ्वीमाचभ
वान्नामसहस्रवान् अद्वितीयस्त्वं गुणैः एवमेकां क्रियां गुणं वानेककारकगतत्वेनाभिधाय
तदेवं वदन्तीत्युक्तत्वैककारकमप्यनेकक्रियागतत्वेन दीपकं भवतीत्याह अत्रेत्यादि ।
अत्र वोढ्रा सवर्णीयं भैरवाचार्यादि तत्कर्तृउपकारककरणादिविशेषरूपं प्रस्तुतं श्रोत्रेण वा ।
वोधयितृत्वकविकल्पकमिदं साधूपकारककरणादीनां सामान्यानामप्रस्तुतानां प्रशंसा
तम् तेषां च सामान्यानां परस्परमौपम्यप्रतीतेरेककारकगतत्वेनेयकारकतुल्ययोगिता
प्रतत्त्वनेदं कारकदीपकस्योदाहरणम् तत्र यथा आलिंगितं शार्ङ्गिणा वक्षसा यथा वर्णान्की
ति च साधयितृमर्थ्यं चितं च लक्ष्मीम् त्वद्भक्तिमङ्गारसारूढये वकंतुमेदादरजनमदूपसु।
मेव जाने अत्रालिंगनाद्यनेकक्रियाकर्तृत्वेनैक एव जनो निर्दिष्टः प्रस्तुताप्रस्तुतं स्फुट
मेव स्विद्यति कूणति वेल्लति विवलति निमिषति विलोकयति तिर्यक् अन्तर्नन्दति चुम्बि
तुमिच्छति नवपरिणेता वधूः शयने इत्यत्र स्वेदनादिक्रियाणां प्रस्तुतानामेकाधारगत।

अ·लं·
वि·
६४
64

तेन समुच्चीयमानत्वाच्च समुच्चयालंकारेण तत्कारकदीपकम् । नहि प्रस्तुताप्रस्तुतानां क्रि-
याणां प्रस्तुतत्वेऽपि समुच्चयस्यौपम्याभावादेव तुल्ययोगितातोऽपि भेदः । औपम्यसद्भावेऽपि तुल्य-
योगितैव यथा । चकार दुर्बलानां यः क्षमामागसिनामपि जड्ढेतिनपराधानामपि यश्च बली
यसां अत्र करणहरणयोः प्रकृतत्वेन द्वयोरपि राजगतत्वेन वर्णनीयत्वात् । इदं बिम्बप्रति-
बिम्बभावेनापि भवति यथा । मणिः शाणोल्लीढः समरविजयी हेतिनिहतः कलाशेष-
श्चन्द्रः सुरतमृदिता बाललललना मदक्षीणो नागः शरदि सरिदाश्यानपुलिना तनिम्ना शोभ-
न्ते गलितविभवाश्चार्थिषु जनाः । अत्र शाणोल्लीढत्वादीनां बिम्बप्रतिबिम्बभावः । शुद्धसामा-
न्यरूपत्वं यथा । फणारश्रेणीराइसंगो भुजंगनाथो धरं समर्थहतिरणंद्यपाणोवसो हि-
शस्त्रिहो अत्र हरणहतश्चदंडो प्रभाजितशोभितत्वयोः शुद्धसामान्यरूपत्वम् । नन्वेतद-
नन्तरमेव मालादीपकमान्यैर्लक्षितं न तदिहापि किं न लक्ष्यते इत्याशंक्याह छायेत्यादि
छायान्तरेणेति शृंखलारूपेण । प्रस्तावोत्तर इति शृंखलाबन्धोपनिबन्धरूपत्वात् वाक्या-
र्थेत्यादि एतदेव व्याख्यातमलंकारान्तरैस्सहास्याविभागं दर्शयति तत्रेत्यादिना त

यास्तु तस्य विश्रुषितस्ते त्वत्रोपमायां सकृन्निर्देशः पांसोयमे साधिर्पितलम्बहार इत्यादावपि चास
कृन्निर्देशः तदेवमिवाद्युपादाने साधारणधर्मस्य यथासंभवं स्वरूपं निरूप्य तेवाद्यनुपादानेपि
निरूपयति इवादीत्यादिना यद्यपि दीपकतुल्ययोगितयोस्सामान्यस्यासकृन्निर्देशोपि सं
भवति तथापि सकृन्निर्देशं विना तयोरनुत्थानात्तदेवेह प्राधान्येनोक्तम् असकृन्निर्देशस्तु
द्विधा भवतीत्याह असकृदित्यादि आद्यः प्रकार इति शुद्धसामान्यरूपत्वम् यदि चात्र सामान
स्यैकरूपत्वमेवास्ति तत्किं पर्यायान्तरेण पृथङ्निर्देशः क्रियत इत्याशंक्याह केवलमित्या
दि यदुक्तम् नैकं पदं द्विः प्रयोज्यं प्रायेणेति बिम्बप्रतिबिम्बभावो द्वितीयः प्रकारः एवमे
तदुपसंहरन् प्रकृतमेव सिद्धान्तयति तदेवमित्यादिना गौणसाधर्म्येणेति एतदभिदधतात्र
प्रकृताप्रकृतवस्तूपमायां दृष्टान्ताद्भेदो दर्शितः यतोस्याः प्रकृतार्थस्य विशेषाभिवित्सया
साहाय्यार्थमप्रकृतमर्थान्तरमुपादीयते अत एवात्र प्रकृताप्रकृतयोरुपमानोपमेयभावः
दृष्टान्ते पुनरेतादृशो वृत्तान्तोन्यत्रापि दृष्टित इति प्रकृतस्यार्थस्याविसंवादप्रतीतिमौधृदिति
प्रतीतिविषदीकरणार्थमर्थान्तरमुपादीयते अत एवात्रार्थान्तरोपादानं प्रकृतस्य न काप्य

पर्युक्तमपि तत्प्रतिपत्तः प्रकृतार्थप्रतीतेरविसंष्ठुलत्वाभिप्रायात् । केचित्तु दृष्टान्ते ऽनयोः समर्थ्यसमर्थ-
कभावेनानयोर्भेदमाहुः तदसत् यतः सरूपयोर्विशेषयोः समर्थ्यसमर्थकभावो न भवति वस्त्व-
न्तरेण वस्त्वन्तरसिद्ध्यनुपपत्तेः स हि सामान्यविशेषयोरेव भवति सामान्यस्य नियमेन विशेषव्या-
निष्ठत्वाद्विशेषस्य च नियमेन सामान्याश्रयत्वात् । यदि चात्र समर्थ्यसमर्थकभावः स्यादर्था-
न्तरन्यासादस्य पृथगलंकारता न स्यात् समर्थ्यसमर्थकभावात्मनः सामान्यस्योभयत्राप्यनु-
गमात् । अन्ये तूभयत्राप्यर्थस्यौपम्यमाश्रित्य सामान्यस्य शुद्धसामान्यं रूपत्वबिम्बप्रतिबि-
म्बभावाभ्यां व्यवस्थितेरनयोर्भेदमाहुः तदप्यसत् एतावतैवौपम्यात्मकस्य सामान्यलक्षणस्या-
नुगतत्वादुपमाभेदवदनयोः पृथगलंकारत्वानुपपत्तेः तदेवं वाक्यनैरपेक्ष्येऽपि वस्तुप्रति-
वस्तूपमयोरेव विशेषादनयोर्भेदः सिद्धः । वैधर्म्येणापीति भवतीति शेषः तस्यापीत्यादि उपमानोप-
मेययोरिति प्रकृताप्रकृतयोर्धर्मिणोरित्यर्थः । अत्र च धर्मिणो धर्मिणश्च बिम्बप्रतिबिम्ब-
भावेन निर्देशो ऽयमलंकारः यदुक्तमन्यत्रापि दृष्टान्तः पुनरेतेषां सर्वेषां प्रतिबिम्बनमिति
उपमानोपमेययोरिति तस्यार्थः एवं व्याख्येयम् । अर्थान्तरस्य प्रकृततदाढर्ध्यायोपादानात्सा-

दृष्टस्याविवक्षणात् आद्य इति साधर्म्येण यथा वा ध्यानेष्वाशोच्यानिबद्धैः प्रतिपद्यमाना वियोग।
मेदिह्निवल्लवक्त्ररसात्तनोति श्यादायश्च क्लिष्टवल्लाहकविप्रकीर्णैः रत्नाकरो भवति वारिभिरम्बुरा।
शिः अत्र ध्यानादीनां शुक्त्यादिभिः प्रतिबिंबभावे यन्निबंधनं चेति अर्थालंकारत्वेन पुनरौपम्या
न्यस्य सम्भवतेरोक्तयुक्त्यासंभवात् सम्भवतेत्यादि बिंबप्रतिबिंबभावमिति उपमानोपमेय
त्वमित्यर्थः धर्म्यधर्मिणोरभेदोपचारात् एवं चात्र निदर्शनायां सादृश्याविनाभावः तेन प्रमा
नेप्रकृष्टं तीव्रनररहस्तहन्ते सहचारीर्नवोद्यानक्रीडासुकालितमुखीयं कथयति लिखितानां पत्रांकुर
सनिशामस्याल्लक्तचयोश्च सत्कारो गूढं करजपदमासां प्रथयति इत्यादौ संभवत्यपि वस्तुसं
बंधे प्रथनस्यौपम्याभावान्न निदर्शनालंकारत्वं अनेनैव वस्तुसंबंधनस्य संभवासंभवाभ्या
मस्याभेदद्वयमप्युक्तम् तदेवोदाहरति चूडामणीत्यादिना तत्समर्थाचरणप्रयोगादिति १
कारीशोच्यापयतीत्यादिवत् अभ्यागतस्य रवेर्गिरिणा शिरसा धारणेन तत्समर्थाचरणम् अ
त एवात्र बोधयन्ति तिरपि वस्तुतत्समर्थाचरणप्रयोगान्मयेवमभवद्भिरप्यन्ति थिसपर्याकार्ये
ति संभवत्सम्बंधमूलमत्रार्थं सौपम्यम् एवं च एवंतस्य बोधनक्रियाकर्तृत्वासंभवादेवा।

अ·लं
वि·
६६
66

भिमर्दव्यापारोऽपारो हाभावानात्र प्रतीयमानोऽन्योन्यता नापि स्मरणालंकारः गृहमेधिनां गिरिकन्दरकस
स्तद्विषयस्यातिथ्यावबोधकत्वस्यावाक्यार्थत्वात् न त्वद्विसदृशदर्शनादस्य न तस्य स्मृतिर्भवति न चा
त्र दृष्टगृहमेधिनां रविदर्शनादतिथिस्मृतौ कर्तृत्वं तेषां सदातिथिकर्तव्यतया बोध्यत्वात् नाप्यत्र
विएणतिथेरतिथिनावारवेश्मास्यं विवक्षितमपि तु मयैव दृष्टगृहमेधिभिरपि सतां मातिथ्यं कार्य
मिति अन्तपवनात्रवस्तुतन्त्रकरणत्वात् अपि विशेषालंकारस्तु पनावगमे तिथ्यादेरसंभाव्यस्या
वगमो जातः इत्येवमात्मिकायाः प्रतिपत्तेरभावात् अतश्च सत्यपि सतिवा संबंधे येन निदर्शने तिवाच्य
म् येन यथोक्तमेवमभेदद्वयं स्यात् असंभवदिति धर्म्मान्तरसंबंधिनो धर्मस्य धर्म्मान्तरे अन्वयायो
गात् प्रहरविरमकर्षादिति धर्मत्वेन साहचर्यस्याकिंचित्करत्वसमत्वात् यथा वा अंगेगुलहं
अहं स्वेवापि अंजपि अंसत्सिकाम्ना नेत्रव्योम्नि सारेण कपजेकाग्रर्धेपि अग्रमेण अत्रवल्लभ
कार्यस्य कुलकादेर्धर्मस्य वस्तुतन्त्रभूतेनाशिशिरेणाकरणमसंभवत्तस्य साम्यमवगमयती
ति शिशिरस्य वल्लभत्तुल्यता प्रतीतेरौपम्यम् अतश्चात्र धर्माणामसंबंधाभावान्न निदर्शने
ति का प्रतिमालंकारत्वेन वाच्यम् प्रतिमा याश्चान्योदाहरणे कुलेकारान्तरादियोगः स्फुटएव

तिन पृथगलंकारत्वं वाच्यम् एवमन्येषामपि समयाणामभिनवरूपालंकाराणां बालैरपि न्यालं-
कारादियोगो योजयितुं शक्य एवेति ग्रंथविस्तरभयादस्मदर्शनेनैतद्रूपेणोद्धरस्यैव प्रतितात्वा
त् अस्माभिः प्रातिपद्येन न दूषितम् न पुनरेतावतैव परमतमप्रतिषिद्धमनुमतमेवेति दशैषा
मपि पृथगलंकारत्वं युक्तमंतव्यम् एवेति अस्तेभवद्रूपसंवेधपि निर्वेयता न केवलं निदर्श
ना यावत्तद्दैवोपमायं द्विविधं तस्यापि शाखार्थः उदाहृतेति अन्यात्सव इत्यादिना केचिदिति
श्रीमम्मटादयः नदितिदृष्टांतालंकारवचनम् एतदन्यत्रापि योजयति एवमित्यादिना उक्त
न्यायेनेति प्रकृतवाक्यार्थे वाक्यार्थान्तरस्य सामानाधिकरण्येनारोप्यमानत्वात् अतश्चा
स्यैवाक्यार्थयोस्सामानाधिकरण्यनिर्देशाद्दृष्टान्तारोपसद्भावेन वाक्यार्थरूपकं यदुक्तम्
तत्तावदास्ताम् यत्पुनः प्रतिवस्तूपमोदाहरणत्वमुक्तम् तदयुक्तमेव निरपेक्षयोर्वाक्यार्थ
योर्हि धर्मस्य शुद्धसामान्यरूपत्वे प्रतिवस्तूपमा न चात्रैकमपि संभवति वाक्यार्थयोः सापे
क्षत्वाच्छुद्धसामान्यरूपत्वाभावाच्च अर्थापत्त्युदाहरणत्वमपि त्वायुक्तम् नाग्रतः कमलाल
क्ष्मीयत्र यावत्तदद्भुतम् पादद्वंद्वस्य मन्ये भगवतिसले येन काम्यतिदियत्र न प्रतिवस्तूपमो-

अ·लं·
वि·
६२
67

दाहरणत्वेयाथात्म्यापीयः अत्र हि वाक्यार्थयोः परस्परं सादृश्यमात्रमपि नास्तीत्येकाकथाप्र
तिवस्तूपमायाः एवंविधमेवाचान्यत्र सर्वालंकारोदाहरणेषु समंजसं संभवदपि समनंतरो
दाहृतेष्वस्यानदर्शितम् तथाच अत्रान्तायरः पंचशरः पुरस्तात्तथापुनः कर्मकरीह तस्य सचापि
तैदर्थ्यविशेषवंदीयत्रैंदुरिंदीवरलोचनानामित्यत्र विषयविषयिणोर्द्वयोरप्यु
पचारात्सादृश्यरूपकत्वेतिशयोक्त्युदाहरणत्वमुक्तम् तत्र चातिशयोक्तित्वमेव नास्तीति।
किंकार्यकरणभावपूर्वकत्वनिदर्शनेन तत्पेलं वह्नता अत्र संभवत्युक्तसंबंधनिबंधनायाश्चयद्य
पिवस्तुसंबंधस्याविशेषेण संभवउक्तस्तथापि समनंतरोदाहरणे यद्योपमानसंबंधी
धर्मउपमेयगतत्वेन न संभवति तथैवोपमेयसंबंधीधर्मः अविरुपमानीपीत्यादा इयमित्या
दि उभयत्रेति उपमेये उपमाने वा अत्र वसंतवर्णनस्य प्रक्रांतत्वात् द्वयोः प्रकृतत्वेपि गंडुतला
स्योपमेयत्वम् तद्गतत्वेनैव पंडिम्नः सिसाधयिषितत्वात् सिद्धसाध्यधर्मत्वमेवोपमानो
पमेयत्वम् यथा वा त्वद्वक्त्रलावण्यमिदं मृगाक्षि संलक्ष्यते पत्युरपि क्षपायाः कथं त्वनेनाहृत
मेतद्वकलावतां वा कमसाध्यमस्ति अत्रचाटुः नायिकायाः प्रस्तुतत्वाद्वक्त्रमुपमेयम् त

उमंमस्य च लावण्यस्योपमानेन शशिन्यसंभवः एवमन्यसंभवद्वस्तुसंबंधनिबंधनवाच्यः प्रातिमायाम् इति प्रा
प्तिपूर्वकत्वाभिधेयस्य सेतिप्राप्तिः सादृश्यमिति पादयोर्हि स्वगतिं तत्पायागतेः प्रतीतेः द्वयं च सा
मान्यस्यानुगामितया यथा अव्याप्तवद्यपादि अत्र निसर्गवक्रत्वाख्यधर्मस्यानुगामित्वम् अ
स्तुसामान्यरूपत्वेन यथा हारेणामलकस्थूलमुक्तेन तासु कण्ठतलः पयोधिरद्वद्वन्द्वस्य प्रियमा
णस्य शृंगैः अत्रान्तकत्वयोः वस्तुसामान्यरूपत्वम् विंबप्रतिविंबभावेन यथा उद्दृत्तरसरं
तमंडुकन्नालषंडिमागतोऽमृशक्रोडश्वेतेसितिं हरिच्छायशावखवर्तकरणेवद्ददश्चेदो अत्र दंतमंडनासि
हरितत्वयोर्विंबप्रतिविंबभावः भेदप्राधान्य इति अधुनेति प्रस्तावसरम् भेदस्य चात्र प्राधान्या
दभेदस्य च तत्सद्भावः सादृश्य एव पर्यवसानात् अत एव सादृश्यव्यतिरेकेन संभवन्नपि भे
दो नास्य विषयः यथा दिव्योत्तरीयप्रभृति कौस्तुभरत्नभाजि देवी परेदवनलक्ष्म्यपि येन वंध
न रूपं दिगम्बरमखंडनमुंडचूडं भावत्कमेव नवतेशमनस्महायै अत्र वैलक्षण्यात् स्वात्मनि वि
लोकयापरमेश्वरीभेदमात्रं विवक्षितं न तु केनापि कस्यचिदौपम्यम् स इति भेदः तस्याधिक्य वि
पर्ययाभ्यां द्वैविध्यात् व्यतिरेकोऽपि हि विधः तदा अपयत्वादस्य चेन्द्रापेतयति पाशयोर्वनयोर्हि समा

अ.लं.
वि.
६८
68

नेपिगान्त्वरकेशिशिनः पुनरागमनमपि संभवति न तु यौवनस्येति तस्योपमानगुणत्वं तत्र च विपर्य-
येवेति स्थितम् भेदान्तरमप्युक्तमुपमानादुपमेयस्यान्यूनगुणत्वे वास्तवत्वात्तत्त्वे चालंकारानुपपत्तेः
यौवनस्यावाचापि नित्यत्वे प्रतिपाद्ये चंद्रापेक्षयाधिकगुणत्वमेव विवक्षितं यदेतच्छंद्रविघातं सत्पुन-
रप्यायातीति अस्यैतन्न वक्तोत्र चंद्रवत्तत्त्वं सद्यौवनं यदि पुनरप्यागच्छेत्तत्प्रियं प्रति विरमीर्ष्यानुबंधो
युज्येत कालांतरेपि तस्यैतदवलोकनादिना सफलीकारस्यात् इदं पुनर्हृतयौवनं यातं मत्तु-
नैनागच्छतीतीर्ष्यांधतायपरिहारेण निरंतरमनयैव प्रियेण सह सफलयितव्यमिति विमीर्ष्यां
त्यज प्रियं प्रत्यमन्युं कुरु प्रसादमित्यासिंप्रियवयस्योपदेशो प्रियं प्रतिकोपोपशमाय चंद्रापेक्षया
यौवनस्यापुनरागमने न्यूनगुणत्वेनैव विवक्षितमिति वाक्यार्थविद एव प्रमाणम् नचैतद्वास्तवा-
दुपमेयस्यान्यूनगुणत्वं तस्यैव सातिशयत्वेन प्रतिपाद्यत्वात् प्रकृतार्थोपरंजकत्वे हि सर्वथा-
कवेः संरंभः तत्राधिकगुणत्वेन भवत्वितरथा वा को विशेषः तस्मादुक्तमेव विपर्यये वेति स्थि-
तिम् अन्यत्र प्रतिकूलत्वं वेति स्थितमप्युक्तम् उपमानादुपमेयस्याधिक्ये इत्येतावतैव लक्षणे
नाव्याप्तत्वात् यतः स्वरेण तस्यासम्यक्त्वे वेत्यभिधानादानंदातिशयदायित्वादेश्चाधिक्यमे

वावगम्यते इत्यलंबहुना यस्यापिसाहश्यस्यामुख्यत्वात्समान्यस्य च योगगतिः तत्रानुगामितायथा
नागेन्द्रहस्तास्त्वचिकर्कशत्वादेकांततैत्यात्कदलीविशेषाः लब्ध्वापिलोकेपरिणाहिरूपंजातास्त
दूर्वोरुपमानबाह्याः अत्र परिणाहिरूपत्वस्यानुगामित्वम् वस्तुप्रतिवस्तुभावेपुनर्यथाहुतैवोदाह
तं हिदत्वं इत्यादि अत्रहिमनोहरत्वम्लानत्वयोः पृथक्सामान्यरूपत्वं पद्मलताविलक्षणैकत्व
रूपत्वयोश्चबिंबप्रतिबिंबभावः उपमानेत्यादि किंहेतुकंचात्रभेदप्राधान्यमित्याशंक्याह गुणे
त्यादि गुणप्रधानभावोपि किंहेतुक इत्याह समर्थेत्यादि एकस्याभूतविभक्तिनिर्देशादन्य
स्यचविविधविभक्तिनिर्देशात् वैचित्र्यकमितिनपुनर्वास्तवं उपमानोपमेयत्वं हि द्वयोस्तुल्य
कल्पत्वेनभवति नच्चात्रकिंनिमित्तकमिति प्राशंक्याहसमर्थ्येत्यादि परिशिष्टस्यप्रथमांत
स्य शाब्दइतिनपुनरार्थः वस्तुतोविपर्ययस्यापिसंभवात् एवंगुणप्रधानभावनिमित्तकंभेदप्रा
धान्यमपि शाब्दमेवात्रज्ञेयम् वस्तुतोहिसाहश्यस्यपर्यवसानाद्वैतभेदयोः तुल्यत्वेनैवप्रतीतिः
तस्माच्छाब्दमेवभेदप्राधान्यमाश्रितेनास्यावचनम् विपर्यय इतिप्रधानविभक्त्यानिर्दिष्टस्याप्र
धान्यम् गुणविभक्त्याचनिर्दिष्टस्यप्रधान्यम् नियमेनेतिनेनातिशयोक्त्यानप्रमाणनामंतरेण।

अ॰ले॰
वि॰
६९

69

लेकारांतरत्वमेवास्यानभव्यानीतिध्वनितम् तेनितन्यप्रायोक्तिः कार्यकारणयोः प्रतिनियमस्यावि
पर्ययस्त्वल्पकालत्वादिनोक्तः अथच कार्यकारणवत्प्रतिनियमस्याविपर्ययस्त्वल्पकालत्वा॰
दिनोक्तः अन्यथेति अश्लेषरूपः उद्देवनस्याभेदत्वात्प्रथमनुप्रासकम् कत्रादीनामादिशब्दाहार्कर्म
दयः नत्रेति निर्धारणे अस्यानुप्रासकत्वेन स्थितेति शेषः अत्रचापराधानांशङ्कोत्करणभावः
वत्वंतस्यप्राधान्यंतेषांमेवप्रतिपाद्यत्वात् एवमन्यत्रत्नेयम् त्वयमेति स्वावराकीस्तेहेतुसह
त्वदीयेनेत्यस्यार्थम् उर्वेत्यामाहतानांरणशिरसिजनानांवृद्धिस्यादेहभारानस्तान्मित्रंका॰
यंविकृतधनमलममीवांधवांधवेभ्यः मार्गेतांतातिदेहाहतनरगहनेखेडिनांगध्रकंके
तिन्यस्यार्थपादत्रयंसहकमलैर्ललनानांमानसंकोचमायातीत्यस्यार्थम् एतद्विशेषपरि॰
हारेणेति अतिशयोक्त्यनुप्रासनामंतरीनदीपांतरानीतलवंगपुष्पैरपाकृतस्वेदलवामरु
द्भिरिति द्वितीयमर्थम् एतानीति समनंतरोक्तानि यमायेत्तयाद्विजनस्यानंतरमामनमनो
रथत्वमित्यादि पश्चाद्भावेनक्रमिकयोस्त्वल्पकालत्वेनोक्तिः यथावा भागैस्सहसमुत्प
त्रेयजाभिस्सहलालितम् वर्धितेस्वकैस्सार्धमर्णोराजमसूनसा अत्रसमुत्पन्नेतरे।

तद्गुणानामनुपतितिरिति क्रमिकयोस्समकालत्वं अस्याशुशुद्धसामान्यरूपत्वं यथा मलयानिलेन

सहृत्सोरक्षमासितपनरद्रद्राणवन्तानिवद्भुतलसोमालपरिमलासामाणिऽस्हंगाश्चत्रसोरभपरिमल

योः शुद्धसामान्यरूपत्वं बिंबप्रतिबिंबभावो यथा दिनश्रुरश्रुराणिऽस्माकनश्राघलकनश्रनेनवि

स्फुरिश्राविश्रुसंतिपरिमलभीर्यनेद्धिकमलाश्रुरेहिमसमं अत्रकनकावलकटकेरणविस्फुरि

तत्वस्य परिमलभरो भटत्वं प्रतिबिंबत्वेन निर्दिष्टम् प्रतिभटभूतामिति प्रतिपक्षभूताम् अत्रप

वतदनंतरमेतल्लक्षणम् तदेवाह विनाकेचिदित्यादि एतदेवव्याचष्टे सत्वस्येत्यादिना क॰

स्यचिदिति यत्रयाहश्योविवक्षितस्य तत्र वाऽसत्वासत्वयोर्विधिरूपत्वेनैव वाच्यत्वे किमिति श

तीतिवैषम्यदायिना निषेधरूपत्वेन निर्देशः कृत इति आशंक्याह अत्र चेत्यादि तच्छब्देन सत्व

सत्वयोः परामर्शः अन्यनिवृत्तिप्रयुक्तेन निवृत्तिव्यापनेनापि किं भवतीत्याशंक्याह ॰

एवं चेत्यादि अन्यस्य कस्यचिद निवृत्तौ सत्वमसत्वमेव वा भवतीत्यर्थः आद्येति असत्वनिवे

धेनोक्तिः काश्चीनैकाचिद्धीरिति श्रियो विरहसद्भावः विनयसद्भावेपि श्रियसद्भावोस्तीति प

तदभिधानं श्रियोसत्वेप्यर्थवस्यतीति विनयनिवृत्तिप्रयुक्तं श्रियोसत्वमुक्तम् एवं विनयस्याति

हृत्तोप्रियः सत्त्वएवंविधिः प्रकाशितो भवतीति विनयपक्षभंगसंबंधः कार्यः एवमन्यत्रापि ज्ञेयम् ।
अन्ये चात्र वास्तवत्वं मन्यमानाः तस्याशोभनत्वे विनान्यानत्वाप्रियाद्भिः सौरभं विना विनोसत्त्वं चेद्
न भृङ्गो विना प्रतिभासते इत्यत्र विनोक्त्यलंकारत्वमाहुः अत्रान्योक्त्यादीनां शोभनादिना नित्यम
विनाभावेपि विनाभावउपनिबद्धः यदाहालंकारभाष्यकारः नित्यसंबंधानामसंबंधवच
नं विनोक्तिरिति विनोक्तिरूपसंख्यायते इति ग्रंथकृता तु न रियचिरंतनलक्षितत्वाल्लक्षिता
यथा कथंचिदिति यद्यपि यथा सहशब्दं विना सहार्थस्तृतीयास्ति तथा विनाशब्दं विनापि द्विती
यादीनां विनार्थसद्भावो नास्ति तथापि वाक्यार्थपर्यालोचनासामर्थ्यात्तदर्थः पर्यवस्यतीत्यस्य
भावः सहशब्दं विनापि सहार्थविवक्षा यथा विद्धएव नासौ रभसो रदोष्ठवेदिशं ते वर्णगुणैः स्तु
पूर्वंत्याः विकसनेकसानकार्णिकारेखाणेन दृष्टेवं हृदे विवादः अत्र बाणेन सहेति तत्प्रयोगः ।
विनानन्वतीनावेव विश्रान्तेः एवंचेति यस्माद्विनाशब्दं विनापि तदर्थविवक्षा भवतीत्यर्थः ।
यथोदाहृते इति निरर्थकमित्यादौ यथा वा हंसानं सरेहि विना सरणसोहा विरणएहं सेहि
अन्नोन्नंचिअ एए अप्पाणं णवरं गरुअंति द्वितीयेति शोभनत्वनिबंधना विनोक्तिः तत्रेत्यलंकार

इयमर्थात् प्रासावितिप्रधानतया अस्या हि विशेषणमात्रावष्टंभात्परिकराद्विशेषणस्यास्या
वष्टंभत्वेन विशिष्टत्वम् विशेषणेत्यादि अस्याश्चालंकारांतरेभ्यो विभागं दर्शयितुमुपक्रमते इहे
त्यादिना वाच्यत्वेवात्र द्वयोः प्रस्तुतयोरप्रस्तुतयोः प्रस्तुताप्रस्तुतयोश्च भवति गम्यत्वं पुनः क्व
चित्प्रस्तुतस्य क्वचिदप्रस्तुतस्य प्रस्तुताप्रस्तुतयोस्तु न भवति तादृप्येण वस्तुसद्भावाभावात्
श्लेषनिर्देशभंग्येति प्रस्तुतयोरप्रस्तुतयोश्च श्लेषस्य उपादानेनेति प्रस्तुतयोरप्रस्तुतयोः प्रस्तु
ताप्रस्तुतयोश्च पत्तदिति वाच्यत्वं अत्र वा प्रस्तुतस्य किं हेतुकं गम्यत्वमित्याशंक्याह तत्र चेमा
दि तत्रेति प्रस्तुतस्य गम्यत्वे विशेषणानां चात्र बहुत्वमेव विवक्षितमिति न वाच्यम् श्रुतनवि
षमारात्रिन्यौत्स्यात्तरंगिनिविभ्रमाशाश्रिमणिभुवो वाप्यायंते निमीलति पद्मिनी उपचितता
मो मा भूमिर्व्या नांकिं विवर्णतां न दिनिगहने दर्शं दर्शं कथं सखि जीव्यते इत्यत्र विशेषणब
हुत्वाभावेपि समासोक्तिसद्भावात् अतश्च विशेषणानां साम्यादिति न सत्त्वरणीयम् अत्र बहु
त्वेन स्याद्व्याप्तेः विशेषणसाम्यमपि कस्मात् इहेतुत्वं भजत इत्याशंक्याह विशेषणेत्या
दि अप्रस्तुतमिति तेन पुनरप्रस्तुतधर्मा एव न तस्यान्यधर्मिसंभविनो धर्माः स्वधर्मिणामंतरे।

अ.लं.
वि.
७८
७१

एणान्यत्रावतिष्ठते न त्वनायकेनायकधर्मारोपमन्वयो युज्यते अन्यधर्मारोपमन्यत्रान्यथासंभवात्
अत एवारोप्यमाणो न व्यवहारोऽन्यत्र न संभवेदिति तदविनाभावात्स्वव्यवहारिणमाक्षिपतीत्या
क्षिप्यमाणेनाप्रस्तुतेन धर्मिणैव प्रस्तुतो धर्मी अवच्छिद्यते न पुनराच्छाद्यते तथात्वे हि प्रस्तुतेन
प्रस्तुतस्य रूपरूपितत्वाद्रूपकसमारोपः स्यान्न व्यवहारसमारोपः अत एवाह प्रस्तुतावच्छेदक।
त्वेनेति ···· प्रस्तुतस्य गम्यत्वे इति सावित्तम् एवं समासोक्तौ व्यवहारसमारोपादप्रस्तुतेन प्रस्तु
तस्यैव विशिष्टलक्षणमवच्छेदकत्वं विधीयते रूपके तु रूपसमारोपाद्रूपरूपितत्वात्समाच्छादक
त्वमिति तयोर्भेदः तेन विशेषणानां साम्यादप्रस्तुतधर्मावच्छेदस्तत्पायः लक्षणेन तु रूपेणो
वविशेषणसाम्यादप्रस्तुतावच्छेदः समासोक्तिरित्येव लक्षणीयम् अतिशयोक्त्याशंकां पुनर
त्रनिगीर्यमाणैकैव विषयस्योपादानाद्विषयिणश्चानुपादानात् तदिति अप्रस्तुतस्य गम्यत्वनिमि
त्तम् तत्रेति निर्धारणेनायकेति सद्रूपयोरेकशेषः अपरिस्पन्दस्वरूपयोरिति रूपरूपितत्वे
हि परिस्पन्दस्वस्वरूपं स्यात् तत्रेति लताव्यवहारप्रतीतौ ननु यदि लतैकगामेव विकासा
दयो धर्मस्तत्कलप्रकृते संगच्छते इत्याशंक्याह विकासेत्यादि एतदेवान्यत्रापि योजयति एव

मित्यादिना न देवं साधर्म्येण समासोक्तेर्विशेषणसाम्येऽस्यान्यथा प्रकृतसंबंधिधर्मकार्यसमारो
पमंतरेण न हि विहारप्रतीतिर्नवनीतिसिद्धम् तथैव शार्वप्रकृतार्थप्रवानुगुणमित्युपमायाः साध
कम् अतस्तत्समाश्रयः समासांतराश्रयणेनेति यद्यप्येवोपमासमासः एव स्थितस्तथाप्यु
पमानोपमेययोरौपम्यादेव समासांतरत्वमुक्तम् पूर्वापरत्वयोः स्यादन्यत्वात् अत्रैवेतिदंतप्रभे
त्यादावुपमारूपकसाधकबाधकभावादिति परीतत्वस्याहि प्रकृताप्रकृतयोस्तथानानु
गुणमिति साधकत्वाभावाः तथा अविगुणत्वमिति बाधकत्वाभावाः अतस्त्वैकपदत्ताश्र
याभावादुपमारूपकयोः संदेहसंकरः तस्य समाश्रयउभयसमासग्रहणम् नत्वेकस्मिन्नेव
वाक्येन संभवतीति कामचारेण नयोर्ग्रहणम् संकरसमाश्रयेणाप्युपमासयोजने कृते यद्
द्वयमेवालंकारस्तद्रूपकसमासयोजनेऽपि किमयमेव किमन्नालंकारान्तरमित्याशंक्याह
तद्रूपकेत्यादि एतद्वसात्तादपि रूपकगर्भे समासे योऽयं समानन्यायत्वात् यद्येवं तर्ह्युपमास
मासाश्रयेऽप्येकदेशविवर्त्युपमास्त्वेवैवार्थान्तरप्रतीतेः किं नैतद्भवतीत्याशंक्याह न वैत्या
दि एवं हि रूपकोक्तः अभावादिति उद्भटमते यदाहुः रूपकमुद्भटस्यैव तेऽद्भटस्यैकदेशविव।

अ॰ल॰
वि॰
७२
72

न्ति रूपकवद्रूपसमासं कल्पावेकदेशानौऽस्तुः अत एवैतन्मतमभिप्रायेणोक्तम् ग्रन्थकृन्मते हि वक्ष्यमाण
नीत्यानयोः संभवः नन्वयदि नयोर्ग्रन्थकृन्मते संभवः नदौपम्यगर्भविशेषणेनाप्यपितः समासो।
क्तिप्रकारस्तर्हि न संभवति नस्यैकदेशविवर्तिरूपकवदेकदेशविवर्तिन्याप्युपमासंकल्पनाभ्यामे।
वार्थानरम्यातीति सिद्धैवैषा नकारान् नैतत् यतोऽल्पवतावदौपम्यगर्भविशेषणे हेतुकं न समा
मासोक्तम् किं त्वेतदन्यभेदसहचरितमेवास्यानिमित्ततामनेन तुनः केवलं नयात्वेहि विशे
षणानामौपम्यगर्भत्वैकदेशविवर्तिन्याउपमायाः स्थितिः नतु श्लिष्टत्वसहचरितमेन यथा ।
परिपिञ्जरितानासिता स्वैरैर्निविष्टैः केन हरति हारिभिः अधिसायमिमाः पयोधरैः स्फुटरागा
स्फुलतारकादिशः अत्र स्फुटसंध्यातपकुङ्कुमैरिति पाठे संध्यातपकुङ्कुमैरितिऔपम्यगर्भे।
विशेषणे सायावण्यसहचरितं यथा नन्वीमनोरमावाल्लालोलालीलवकस्तनी विकास
मेति स्वभावदर्शनमात्रतः अत्र लवकस्तनीत्यौपम्यगर्भं विशेषणं शुद्धकार्यसमासोपस
हचरितं यथा समास्तुवोहोपरिपादपानोल्ललोठत्रद्योतकरैरेण तेजेलताप्रसूनांशुकमा
चकर्ष कोऽङ्गनाः किं न चकार वेत्रः अत्र प्रसूनांशुकमित्यौपम्यगर्भं विशेषणमकेवलत्वे

पुनरेकदेशविवर्तिरूपमेव यथा । बभौ लोलाधरदलस्फुरद्दशनकेसरम् । आविलासालिविलयेल्ल
ल्लितं ललनामुखम् । अत्र ललितत्वमुपमासाधकम् । समासान्तराश्रयात्समानविशेषणत्वं
भवदपि नात्र समासोक्तेः प्रयोजकमेकदेशविवर्त्युपमाश्रयत्वेनैवार्थान्तरप्रतीतेस्तस्यावैयर्थ्या
एवं दंतप्रभेत्यादावपि ज्ञेयम् । दंतप्रभाः पुष्पाणीवेत्येव समासे कृते उपमानभूताया लतायाः
प्रतीतिसिद्धेः समासान्तराश्रयेणागतायास्तत्प्रतीतेर्वैयर्थ्यात् । अप्रकृतानुरणे हि कवेः संरम्भः
न स्थानयैव सिद्धमिति किं समासोक्त्या चिरंतनानुरोधात्स्वनरत्र ग्रंथकृता समासोक्तिरुक्ता ॥
यत्तु यत्र समासोक्त्यायामुपमायां समासान्तरेण विशेषणसाम्यं योजयितुं शक्यम् । तत्रौपम्यग
र्भे विशेषणप्रभाविता समासोक्तिर्युक्तेति वक्ष्यति तदपि चिरंतनानुरोधपरमेव । अन्यथा हि
समानन्यायत्वादेकदेशविवर्तिनि रूपकेऽपि यत्र समानविशेषणत्वं योजयितुं शक्यं तत्रापि स
मासोक्तिरिति किं नोक्तम् । यत्तु नोक्तं तद्रूपकमाहात्म्यात्सुष्ठमेव न तत्प्रतीतिसिद्धेरनेन
रं समासोक्तिमुखेनाप्रकृतप्रतीतेर्वैयर्थ्यात् । अस्फलादिचंद्रकटनास्फुरत्तारकमौक्तिकावृतांधा
कारपमिला राजते गगनस्थली इत्यादौ पुनरुपमायाः साधकाभावादेकदेशविवर्तिरूपकमे

अ.वि
लं.
७३
73

वेति न समासोक्तिभ्रमः कार्यः नचैवमारोप्यमाणरूपकयोः संदेहसंकरो न्याय्यः तस्यालंकारसारका
रादिभिर्निराकृतत्वात् समासोक्तिलक्षणावसरे किं रूपकनिरूपणेनेत्याशंक्याह अस्येत्यादि
अस्याश्च यथायोगमुपपादितात्मभेदाः संकलयति तदेवमित्यादिना भेदद्वयमिति सालानात्संदिश्यमान
त्वेन वा न विषयइति यथायोगमुपपन्ने रूपकमेव विश्रांतेः प्रथममिति एतद्भेदद्वयमस्या मूलभूत
मित्यर्थः उक्तं पुनः प्रकारपंचकमस्या अवांतरभेदरूपं विशेषणसाम्यस्यैव तद्धेतुत्वात् यद्यपि
शुद्धकार्यसमारोपेपि विशेषणसाम्यमेवास्ति तथापि तत्र शुद्धरूपं कार्यसमारोपं उद्दिष्टं तया
प्रतीयते इति तस्य हृद्यत्वभेदत्वमुक्तम् सर्वत्रेति भेदसप्तके षड्प्रकारेति लौकिकादीनां व्य
वहाराणामानन्त्यात् उदाहृतमिति उपोद्घातगेणेत्यादिना क्रमेणेति यथोद्देशम् मीमांसी
तिवेदोत्तरमीमांसाविवक्षिता तत्र हि निखिलप्रमाणागोचरं परमात्मस्वरूपं दर्शितं यद्व्यवहा
रसमारोपोदाहृतः तत्तात्पर्येति यदुक्तं अभिधैव तत्तात्पर्यलक्षणानुमितिर्वा ध्वन्यंतर्भाव
ने शास्त्राभेदेन विशायन्तितेरिति अनुकार्यैरमादिः अनुकर्त्रानटादिः तद्वोचरस्य निरसः ।
प्रतीयते यदुक्तं नानुकार्येपि रामादौ न नटादौ नानुकर्तरि इति अन्यादिति अन्यथास्वप्रसि

ह्ववस्तुसमारोपणम् तदित्थं समासोक्तिं स्वरूपं व्यंग्यत्वप्राप्य पुनरपि सहृदयानां हृदयंगमीक
र्तुं ग्रंथकृदेतत्प्रतीतिविभागेन लक्ष्ये योजयति इहत्वित्यादिना अविमृतिपत्तियोगेन नार्थस्ताव
त्स्फुटः उत लक्ष्यतीति किमस्मानि भिन्नमितिभावः तदा तु गुणप्राधान्येति पारदोनायिकात्वप्रतीतेर्गु
णत्वात् तयोर्विनिरविशेषिणोः कथमिति अप्रकृतनायकानन्तगुणत्वात्सामान्यायोगात् ।
कथमनयत्याव स्येति विशेषणसाम्यायोगात्समासोक्तेरप्रसरे एकदेशविवर्तिन्या उपमाया ।
अप्रकृतत्वात् सामान्यलक्षणेति उपमानोपमेययोस्साधर्म्ये भेदाभेदतुल्यत्वे उपमेति एवमे
कदेशविवर्त्युपमासामर्थ्यादेवात्र नायकत्वप्रतीतिरितिभावः अथेतिपक्षांतरे यदिवात्र
पूर्वोक्तप्रकारेणैवानुगुणप्राधान्यविशेषिणोस्समासोक्तिरूपत्वेन नायकत्वप्रतीतिः तदा ह्यनयेत्त
नामभिमितिविशेषणे कथं साम्येन योजयितुं शक्यमित्याशंक्याह तदत्रेत्यादि एतदेव स्पष्टा ।
न्यानरायप्रसिद्धदृष्टांतमुखेन हृदयंगमीकरोति यथेत्यादिना अग्निहोत्रं जुहुयादित्यनेनो
त्पत्तिविधिवाक्येन हि होमो विहितः न स्वच उत्पन्नविधानमदग्धदहनन्यायेन यावदस्मा ।
मेविधेर्विषयत्वमप्यपगमात्तत्र प्रज्याने इत्येतत्राप्युक्तत्वादुपपरेदग्निसंचार्यत्वेऽत्यर्थः उप

प्र. ले.
वि.
७५
75

मानुप्राणितेति उपमागर्भविशेषणोक्त्यापितेत्यर्थः समासोक्तिरेवेति न पुनरेकदेशविवर्तिनु
पमागर्भत्वेनैतदलंकारान्तरम् यैरिन्दुद्युत्यादिभिः यद्यन्वित्याद्ये ग्रंथस्य पूर्वमेवास्माभिरभिप्रा
य उक्तः सेतत्कूपं वा सामान्यस्य लिंगनाशाद्वस्य स्त्रीत्वमात्राभिधानात् श्लेषवशादिति ।
पयोधराणां हि श्लिष्टत्वे लिंगविशेषे तिरविसंध्ययोः पुंस्त्रीरूपेण कार्यभजनात्वं एवमन्या
लंकारसमयुत्वमपि स्यादर्शयति आकृष्टीत्यादिना सेत्स्यत्तेत्ता एकः कालइति सम
मासोक्तिगर्भे कारीणैवोत्प्रेक्षायाउत्थानात् एवमितियथोक्तगत्येत्यर्थः विशेषणेन्यादि
इहैव समासोक्त्यनन्तरम् विशेषणानां चाग्रवकृत्वमेव विवक्षितमन्यथा हि उपमार्थस्यादो
षत्वाभिधानानिराकरणेन स्वीकृतस्य पुष्टानस्यायं विषयः स्यात् एवमेव विधानेकावि
शेषणोपन्यासद्वारेणैव विच्छित्तिशयः संभवतीत्यस्यालंकारत्वम् प्रतीयमानार्थस्यवा
च्योन्मुखत्वेन प्राधान्याभावाद्गुणीकारस्त्वदंतः कृतत्वम् अत एवेति प्रतीयमानार्थस्यप्रा
धान्याभावात् समासोक्तिर्वैवाच्यस्यैव प्राधान्येन निर्देशात् गंभीरत्वं प्रतीयमानस्याप्यर्थस्य
गुणीभावेन गंभीकारात् यत्र च प्रतीयमानं प्रत्युपसर्जनीकृतस्यार्थयोः पाहार्थयोरवस्था

नेप्रस्तुतप्रसंजनीकृतस्वार्थयोः साम्यार्थयोरवस्थानं संभवतीति विषय इति अत एव नामाप्यस्य यौगिक
मित्याह एवं चेत्यादि सोऽन्याशापरमिति तथाच राज्ञो जगद्दिग्विजयस्य पुनरनन्जमात्रलक्षणा
सिद्धेरन्यदेवनामनमात्रेण राजत्वमित्युपहासपरत्वम् एवमन्येष्वपि स्वयमेवैतदवगंतव्यं
आदिशब्देन यस्यैकस्यैव दोस्तां जयति दशशती सान्द्रयोद्धा विरूढः कारागारेश्वराणामपा
तिरपि च वशाशी च सरथ्यग्रहस्तोकन्यातस्योऽहमेकारजनिचरपतेरेष दूतान्तमेको वालोनिः
शंकमस्याः प्रविशति च नमस्ते जनसे वै स्ववाय इत्यादावपि विशेषणानां प्रस्तुतगंभीरत्वे तेषु
विशेषस्यापीत्यादि इदमिति श्लेषलक्षणम् आद्यमिति प्राकरणिकगतत्वेनाप्राकरणि
कगतत्वेन च एवं कारस्याभिन्नक्रमोद्देशत्वात् तेन प्रकारद्वयमेवेति व्याख्येयम् एतत्तृ
तीयः प्रकारो विशेषणसाम्यप्रभवतीति व्यवच्छेदफलम् अन्यथा हि प्रकारद्वयस्यास्य विशे
ष्यसाम्याभावेऽपि दर्शनादव्याप्तिः स्यात् तथा च संचारपूतानि दिगंतराणि इत्यादि अत्र प्रभा
वेन्दोर्द्वयोः प्रस्तुतयोर्विशेष्ययोः साम्याभावः आबाहुगतमंडलाग्ररुचयः सन्नद्धवक्षःस्थ
लाः सोष्माणो व्रजतो विपक्षहृदयप्रोन्माथिनः कर्कशाः उन्नम्रप्रसवनष्टविग्रहभरा यस्य

अ.से.
वि.
७५
75

स्मरात्रसराघोधावरवशप्लनानाम्रुनन्दधुः कोमंस्तयोवाजितः अप्रकृतयोधयेरप्रकृतयोर्विशेष्य
योः साम्याभावः विशेषणसाम्यमेवेति न पुनर्विशेष्यसाम्ये एतदपि विशेष्यसाम्ये किं न भवती
त्याशंक्याह विशेष्यसाम्येपीत्यादि यथा लेकालक्षाणं अनवतंतमासास्सिलवप्पसराणं प्रा
पीयलोहिश्चाणं वीहेश्चलोपलागाणं अन्नपलासानामिति विशेष्यस्यापि श्लिष्टत्वम् प्रकर
णवशाद्धृतविशेषणाणांमेवावाच्यत्वनियमाभ्यन्तनतेन निश्चावराणां मप्रलमानाद्यौप
त्वम् अत्रचोपमाया एव वाच्यत्वम् उक्तेनातिशयोक्तेरिति प्रकृतानुपयोगादिह नोक्तम् न
नन्वत्र यथैवार्थश्लेषे विषयस्तथैवायमपि भेदद्वयं किं न भवतीति शंकामाशंक्येत्यादिवाच्यत्वा
मिति अत एव न द्वितीये विषयः न स्यवाच्यातिरिक्तस्वरूपत्वात् तृतीयप्रकारविषयत्वेनेति शाधाम्प
द्युक्तमायस्यापि कारद्वयस्य श्लेषयोरुपादानसंभवात् एव इति त्रिविधोपि श्लेषः नत्रेति त्रयनिधी
रणोयत्रेति शब्दश्लेषे अत एवेति तस्त्वादिभेदाभावात् एव इति त्रिविधोपि श्लेषः नत्रेति त्रयनिर्धा
रणोयत्रेति शब्दश्लेषो अत एवेति स्त्वादिभे संकलनयेति सभंगासभंगापदमेलनया द्वयमिति
भेदेन नत्र शब्दश्लेषोयथा नेगस्थितिमत्रापदं भूविपराभूतिः समस्तमुद्यतेनेघानैः समलंकृतं।

निजगलेनैरेवलब्धाद्धितिः तेषां स्थावितदंतिवाजिनिवहास्त्वेभूषितः प्रत्यहं येहस्ताः परमेष्ठि
रेणाभवता कष्टेन कष्टेन वा अन्यपदानां संभंगत्वं स्पष्टम् अर्थश्लेषो यथा इच्छंतौ विष्णुकात्रुं
वनमयोशौ यिल्पशंकोक्तितौ नैविष्ठेन परस्परस्य न मनाकेनापि लंध्यांतसौ धन्यौ मौनरुणी
स्तनाककेनापि विवनयोस्त्वमेपि विश्लेष्यंतो विश्लेषं विषमं विषयस्य भवतो नाथोम्भवौ जातौः
वा अन्यपदानामसंभंगत्वं स्पष्टम् संकलनयान्यग्रंथकृतैवोदाहृतम् नदेवं रूपस्यास्य निर
वकाशां विधीन्वाधंते इति नीत्याति एवकाशत्वात्सर्वालंकारापवादकत्वं केचिदाहुरित्याह
एषचेत्यादिके विदित्युद्भटादयः केचित्तु निर्विषयवैविक्त्यस्य संभवानिरवकाशत्वाभावात्
स्य सर्वालंकारपवादकत्वमभ्युपयंतीत्याह येनेत्यादि अन्य इति माहस्याः विवक्तोऽस्य विष
य इति तुल्ययोगितायाश्च त्राभावात् सा हि द्वयोरपि प्रकृतयोरप्रकृतयोर्वा विशेष्ययोः श्लेष
गुपादाने औपम्यस्य वगम्यत्वे भवति इह तु तदभावः विशेष्ययोः पृथगनुपादानात् औपम्य
स्यावगम्यत्वाभावात् नह्युमामाधवस्यामाधवेन तेन वा तस्य साहश्यं विवक्षितं एकेनैव श
ब्देन श्लिष्टतयार्थद्वयस्य प्रतिपिपादयिषितत्वात् अत्र हि परस्परनैरपेक्ष्यात्तयोरुमाधववा

अलं॰
वि॰
७६
76

क्यार्थपरामर्शो वेलायां समाधवाक्यार्थपरामर्शमात्रमपि नास्तीति को नामौपम्यस्यावसरः
स्मादेवमादावलंकारान्तरविविक्तविषयत्वाच्छ्लिष्टया श्लेषोह्ननरकंपरीभावेन प्रतीतेन निरव
काशः श्लेषः अन्यैः सहसंकर इति द्वयोरपि तुल्यकक्ष्यतया प्रतीतेः वाच्यत्वमिति श्लेषस्य
उज्ज्वलत्वादलंकारान्तराणां च बलवत्त्वात् एतच्च ग्रन्थकृदेवाग्रे दर्शयिष्यतीति नेहायस्त
म् तदेवमस्य सर्वालंकारापवादकत्वेन प्रकृतमन्यालंकारवदेव बाध्यबाधकभावादिद
र्शनात् एतच्चालंकारसाकृतासमपंचमत्कामितीहत्रेषविस्तरभयान्नयानोक्तम् पूर्वेषां
मित्यौद्भटादीनां प्रविशतिपतिस्योतकस्तावच्छ्लेषः व्याप्येति सर्वलक्ष्यव्यापकत्वेन सर्वं
त्रैवास्य विच्छूपत्वात् ननु स इति तुल्ययोगितादीपकोपरि अलंकारान्तराणामित्युपमादी
नां उपमानमिति तुल्ययोगितादीपकाभ्यामपि नस्यातीते रुद्रेकात् अत एवेति अस्याविवि
क्तविषयत्वासंभवात् प्रतिभानमिति प्राभासमात्रं न तु तत्त्वैव विश्रान्तिरित्यर्थः एतच्च
यथानोपपद्यते तथा समनन्तरमेवोक्तम् अस्य च शब्दार्थाश्रितत्वादुभयालंकारत्वं दर्शि
यति अलंकार्यैत्यादिना ननु च यावन्त एव समर्थाः स्युः शब्दास्तावन्त एवहीनाधिकत्वारके

ष्टरत्वमित्यादावपि शब्दद्वयाश्रयाश्लेषालंकार एवायं तत्कथमन्ययोक्तमित्याशंक्याह यद्यपी-
त्यादि एकनालवत्तायामिति रक्तच्छदत्वादेः प्रयत्नादिभेदं विना साहशेषनार्थद्वयाभिधानात् प्र-
तीत्येति शब्दद्वयस्य च्छदद्वयस्य च श्लिष्टत्वात् पूर्वत्रेति रक्तच्छदत्वमित्यादौ शब्दस्य द्वैतस्यानीय-
त्वम् अपरत्रेति नालमित्यादौ जंतुकश्चन्यायेनेति परस्पराश्लेषवलित्वात् पूर्वत्रेति रक्तच्छदत्वमि-
त्यादौ अन्वयव्यतिरेकाभ्यां इति रक्तच्छदत्वमित्येव शब्दश्लिष्टेन श्लेषः शब्दपरिवर्तनेन रक्तच्छेतन-
श्लेषः इत्यत्रापि शब्दद्वैतकत्वात् शब्दालंकारत्वमेवेत्यर्थः शब्दाश्रयाश्रयिभावेनेति नपुनरन्वयव्य-
तिरेकाभ्यां नाभ्यां हि यस्य यदन्वयव्यतिरेकानुसरणं तत्कार्यत्वं स्यात् अपुनरलदलंकारत्वम् लोकवदिति
लोके हि यथा कर्णाश्रितः कुंडलादिरलंकार उच्यते पुनः स्वर्णकार एव तेन कृतत्वात् अलं-
कारः न देवं समनोपोह्यलनायपूर्वमसत्वेन सत्संकरो ऽपूर्वत्वात् वाच्यवाच्यत्वमिति षडंके तदे-
वप्रपंचयति मेनत्कमर्मकेवदमान्यालंकारवाच्यत्वं दर्शयति श्लेषेत्यादिना तृतीयकक्ष्यायामि-
ति प्रथमकंसायां द्विरूपकश्रुतीति रेव द्वितीयकक्षायां तु श्लेषश्रुतीति श्लेषस्य सर्वालंका-
रापवादकत्वमिति कोद्भटप्रभृतेर्यं तदन्यालंकारवाच्यमनेन श्लोकं नतत्ववचनविरुद्धमायमनेना

मितिध्वनितं तदुक्तमेव रूपकसमासोक्तिवाच्यत्वेनस्याग्रहकृतेहृदयंगमितेवाच्यत इति वडवानलसं
हसेत्यादौ बाधिकेति उपोद्बलगेणेत्यादौ एवं श्लेषस्यान्यालंकाराणां च परस्परं बाध्यबाधकभा
भावं प्रकाशयन्नैव सहास्य संकीर्णत्वं दर्शयति इहाविवित्यादिना वडवाग्निमध्यप्रवेशाविवल्ल
भूतसंभवीति विशेषणे लिंगविपरिणामाद्योज्यम् वडवाग्निमध्यप्रवेशप्रतितत्वे प्रतितत्वा
ग्निप्रवेशसंभ्यामिति ब्राह्मणपरिव्याव भाषश्चितात्मकाभ्यां शोषयामिति यत्प्रतितत्वाग्निप्रवे
शयोर्वैलक्षण्यथा स्थितयोरन्ययाभूताभ्यां ताभ्यां समभेदेनाध्यवसायाः न देवकेति सकृद्धे
नानात्क्रियायोगपरामर्शः फलत्वेनेति अपेक्ष्यत इत्यत्राप्यसंबन्धः समस्त्येति हेतुफलयोर्हे
योकत्वेनत्वमानत्वात् ननु विरोधालंकारस्यापि विरोधपरत्वं रूपं न स्पष्टमस्त्येव कृतेन च समाधाने
विरोधप्रकाशतीति विरोधालंकारालंकृतोर्थः कथमकोऽस्य सायाहेतन्तेभनते इत्याशंक्या
ह विरोधेत्यादि यद्यप्यति विरुद्धाभासत्वं विरोध इति स्वतएव च विरोधस्याभासमात्रसारता
प्रथ्याविभासे विश्रान्तिभाव्यानप्ररोहो नापि बाधोत्पत्तावपि पौतिकत्वलत्वंलंभतेमिरिकवे ह
हयाविभासवदत्रिप्रत्ययइतिनात्रपूर्वं विरोधबोधतयाश्चात्र विरोधवीरितिषाकास्यावस्या

दृश्यम् नन्वबाध्यनिषेधपरो नैनेन्देवमिति प्रत्यग्रूपो बाधः बाध्यत्वेनैव प्रतीयते किं तेन कृतं स्यादिति
वेन स्वलक्षणत्वमिति निरूप्यः न यथा हि शुक्तिकारजतमरीचिकासलिलविभ्रान्तिष्विव नात्र प्रथमप्रतीत
प्रतिभातस्याभावबाध्यविज्ञानसमुत्पन्नेन बाधकमदेति बाधोदयेऽपि पैत्तिकत्वलक्षणत्वं भवति मिरि
कत्वं दृश्यावभासस्य विरुद्धप्रतिभासानिह्नतेः केवलमवतद्वशादेवानुपपद्यमानताकारास्व
लक्षणत्वेनैवावगम्यते स्वलक्षणत्वेन प्रतिपन्नव्यवहारं प्रतिनिमित्तत्वानुपपत्तिः न हि पैत्तिकः
स्वपि नद्वैकारात् न्वलत्त्वं भेदर्शनेनमन्यमानस्तत्र दाहपाकाद्यर्थितया प्रवर्ततेतिमिरदोषं वा
जानानस्तैमिरिकोऽपि वहिः शुक्लं दृष्ट्वा शुक्लत्वव्यवहारं विधत्ते एवं बाधोत्पत्तेरनुपपद्यमानत्वात्स्व
लक्षणत्वेन प्रतीयमानो विरोधो न प्रतिपत्त्रपेक्षोऽस्मैन लक्षणव्यवहारनिमित्तभावमुपगन्तु
मर्हति यतोऽनुपपद्यमानत्वेन स्वलक्षणत्वमनुपपद्यमानत्वेव विव्यवहारनिमित्तत्वमिति परस्प
रविप्रतिषिद्धत्वाद्धर्मयोर्विरोधाच्चानयोः कथमेकत्र समावेशो घटते अत एवानेनैवाभिप्रायेण
ह अन्तर्हत्यादिविरोधाभासस्समयपद्धेति नत्त्व बाधोदयसमये स्तम्भः वादोदयानन्तरं विरोधस्याप्य
नाहेतुत्वेन न प्रत्यनेन्यरूपपादितम् स्थितं चोत्स्फुटपाहेतुत्वं विरोधस्येति वादोदयात्प्रागेवानुपपत्त

अ॰वि॰
ल॰
७८
78

पपत्त्या निश्चीयते बाधस्यैव स्वाभाविकत्वं वस्तुतः पर्यालोचनाभावेन हि विरोधस्यापि सर्वत्रोत्त
रकालमेवोल्लासः संभवति न त्वेव बाध्यनिष्ठत्वाद्बाधस्य च शङ्ककालभावित्वात् अन्यथा हि ।
निर्विषयो बाधः स्यात् अत एवोत्तरकाले न विरोधसमाधिरिति भणितेनेतरेऽर्थे मनागनेनायमर्थोऽन्वे
षणीयः यदि हि बाधः प्रागप्युत्प्रेक्षायाः स्वाधिकारवशेन स्वरसत एवोल्लसेत्तदुत्प्रेक्षणीयस्योत्प्रेक्षो
त्थानमेव न स्यादिति बाध्यत एव विरोधस्तदुत्प्रेक्षाया निमित्तमित्युक्तमुत्तरकाले विरोधसमाधि
रिति स च समाधिरत्र दिग्गजयुग्याद्यागमादवगुण्ठनेऽस्ति विरोधस्याश्लेषोऽङ्गम् तद्वशादेवास्योत्था
नात् तथा बाध्यबाधकयोः संकीर्णत्वमात्रमेव न पुनः संकरालंकारः सत्त्वं यथा सज्जातपत्रप्रकारा ।
चिता नितम्ब हंति स्फुटपालनत्वम् विकसमानपर्ककरप्रभावाहिनानि पद्मानि वहन्नहमीशः अत्र
श्लेषवत्स्यैकवाचकानुप्रवेशेन संकरः प्रख्यानां मते पुनरेतन्मत्तिभोत्पत्तिहेतुः श्ले
षोऽयमित्याह श्लेषस्येत्यादि तेनायमेतः स्वाभिप्रायेण ग्रन्थकृता प्रोक्तः यद्वदस्य तेन श्लोकविचा
चारपवं संकरालंकारे प्रत्यग्रमेवं विरोधप्रतिभोत्पत्तिहेतुः श्लेषः दर्शनान्तरेण विरोधस्येषो द्वा
वलंकाराविति न द्वे वेस्वमताभिप्रायेणास्यालंकारान्तरवदन्यालंकारैः सह बाध्यबाधकभावसं

कीर्णत्वेव प्रकाशय शब्दशक्त्युद्भवाद्ध्वनेर्विशेषं प्रतिपादयति यत्रेत्यादिना प्रस्तं बहुत्वाभावादि
ति उपपत्तेः प्रस्तार्थस्य वर्णनीयत्वात् अन्येति श्लेषध्वनिरिति विरुद्धा उक्तनयेनेति अर्थद्वयस्यान्वित
त्वेनाभिधीयमानावच्छमनिष्टेविति अनेन सवथार्थमिति संगत्यर्थम् यथा अतेइ चंद्राभरणस्य
दीपितमन्मथा नावकानरत्नारूपामासानंदं न करोतीति कम् अत्र प्रकृताप्रकृतयोरसम्बद्धार्थ
त्वं मा प्रसांक्षीदिति नायकानिशयोरौपम्यं कल्पनीयं समुद्भूतान्तरेणेति यत्र याहशेन विवक्षिते
न तत्रेति शब्दशक्तिमूले ध्वनौ अनुपपत्तेति औपम्यं विनापि प्रकृताप्रकृतयोः प्रकारान्तरेण सम्बं
धनस्योपपादयितुं शक्यत्वात् उक्त इति काव्यप्रकाशकृता चंद्र इति वर्ण्यमान इति शेषः
सूचितमिति शब्दशक्त्यानामेव विभज्य दर्शं इति तथा चेत्यादिना अत एवेति इत्येवं शब्दशक्तेर्भा
वात् अत्र वयं पुनस्तादिरूपार्थशक्तिरपलीनेव वस्तुध्वनेरूपमयशक्तिमूलत्वमेव तथापि शब्द
शक्तिमूलत्वमस्य ग्रंथकृता अन्यमथानुरोधात्तम् शब्दशक्तिमूलो वस्तुध्वनिर्यथा नमहा
नयेन च भिमर्तिगुणसमतया प्रधानताम् स्वासिकथ इति विरायपृथग्जनतां जगत्पनभिमा
नतांदयत् अत्र केवलयैव शब्दशक्त्या स्पष्टांच्चाशरूपवस्तु भिव्यक्तम् यत्तु काव्यप्रकाशसंकेते

ग्रंथकृताव्यवस्थापनेः शब्दशक्तिमूलत्वं चिंत्यमुक्तं तदुदाहरणाभिप्रायेणैवोन्नेयम् तत्रादिपर्यायेण
ऽस्यास्मत्परमित्यात्मदाहरणमुभयथाशक्तिमूलं शब्दशक्तिमूलस्य व्यवस्थापनेः श्रीमम्मटेनोपात्तम् ।
इहत्वयथासंभवमेव विचारितम् एवं च मतेनास्य ध्वन्यत्वोपपत्तिस्वरूपं प्रत्यपाद्यापि शब्दान्
दोषान्तरमपि न देयमेवमनंतदर्शयितुमाह इह चेत्यादि भूतार्थो वास्तवः संक्षेपः इति प्रमेयसंव
याद् आद्येत्यादि साक्षात्पर्यवसायाप्रकृतरूपा स्वप्रस्तावरति अप्रस्तुतलक्षणेन दाढर्येनेति श्लेषे
दोरित्यादिना द्वितीयेति अप्रकृतपर्यवसायसाक्षात्परूपाप्रदर्शनेनेति शाकुन्तलादावित्यादिना
अत्र ग्रंथकृता श्लेषः सर्वालंकारापवादकइति न केवलं प्राच्यमतानुसारेणैवम् यावदप्रकृत
पर्यवसायसाक्षात्परूपोपपत्ति भेदोपि तन्मतानुसारमेवोक्तः यद्वक्ष्यति व्याजोक्तावन्तरःप्रका
रोविषयेनेरस्यापकर्षोऽदृष्टसिद्धांतानाश्रयेणानन्तमेवोक्तमिति अतस्तत्र ग्रंथकृन्मते वक्ष्यमाणदृश्या
श्लेषमूलाव्याजोक्तिः तस्याएव वाक्यार्थीभूतत्वेन विश्रांतेः उक्तेति समनंतरम् यत्तु समासो ।
क्तिनं तत्रं परिकरश्लेषयोर्वचनं न हि शेषेण सामान्यादिनाप्रसंगागतम् तमेवाह अप्रस्तुतादि ।
त्यादि नन्विहाप्रस्तुतस्यप्रतीतिर्भवती प्राशंक्याह इहेत्यादि तदितिप्रस्तुतवर्णनम् अति

प्रसंगाद्वित्तिसर्वस्मात्सर्वप्रत्यपत्त्यात्मनः तस्यैवेति त्रिविधस्य संबंधस्य समान्यस्य विशेषाश्रय-
त्वाद्धि विशेषवत्सामान्यनिष्ठत्वात्समान्यविशेषयोः परस्परमाधूर्यरणे संबंधः एवं च कार्यस्य कार-
णपरतंत्रत्वादेतस्याव्यस्यकारणस्य कार्येणान्वयव्यतिरेकात् कार्यकारणयोरपि संबंधः इत्थमेतत्सं-
बंधद्वयं वास्तवमस्त्वात्र पेयुनः प्रातीतिकमेव प्रतीतावेव सदृशेन वस्त्वंतरेण सदृशस्य वस्त्वं-
तरस्य प्रतीतिसिद्धेः वस्तुत्वे हि वस्त्वंतरप्रतीत्या वस्त्वंतरप्रतीतिर्न स्यात् अतएव भोगस्येति
कारणात्कार्यस्य कार्याद्वा कारणस्य प्रतीतौ तत्रापीति सत्यपि पंचप्रकारत्वे श्लिष्टशब्दप्रयो-
गइति एवं श्लिष्टशब्दनिबंधनात्प्रशस्तत्प्रशंसा भवतीत्यनुवादाद्विधिः अतएवास्याबहुप्रकार-
त्वमुक्तम् प्रस्तुत इति प्रस्तुतवर्णनस्यैव प्रक्रांतत्वात् अत्र वाक्यांतरोपात्ते विशेषात्मनि
प्रस्तुते प्रस्तुतवर्णनियतिकर्मलक्षणसामान्याभिधानमर्थांतरन्यासइत्येवमन्यत इत्युदाहर-
णांतरेणोदाहियते यथा दुर्जनदूषितमानसं पुंसां स्वजनेपि नास्ति विश्वासः बालः पायसदग्धो
दधिपि फूत्कृत्य भक्षयति अत्र केनापि दुर्जनेन विप्रलब्धस्य कस्यचित्स्वजनविशेषे विश्रंभो नजा-
यते विशेषप्रस्तुते सामान्योक्तिः नेनेति अप्रस्तुतात्कारणात्प्रस्तुतस्य कार्यस्य प्रतीतेः यथावा

अ॰लं॰
वि॰
८॰
80

अनेन सार्धं सरयूवनान्ते कृतजन्मपुरीमपरे विलोक्य विलासवातायनसेवनेन साद्यमयोध्यां
नगरीं विधेहि अत्र स्वयंवरप्रस्तावे कारणे प्रस्तुते कार्यस्याभिधानम् ननु चात्र कार्यात्कारण
स्य प्रतीतौ यदि प्रस्तुतप्रशंसा तदुक्तमानस्य पर्यायोक्तालंकारस्य को विषय इत्याह न
न्वित्यादि स्वयमसिद्ध इति सर्वालंकारकाराभिमते न चैतन्निश्चयनिर्धारणं यदेव वर्णि
तमिति कार्यमेवोक्तं कारणस्य गम्यमानत्वात् न तथेति द्वयोरपि कार्यकारणयो
प्रस्तुतत्वात् स्यादेवेति अप्रस्तुतस्यैव कार्यस्य प्रशंसितत्वात् अतश्च द्वयोरपि प्रस्तुत
त्वे पर्यायोक्तम् प्रस्तुताप्रस्तुतत्वे त्वप्रस्तुतप्रशंसेति विषयविभागः अतश्च सामा
न्यविशेषयोः प्रस्तुतत्वासंभवात्कार्यकारणयोः प्रस्तुतत्वेपि कार्यात्कारणप्रतीति
वत्कारणात्कार्यप्रतीते वैचित्र्याभावाच्च पर्यायोक्ते कार्यहेत्वोर्भेद सामान्ययोस्त
था अप्रस्तुतप्रशंसायां स्वरूपमेव गम्यत इत्यालक्ष्यमपूर्वकम् यदेवं तदत्र पर्यायो
क्ताप्रस्तुतप्रशंसयोः प्रस्तुताप्रस्तुतरूपं कार्यं प्रस्तुतं कारणं कथमाश्रयतीत्या
शंक्याह एवं चेत्यादि नाहश्यमेवेति वाच्यम् स्वोपस्कारकत्वेनेति स्वसिद्धार्थम्

परस्मात्तेषाम् समर्पयतीति वाक्यार्थः इयं च स्वसिद्धये परान्नेपपदार्थे स्वसमर्पणम् ।
उपादानलक्षणं चेत्युक्तालक्षणद्वयाश्रयत्वादनयोरवान्तरोपि विषयभेदोस्तीत्य
वगन्तव्यम् न तन्त्रेति अनयोर्भिन्नविषयत्वात् अन्यरजिकाव्यप्रकाशकारादयः ।
सर्वथेति अनयोर्योः क्रमप्रस्तुतप्रशंसावास्तित्यभिप्रायः इह च साधर्म्येणास्
योदाहरणानां पूर्वमनुदिष्टानामपेतानि साधर्म्योदाहरणानीति नेनातिदेश ।
वाक्येनेति निरस्तम् अयं हि ग्रंथोग्रे ग्रन्थकृतः पश्चात्कैरपि पत्रिकाभिर्लेखनदृत्य ।
सिद्धः तेषामनवधानात् उदाहरणपत्रिकानत्याविना अतिदेशवाक्यं च पत्रिकान्तरा
लिखितमिति ग्रंथस्यासंगतत्वम् वहुनिवुकुरुदाहरणानि साराण्यहेतुकस्य भेद
कस्य लक्ष्ये शाब्दुर्ये दर्शनात्मकम् एवं वाच्यसंभवे उक्तान्येव उदाहरणानीत्यत्राप्यय
मेवाभिप्रायो योज्यः अतश्च परार्थे यः पीडामनुभवति भंगेपि मधुरो यदीयः सर्वेषां

अलं
वि
८८
७१

मिह खलु विकारोप्यभिमतः न संघातिं हि द्वियदि संघशमस्ते त्रपतितः किमिन्द्रं हो वो सो नः
पुनरगुणयामहभुवः तथा पातषु सोभवति महतेनोपनापायय स्मात्कालेना स्तेकः
वनगनायांतियास्यंतिवाल्ये पतावतव्यययति यदालोकवाल्लमोभिस्त्वास्मिन्नेव प्रकृ
तिमहतिव्योम्निलब्धावकाशः तथापतिनिपतितां स्नेहलब्धा निरावरणानमोनगदयि
वंदीगवैनद्धः सम्बद्धरकंधरः निजमगविता स्वास्वा स्वेष्टा विकारशाना कलोयदिनक्र
हनेकाणः काकः करागुकारिष्यति इत्युदाहरणान्यत्रमध्ये लिखितव्यानि येन ग्रंथ
स्यसंगतत्वस्यात् अत्रच समारूपं स्याधर्मे वाच्यसंभवस्यस्फुटापव तदथ्यारोप्येण
ति प्रस्तुतारोप्येणेति एतदिति अत्रचेतनेनेन सह प्रश्नोत्तरकरणम् एतत्तु सामान्या
दिभेदपंचकं वाच्यं सदर्थांतरन्यासदृष्टांतयोर्विषयोभवत्यन्यथा पुनरस्याप्रवेति
दर्शयितुमाह तदत्रेत्यादि सर्वथेति नैतल्लक्षणस्याभिचार उक्तः उक्तन्यायेन

दिनकायनिरूपकशृंगं शृंगाटकाकानि घटनं संभवंति इत्यादौ विषमं न वाच्यमीदृश एव कार्यका
रणभावस्य वलनसंभवात् नसेतित्तायथियितमिदृशस्य श्रुतिलेभयति सिद्धिरिति यावत् श्रुतं ते ।
ति न केवलं तयोः स्वयं विरूपत्वं यावत्तत्संघटनायामननुरूपमित्यत्र तात्पर्यम् एकमित्यादि
भिधेयत्वा यच्छक्तौ विषयाणां भिन्नत्वमुक्तं न प्रकारप्रकारित्वं सामान्यलक्षणस्यासंभवात्
एकमेव घटनं रेखांकस्यादिभिधानमित्याशंक्याह अननुरूपेत्यादि यत्किंचित्तनरसदर्शनविरह
मन्यैरधिकमुक्तं न दिहास्माभिर्यथावस्थं ग्रन्थार्थमात्रव्याख्याननिर्वाहस्तमुत्कमानं त्वात्रति
राकृतमिति ननदेवसिद्धान्तीकार्येन स्पष्टं निरसिष्यमाणत्वात् इहहि यथाशक्तिस्वाकूतमात्र
हृदयङ्गमपरिकीर्यहृष्टणोधानमात्रमेव विवक्षितं यथोपयोगं घटनस्याभिराकरणमपि कृतं कारि
ष्यते च अत्र शुक्लकृष्णत्ववर्णत्वं कार्यकारणात्मकविषयद्वयगतत्वेनाक्षिप्तमित्यस्याभिन्नविषयत्वा
देकविषयाद्विरोधाद्भेदोक्तेयः एवमन्यत्रापि ज्ञेयम् अरम्यात्यादीनामननुरूपमन्योन्यघटनेव्या
लवमित्युदाहरणमित्यथा हरणं न रेणोदाह्रियते यथा शिनीवादशिमहङ्गीकृयमायतलो
चना अयं कचग्रहकुलाग्निकर्कशो मदनानलः अत्रानन्तरूपयोरस्त्री मदनानलयोः संघटनम् ।

अत्रेति नीर्थान्तरे ष्टिन्यादौ आदेति यत्र विषममेवस्यात् नन्वन्यथा दोहदं प्रतिनिषेद्धृदलस्य अत्रा
प्रियतमस्य कटाक्षः समनोदरत्वनस्य विशेषान्तरकः किमपि हेतुं न वक्ष्य अत्र कटाक्षस्य हेतु निषे-
धायोऽदलस्य न केवलेन तदसिद्धिर्यावत्तस्यैवान्यं तं समेऽपि कटाक्षत्वेन यौत्पत्तिः न हि पर्यायर
त्यादि संभवादित्यलंकारत्वस्य अत्र नलेकारत्वादिति कारणात्कार्योत्पत्तेरेवलसाधनोपगतस्य
न सिद्धे स्तु वाल्लवल्लान् यदेवं तत्स्वरूपसंघटनापि वल्लनपयुक्तेति तस्या अपि कथमलंकार
त्वमित्याशंक्याह अत्रैतत्यादि वाननत्वादित्यलंकारत्वपर्यवसायिनः शुभिरूपाशुभिरूपेति शो-
भनाशोभनविषयत्वेनेत्यर्थः अत्र इतिभिरूपविषयः अनुरूप्यादित्यो विन्यलक्षणान् स्ववि
परीतीत्यादि एतदेव व्याचष्टे यस्येत्यादिना यदिति प्रसिद्धम् फलमिति कार्यम् नसेति हेतोः
नदिति कार्यम् अयत्नस्य कार्याहि पिदेऽपि न वैचित्र्यमिति तदिह नोक्तम् एवं यस्य यत्कार्येन स्पता
न हि परोत्तं न भवति यदिव नत्वे स्यात्तनिष्पत्तिर्ये च यदिकस्या विशिष्ययत्नः स्यात्तदयमलंकारस्त
त्रतात्पर्यम् ननु चैतद्विरूपकार्योत्पत्तेः किं न विषममेव भवतीत्याशंक्याह नचायमित्यादि नसेति
विषमस्य नीलयापि पाण्डुयशः प्रसूतमिति विपरीतप्रतीतिवलादेतत्प्रेपयघ्नेतरतिऽव प्रतीतिः

ति अप्रस्तुतप्रशंसाभेदानामेववाच्यत्वकथनात् आहेति सामान्येत्यादिना सम
र्थनार्हस्येति साकांक्षत्वादुपपादनापेक्षत्वात् उपपादनमिति एवमेव एता
दिति नैवांकृत्वादनलक्षणम् कार्यकारणभावाश्रयस्य भेदद्वयस्य काव्यलिं
गत्वं ग्रंथकृदेव वक्ष्यतीति सामान्य विशेषभावाश्रयमेव भेदद्वयमाश्रयणीयं
विशेषेणापि सामान्यसमर्थने यत्र सामान्यवाक्यस्योपपादनापेक्षत्वं तत्राय
मलंकारः नहि विशेषात्मकागस्त्यहृतांतोपादानं विनाऽस्य जलवैलक्ष
ण्यं न चरितमात्रमेव प्रतिष्ठानि भिन्नमिति सामान्यात्माप्रकृतोर्थः सिद्धेत्
यत्र पुनः स्वतः सिद्धस्यैव प्रतीति विषदीकरणार्थं तदेकदेशभूतो विशेष उ

अल॰
वि॰
८२
83

प्रतीयते तद्वोदाहरणालंकारगणसन्निपाते दोषनिमज्जनात्मनः सामान्यस्यैवा

कांत्येण सिद्धसंदोकिरणेषिवांक इति नदेकदेशभूतो विशेषस्तत्र भातीति विवरी

करणार्थमपातः अनश्च विशेषस्यान्येन समर्थनमर्थान्तरन्यासः इत्यत्र विशेषेणापि सा॰

मान्यस्य समर्थनमिति सूत्रणीयम् अन्यथा हि व्याप्तिः स्यात् नस्यैवेति सहसावि

धानभावस्य पतत्कार्यविरुद्धमिति संपद्धरणकार्यविरुद्धम् विरुद्धं सामान्यरूप

तयैतत्तेनानवैधर्म्येन विशेषसामान्येन समर्थितत्वमुक्तम् सामान्येन विशेषेणस

मत्यते यथा असंजातकिणस्कंधः सहते सपि निगोगडी अत्रापि समथ्यसम॰

र्थक

भावसमर्थनाडुदाहरणत्वेन वाच्यम् उदाहृतमिति सहसाविदधीतेत्यादिना एतदुपसंहरा
नन्यदवतारयति एवमित्यादिना तदेवाह गम्यस्यापीत्यादि नकथमेकस्यैवैकस्मिंकाले
गम्यत्वंवाच्यत्वंचसंभवतीत्याह गम्यस्यैवेत्यादि प्रकारान्तरेणेति कार्यादिद्वारेण अतश्च
गम्यस्यैवैकस्मिंकालेगम्यत्ववाच्यत्वासंभवात् कार्यादिद्वारेणेत्यादिशब्दः प्रकारे अभिधी
यमानंहिकार्यंतदविनाभावित्वात्तत्सिद्धयेकारणमाक्षिपतीति गम्यमपितद्वाच्याय
मानमिति यदेवगम्यते तस्यैवभंग्यन्तरेणाभिधानम् अतश्च स्वभ्यलङ्कर्तंयजयस्तनयस्य
दीयः श्यामाबरदत्तजयवाहननामधेयः स्वर्वीरवैरिवरवीरविलासिनीनां स्वभावशोभम
करोत्प्रियदर्शनेयः इत्यादावेवतदलंकारप्रकारत्वेन वाच्यम् वहूथाजयदिति हिक्रियमा
णेगतोस्तमर्कोंभानीङ्करित्यादिवदेतदकाव्यमेवस्यात् नचदोषाभावमात्रमलंकारत्वंयुक्त
मितिवद्धः प्रागुक्तम् यत्तस्वभावविशेषप्रियदर्शनात्मककार्यरूपेणास्यैवनस्वसिद्धयेका
रणरूपस्तद्धयप्राक्षिप्यते तदादितरप्रकारान्तःपातित्वात्स्पष्टमवकल्पनप्रकारमिति निर्बीजे।
वपर्यायोक्तान्तरवाचोयुक्तिः अतएवेतिद्वयोरपिकार्यकारणयोः समवलम्बनात् कार्यमुखे

अलं.
वि.
८४
84

नेति पारिजातमंजरीस्पर्शानन्दावेशेनेत्यर्थः स्वर्गविजय इति कारणरूपः वर्णनीयमिति प्रस्तुतमे
वेत्यर्थः प्राहेति स्तुतिनिंदाभ्यामित्यादिना अप्रमाणान्तरादिति वक्तृवाच्यप्रकरणादिपर्यालो
चनाः बाधितस्तुतिरूपेति आमुखएव अप्रस्तुतवलरूपेत्यर्थः अतएवास्याध्वनेर्भेदः सहि विश्रांते वाक्या
र्थे वाक्तृवाच्यौचितिपर्यालोचनाबलादवगम्यते इह पुनः प्रमाणान्तरबाधितः सन्वाक्या
र्थः स्वयमनुपपद्यमानत्वात् स्तवनिंदादौ स्वं समर्पयति न चैवं प्रकृतवाक्यार्थस्य विश्रांतेः एवं
ग्रहस्तुत्याए स्तोत्रोसह अप्रस्तुते अनवरं निंदाहोरेण हिं प्रसंहि ग्रहे प्रसंवा प्रारलोप्रस्त
रत्यादौ विश्रांते वाक्यार्थे वाक्यवाच्यौचित्यपर्यालोचनबलान्निंदायाः प्रतीतिरिति ध्वनिवि
षयत्वमेव युक्तम् पूर्ववदिति प्रमाणान्तरात् एकाद्वितीया चेत्यभिदधता हृ एवानव्यासस्तु
ती न पुनरेकैव द्विविधा व्याजस्तुतिरिति निरुचितम् प्रकारप्रकारिभावो हि सामान्यलक्षण
सद्भावे भवत्यसंभवतस्तु सामान्यस्यानद्विशेषत्वाभावात् प्राह निबंधनं तु सामान्यमाश्रित्य
द्वयोरप्यभिधानम् एवं स्तुतिनिंदाभ्यामप्रस्तुताभ्यां निंदास्तुत्योः प्रस्तुतयोर्गम्यत्वमित्य
नुसिद्धम् यद्येवं तर्कथमेयमप्रस्तुतप्रशंसैव न भवतीत्याशंक्याह स्तुतीत्यादि न चाहि स्त

मान्यविशेषादीनां गम्यत्वं मतम् विपरीतलक्षणयेति सनिमित्ताद्वाच्याद्वैपरीत्यप्रतीतिरिति भा
वः अन्यथा हि सर्वस्मात्सर्वप्रतिपत्तिः स्यात् लक्षणा च मुख्यार्थबाधपूर्विकैव भवतीत्यभिधीयमा
नायाः स्तुतेर्बाधितत्वस्वरूपत्वमुक्तम् अस्यात्र निंदारूपतो वाच्यत्वे स्तुतिनिंदयोर्यदा गम्यत्वमे
व भवति तदैवालंकारत्वं वनान्यदेति दर्शयितुमाह किं हृतं तैरित्यादि उन्मूलितैरित्युक्तिरेव
वाक्यार्थत्वेनोक्तेत्यर्थः श्लिष्टमित्यनुदाहरणमेवेतदिति तात्पर्यम् अत एवास्य लोचनकारेण
यस्यागमस्यानुदाहरणत्वमुक्तं तदयुक्तमेवेति भावः उररीकृत्यैतत्पक्षमुपन्यस्तमेवाह उक्तवक्ष्य
माणयोरित्यादि तथाविधस्येति वक्रमिष्टस्य अत एव विधानार्हस्येत्युक्तम् स इति निषेधः ।
बाधितत्वस्वरूपत्वादिति प्राकरणिके विधानार्हत्वस्यासंभवात् यद्येवं तर्ह्येतस्यावकाश एवेत्या
शंक्याह तस्येत्यादि अन्यथेति विशेषप्रतिपत्तिर्यदि न स्यात् तस्य च विषयं दर्शयति सचेत्या
दिना उक्तस्येति वक्ष्यमाणत्वकथनरूपस्य आह विनाभिधत्वेनेति सामान्यमुखेनाशौकिमुखेः
न वा अन्यथा हि सर्वत्र विवक्षितार्थस्य निषेधमात्रादेव प्रतीतिप्रसंगः कैमर्थ्यकेति किमर्थ
मेतदिति पर्यनुयोगरूपमित्यर्थः एवमिति कैमर्थ्यपर्यालोचनानयनरूपानुवर्णनरूपत्वात्

अ·सं·
वि·
८५
85

र्वदंतीति प्रत्याः । यदाह भामहः । वक्ष्यमाणोक्तविषयत्वत्राद्योपोहितामतः । प्रकृतमतयाक्षेपो वा निरि-
ष्यते यथाक्रममिति तेनास्माकमेतन्मममतमिति भाव । वक्ष्यमाणविषये हि कथनस्यैव निषेधात्वा-
त्किमर्थमेतत्कथ्यत इति । कैमर्थक्यपर्यालोचनमेव प्रतीयते इत्येकपवाक्ष्येप शाब्दस्यार्थ इति न
स्यार्थभेदाभावाद्वावाच्यप्रपावितिनयुक्तम् । तत्किमेषवाक्षेपो भवन्मते युक्त इत्याशंक्याह नये-
त्यादि । आक्षेपइति विशेषः कार्यकारणयोरभेदोपचारात् । इष्टस्येति विशेषात्मनः । अन्यस्येति वि-
शेषात् । एवं निषेधविशेषयोर्भेदेनावस्थितेनोक्तसामान्यलक्षणसंभवोऽस्तीति तात्पर्यम् । नन्व-
सर्वविशेषाणां सामान्यानुप्राणितत्वादेकत्रापि कृते निषेधे विशेषे परत्रावश्यमेव पर्यवस्यती-
ति कथमत्र निषेधविशेषयोर्भिन्नविषयत्वमुक्तम् । सत्यं यद्यप्येवं तथाप्येतन्नमदर्थमर्थवशेन
तत्र तथात्वावगतेः । इह तु शाब्दमेवैतदाक्षेपाङ्गं नार्थवशायातम् । तथात्वे हि रूपकादीनामपि
उपमानं स्यात्तेषामप्यार्थसादृश्यस्याभावात् । एतच्चोद्भटविचारे राजानकतिलकेनैवा-
स्वरूपं व्युत्क्रममिति न तथास्माभिराविष्कृतम् । नेनेति निषेधविशेषयोरेवभिन्नविषयत्वाना-
देन शब्दस्यार्थभेदात् । यत्त्वत्र विशेषः स किं वाच्यः किं गम्यत इत्याशंक्याह विशेषस्येत्या

रिकथनमेवेति न पुनः साक्षादुक्तं नदिति कथनम् सामान्यप्रतिपत्तयेति सामान्यमेवाश्रुतेत्यर्थः
विशेषनिषेधेनेति सामान्यस्य विशेषाविनाभावित्वात् निषेध्यत इत्यर्थो नत्वत्र च संबंधनीयम्
शेषेणानवगतत्वेनेति सामान्यप्रतिपत्तये त्वत्रापि संबंधः अत्रापि हि परोक्षत्वात् सामान्यमुखेनै
व निषेध्यते विशेषस्य हि साक्षात्त्वनिषेधो न भवति निषेधानंतरं नत्वनीते भोक्षितो निषेधा
संभवात् न एकतो निषेधशास्त्रासमर्पिते तत्कालमप्रतीयमाने च विषये संभवति अपेक्षायास्त
पस्य तु द्वयोर्वा त्वीपयोस्तुल्यत्वाद्विभेदः संभवतीति कथमेकस्यैवोक्तम् इति आशंक्याह शाहेत्या
विप्रकर्षं तमिति तत्र न वर्त्तमानसद्भाव इत्यर्थः वर्तते नो निषेध्यमुखेन विशेष इत्यनेन यस्यैवा
निषेधस्तस्यैव विधिरित्युक्तं निर्वाहितम् स्वयमेवाभेसंमहासिसद्धग्र आलिंगणेऽवणेऽकुरुष्व अ
हवाश्रत्वाद्धि इमिणागमणास्सि विलंबआरेण इत्यत्र पुनस्तत्कस्यालिंगनस्य निषेधो विधितात्प
र्याभावात् निषेधाभासतास्मि यादित्यत उदाहरणं न वाच्यम् यतेत्र विलम्बनकारिणा आलिं
गनमात्रस्यैव चेष्टत्वेन गमनस्य विधिरेव पर्यवसायेन निषेध इति विवक्षितवाक्यार्थविप्रलोपप्र
सात् अतश्चोक्तं विषये विहित निषेधोपपादेयमत्र निषेधोऽन्यत्र विशेषस्येति न वाच्यम् प्रस

ग्र·लं·
वि·
८६
86

इष्टस्येति वक्तनः तद्भूयामिति तत्कथनस्यैव निषेधः सामान्यद्वारेणेति भणिष्यामीति भङ्ग्या न सामान्य
मात्रितेत्यर्थः तत्र उत्तरदपराद्वोदाहरणे यथा मीवेति तस्य विशेषाभूतवक्तव्यम् इष्टस्येति काकादिन्या
येन योज्यम् अंशेणाक्ता विति सर्वे तु देतमित्यादिना अंशांतरस्येति नियत इत्यादेः किमप्यवाहतत्न
ल्पितेनेति सामान्यरूपस्यैव निषेधः एवमप्यस्य विभज्य स्वरूपं प्रतिपादयति एवं चेत्यादिना
उपयुज्यत इति एतत्सूत्रलक्षणमंतरेणाक्षेपएव न भवतीत्यर्थः तदेवाह नेनेत्यादि निषेधविधि
तोद्देश इति संबंधः एतदुत्तरत्रापि योज्यम् यदाहुः विहितस्य निषेधेन न निषेधविधौ भवेत्
निषेधेन विधिर्यत्र तत्राक्षेपः प्रकीर्तितः इति तत्र निषेधविधिर्यथा एवत्नोरोधजन्माऽमुद
जलपतिः स्वेयमाकाशगंगाश्रालेशीर्षे तदेतत्तदिदमनिमित्तं नेत्रमग्रे रगारम् सैषाहाला
हलश्रीर्वलयितनतवो नागराजाः स्वपतेकं कालंकालिकारेरिदमपितदलंभाषितैरोनमले
प्रत्रालमिति निषेधस्यैव विधिः अत एव तस्याभासत्वम् तदभावाश्च न विधिपर्यवसानम्
इत्याक्षेपोपयोगित्याः स्वामप्याप्रभावइति नायमत्रालंकार साहित्यलक्षणतिधावेव भवति
विहितनिषेधस्तु यथा अलमथः शिवमस्तु वस्तवितते किं विहयेत्रमहेहेसंतः शृण्वताव।

यत्र च भूतो गुणास्ते सेवांजलिः यद्वा किं विनयोक्तिभिर्मम मानिनीयं यद्गलितस्तत्कामस्तं मार्गय निः
स्वयमेव तत्त्वमनसो याचनापरे दैन्यमूः अत्र विहितानां विनयोक्तीनां निषेध इति विहितनिषे
धः पूर्वं वस्त्वाचनात्क्षेपालंकारः निषेधेन विधिस्तत्र ग्रंथकृता वोदाहृतः अत्र च निषेधस्य स्वयमनुप
पद्यमानत्वात् विश्रान्त्यमानत्वात् नात्मानं विध्यर्थी समर्पयतीति परार्थे स्वसमर्पणमन्येवं रूपलक्ष
णं मूलत्वमस्ति सिद्धम् यदुक्तमन्यत्र यत्र स्वयमविश्रान्ते परार्थे स्वसमर्पणम् उक्तते सास
आक्षेपो निषेधस्यैवभासनात् इति निषेधविधौ विहितनिषेधे च प्रश्नरभिधेयनिषेधः न पुनः
स्वसिद्धये पराक्षेप इत्येवं लक्षणं मूलत्वमत्र वाच्यम् मुख्यार्थस्यैव विश्रान्ते मुख्यार्थबाधाद्य
भावात् अतश्चान्यैः स्वसिद्धये पराक्षेपप्रतिषेधस्य यत्राहि आक्षेपस्तत्रैनैव मूः प्रतिषेधस्याभा
सनादित्याद्युक्तमेवोक्तम् यद्यपि लक्षणायां स्वसिद्धये पराक्षेपस्यानागभावप्रसंगः
तथापि तत्सत्त्वाश्रयेऽपि प्राच्यानामपर्यालोचिताभिधानमिति एवं परमेतदुक्तम् ननु च यद्ये
वं निषेधस्यासत्यत्वाद्विधिपर्यवसाने आक्षेप उक्तस्तद्वद्विधेर्निषेधपर्यवसाने कोनामा
लंकार इत्याशंक्याह विधिनेत्यादि अस्येत्याक्षेपस्य शब्दसाम्यान्निषेधनं सामान्यविशेषभा

अ.लं.
वि.
८०
87

वमाश्रित्य वाच्यप्रकारस्य प्रकारविभावः कल्पितो न त्वत्राल्पत्वे विधिनिषेधयोर्निषेध विधानाद्गुरुकत्वाद्वा ।
योस्सामान्यलक्षणायोगात् ननन्वेति निषेधस्य विधिपर्यवसानात् अस्य दालंकारान्तराद्वैलक्षण्या ।
ण्यदर्शयन्ति केवलमित्यादिना अत्र राज्यवर्धनोक्तौ बालत्वादेकत्वम् श्रीहर्षदेवोक्तौ निषेधावि
वक्षाप्रधानेति न केवलं बाल्यावत्वनिषेधनेनाविवक्षितत्वात् वक्ष्यत इति सोक्तार्थेण कार्यवि
रुद्धक्रियात्वेत्यादिना प्रत्यवसानार्थत्वयापि द्वीकृत्यापि प्रतिपादयति न दिष्टस्येत्यादिना अ
न्यकृत्य इति विशेषार्थम् अस्य च यथा विधिरूपत्वेन न प्रतीतिः तथा निषेधरूपत्वेन सोक्तार्थे
एवं च निषेधकत्वादाक्षेपोक्तेर्न निर्बन्धनमिति विहितनिषेधाद्यवेत्यमानविधेयस्य त्वात् इत्यनि ।
त्यादि नस्येत्याक्षेपस्य तद्भावमात्रेण निकेवले नैवच्चमत्कारस्सद्भावेनेत्यर्थः प्रतीयत इति ग
म्यते नाहंगणिकेति निषेधस्यानेदानुपात्तत्वात् विशेषमात्रस्य गम्यत्वे प्याक्षेपालंकारो वाच्य
एव निषेधाभासस्यापि गम्यत्वे धन्य इत्यनेन दर्शितं अन्यथा त्वस्य तु न्यमानमोदाहरणम
युक्तमस्यात् नस्येदानुपक्रान्तत्वात् इत्थं वा निषेधाभावस्यैव गम्यत्वे अयं धन्यमानो भवति ।
न निषेधमात्रस्यैवेति दर्शयितुमाह नत्वित्यादि अतश्च उनिकृतायदेत द्वाक्षेपादावथा ॥

गे नतु स्वक्रमेवेति भावः एवं चास्य यथोपपादितं स्वरूपमुपसंहारभंगत्वापि प्रतिपादयति सर्वे
षेत्यादिना सर्वथेत्यनेन क्वचाप्यस्याबाध्यत्वाभावो नास्तीति दर्शितम् एतदुपसंहरन् अन्यदवतारय
ति एवमित्यादिना समानन्यायत्वादिति यथात्रेष्टस्य निषेधो बाधितत्वाद्विधौ पर्यवस्यति तथै
वैवेष्टाप्यनिष्टस्य विधिर्निषेधे इत्येवं रूपात् एवमेतन्मात्रमस्यादिस्यबात्तेपस्य सामान्येन
ष्टेन सामान्यलक्षणसद्भाव इत्यर्थः तदेवाह प्रतिषेत्यादि एतदेव दृष्टान्तद्वारकं व्याचष्टे
यथेत्यादिना तदिति विधानम् प्रसक्तलक्षणत्वादिति स्वार्थबाधात् पर्यवस्यतीति स्वात्म
समर्पणेन निषेधं लक्षयतीत्यर्थः ननु श्रुति विधेर्निषेधलक्षणात् उपकरणीभूत इति ।
स्वार्थबाधादुपसर्जनीभूत इत्यर्थः अनिष्टविशेषेत्यनेन प्रयोगमनमत्रोक्तम् अन्यथा हिग
मस्नानतुल्यत्वं स्यात् निषेधापूरणादिति निषेधस्यात्र लक्ष्यमाणत्वात् सर्वत्रैव हि लक्षण
यां लाक्षणिकेनैव लक्ष्यार्थः प्रापूर्यते तस्मात्तत्प्राप्तिपक्षे: मन्त्रार्थानवापूरणं स्वस्तित्वस्येपरा ।
क्षेप इत्येवं लक्षणप्रकारस्य पूर्वं निरस्तत्वात्स्वात्मसमर्पणेनैव भवतीति यथोक्तमेवयु ।
क्तम् अत एवास्यानुष्ठाभियत्वम् पर्यन्तयोगावदापरणमपि विलोतेपशाहृस्यार्थः व्याख्या ।

स्तुत्याशैवनव्याने नञ्लत्ते र्किंवत्तनत्वान्नत्वनत्वमेवच युक्तेनाक्षेपत्वाम् । इह हि प्रधानेन व्यपदेशा भवंतीति ।
न्यायादिदेवयज्ञप्रधानयाविवक्ष्यते न देवतव्यपदेशनिमित्तमूनवप्रस्तातिशायवनां प्रस्तावलक्षनिष्ठ
त्वांतिन तत्सामयिके पुनाविति नीत्यानाक्षि विवादोपक्रमः तस्मादाक्षिप्यते विधिना नयतो नि
षेधः स्वार्थविधावपि न पर्यन्तयोगवृद्धिः तस्मान्निह विधिरेव विलक्षणत्वान्नाक्षेपमर्थापत्तिरे
पित्तभिन्नएवेत्यादि निवाच्यम् निराकरणमुखेनेति प्रवृत्तक्रियत्वात्कांतस्यानुमोदनहारेणेत्य
र्थः पलुटरूपत्वेनेति स्वार्थबाधात् शाश्वयतीति स्वात्मसमर्पणेन ननु विधिमुखेनास्य किमा
पूरणं स्वयानिषेधयपवक्रियतामित्याशंक्याह फलमित्यादि एतस्येति विधेर्निषेधार्थ रकत्वम् यथा
षेधनेनास्यालक्ष्यमानुपूर्व्यं दर्शितम् प्रवृत्तएवेति न पुनः पर्यवसाने इत्यर्थः एतदेवोपसंहरतितस्मा
दित्यादिना ग्रभिनवत्वेनेति दृष्टादिपेतया तेनएसोहत्याशीर्वदनाक्षेपो यदाशीर्वादवत्मेनास्वा
वस्थां सूचयत्येवं प्रिययाज्ञातिनिषिध्यते यस्यकेरसंभवतापि लक्षणेन लक्षितः ननु गन्थ्ययुक्तं डपस्
त्वेनैतव्याख्येयम् विधिनिषेधाभ्यां प्रतिषेधविधि किसाहीप इनी हगीवर्णितं श्रीभोजदेवेनाप्यस्यल
क्षणं कृतम् २१ इदानीं विरोधस्यलक्षणमुपक्रमते आक्षेप इत्यादिना एतत्त्व्याख्यावेनेति विकृतत्वा ।

त्रप्रवेशात्तद्गुणेनेत्यर्थः। न ह्यासीति विरोधगर्भालंकारोपक्रमेऽपीत्यर्थः। नावदित्युपक्रमे न त्वादि विरुद्धग
र्भत्वस्य प्राधान्येन तमेवाह विरुद्धेत्यादि तन्मध्यपवेति जात्यादीनां गुणद्रव्यपव विजातीया गुणक्री
नामपि जात्यादयः एव विजातीया व्याख्यातानुगुणरवेयत्तद्ध्याख्यादय इत्यर्थः। ननु विरोधस्य दोषत्वं वा
च्यं शब्दनास्य कथमलंकारत्वमुच्यते इत्याशंक्याह सर्वत्रेत्यादि समाधानपरिनिवर्तत्वमनपर्यालो
चनाल्लभ्यो विरोधप्रतीतिं तत्तरभावे नैनदेवमिति मनस्यपरूपो बाधः प्रमुखपवेति न पुनः पर्यवा
साने नेनाक्षत्वावगतो विरोधः पर्यवसाने न तथात्वप्रतीरोहमीनीति भावः। एतत्त्रैलेष एव वितन
प्रत्यपादितमितेरूनपुनरावतलम्। एवं वस्त्वपि समादाने दोषाभावमात्रमेव स्यात्तद्रूपं नाशंक
नीयम् अलंकारपर्यवसायिनो विच्छित्तिविशेषस्यापि संभवात्। एतेर्गुणेन सह विरोधे उक्ते वि
रोधोऽन्योन्यबाधकमिति दृष्टान्ते नैव गुणस्यापि जात्या सह विरोधः सिद्धिश्च न एव गुणस्य जातिवले
नयोर्भेदः एवमन्यत्रापि ज्ञेयम्। हिमात्रेणेति श्रुते नैषां लक्षणतया वै विष्याभावादनवकाशमिव निना
श्रुतेर्प्रवाक्यमाभिरप्येने नोदाहृताः। अन्यादिनश्रुनेनेह विरोधनैरन्तर्यकाश्रपि वै विज्ञारायिनो भेदाश्च
भतेतव्याः इत्यपि दर्शितम्। तेन भावयोरभावयोर्भावाभावयोश्च विरुद्धतापनिवंधे विरोधो ज्ञेय इति

अ·ल·
वि·
८९
89

तत्र भावयोर्ग्रंथकृतैवोदाहृतम् अभावयोस्तु यथा नेवोत्पवीयक्रमितेस्तरसांगयाशिशिरेवपवपद
मुहूर्तमदहंती मार्गाचलविचित्रकरांजलितेवसिंधुः शैलादिरागततनयानययोनतस्थौ अत्राभाव
रूपयोः क्रिययोर्विरोधः भावाभावयोस्तु यथा अनंगलेखायोगराजवर्णने विदर्भांगनाजनमविद
र्भगर्भकरमकरोत्स्वचनांजनयन्नपि पंचालस्यैवमृत्युम् उल्लाल्यापारमीकरणमपयपारसीकरणे
चकार भागदानपिविभागयांचकार यथाशौलकांतानपश्चोत्कांतां समपादयत् ऊंतलालसानकुं
तलाल्लसांश्च निर्ममेशूरसेनानपशूरसेनानदर्शयदित्यादि अस्याभिमतभेदेन श्लेषेणसहव्यव
स्थितिं दर्शयन्नमाह विविक्तेत्यादि जडपतिवनांपंचकुरुते इत्यत्रास्य विविक्तविषयत्वम् दर्शनां
तरइतिग्रंथकृदभिमते संकरशब्दश्चात्र संकीर्णत्वमात्रे वर्तते तेनात्र संकरीण संकीर्णत्वेन श्लेष
मिश्रत्वेनालंकारो विरोधाभास इति व्याख्येयम् अलंकारशब्देनवात्र विरोधाभास एवाभिधीयते
तस्यैवेह प्रस्तुतत्वात् अत्रहि श्लेषो विरोधोत्थितौ हेतुत्वं भजते तेन विना तस्यानुत्थानात् संकरश्च
स्वहेतुवलाल्लब्धसत्ताकयोरलंकारयोर्भवति तेन यो यस्य हेतुतां भजते तेन सह तस्य संकरो न यु
क्तः यदुक्तं तेन च विरोधोत्पत्तिहेतौ श्लेषश्लेषस्य विरोधेन सहांगांगिसंकर इति द्वयोरेकस्येति।

तेन श्लेषमिश्रत्वस्यापि वैचित्र्यं दर्शितं अस्य वक्ष्यमाणाद्विरोधगर्भादलंकारवर्गाद्भेदं लक्ष्यएवं दर्शयति
पक्वेत्यादिना जडीकरणतापकरणयोर्विकारगतत्वेनास्यैकविषयत्वम् विषयभेद इति कार्य-
कारणादीनामनेकविषयत्वोपपत्तावपि भिन्नदेशत्वरूपनिर्वंधात् तावदिति प्रथमम् कारणाभावे
कार्योत्पत्तेरसंभवं तेन विरुद्धत्वात् अत्राहेति कारणाभाव इत्यादिना तत्र तावत्कार्यस्य कारणपरतंत्रि-
ताम् दर्शयति रहेत्यादिना यदुक्तम् यो हि येन विना नास्ति यस्मिंश्च सति विक्रया तदेव कारणं तस
नान्यत्कारणमुच्यत इति अन्यथेति यदि कारणं विनाप्यकार्यस्य संभवउपनिबध्यते इत्यर्थः ननु य-
थेवं तत्कथं कारणाभावे कार्योत्पत्तिरूपा विभावना भवतीत्याशंक्याह यदित्यत्यादि तथाभाव इति
कारणाभावे कार्योत्पत्तिः अत एव कार्यस्य विशिष्टत्वम् सेति यथा भंगया कारणं विनापि कार्यमेव
ध उपनिबध्यत इत्यर्थः विशिष्टेति प्रसिद्धम् विरोधपरिहार इति अप्रसिद्धस्य कारणांतरस्याश्रयत्वेन
त्वात् यद्येवं तत्कथमियं विरोधप्रवणं भवतीत्याशंक्याह कारणेत्यादि नेनेति कार्येण यदुक्तं कार-
णस्य निषेधे न बाध्यमानः फलोदयः विभावनायामाभाति विरोधोन्योन्यबाधनम् अतो हरेविरो-
धोस्या विभेदेन व्यवस्थित इति एतत्स्वप्रसंगाद्विशेषोक्तेराह एवमित्यादि लेखककल्पितस्त्वायमप

अ॰ लं॰
वि॰
९॰
90

पादः तथापि हरतापिनत्रयस्यैवौवल्लाहरणेनकार्यभावेनतन्तुहरणरूपंकारणेनवाध्यते अपितुस्या
स्यापितन्तुहरणाख्येसामग्र्येकदेशेनवलेऽनन्तमितिकार्याभावस्यैववाध्यत्वेनप्रतीतिः तस्मादेवंविशेषो
क्तौकारणस्यतयाकार्याभावस्यैववाधितत्वेनप्रतीतिः तस्मादेवंविशेषोक्तौकारणस्यतयाकार्याभा
वस्यैववाध्यमानत्वमन्त्रैयमितिपाठोयुक्तः एतदेवराजानकतिलकेनाप्युक्तंकारणसामग्र्यमदि
वाधकत्वेनैवप्रतीयतेकार्यानुत्पत्तिस्तुवाध्यत्वेनेति यं यंकृत्वा पाय स्तन्मानानुवर्तत्वेव तदुक्तमस्मा
त्न्यायेऽस्माभिः प्राधान्यलक्षितः येनेतिएवमस्यैववाध्यत्वेनप्रतीतिः ननुच क्रियायाःप्रतिषेधेयत्फल
स्यविभावनातथाविभावनेत्यादिनोद्भटादिभिरेतल्लक्षणेक्रियायाग्रहणंकृतमितिकथमिहतदुक्ते
नेनकारणग्रहणंकृतमित्याशंक्याह इहेत्यादि सर्वैरितिवोधादिभिः अतरतिवैयाकरणैरेवक्रिया
फलस्यकार्यस्याभ्युपगमात सामान्येनेति सर्ववादिसाधारणत्वेनेत्यर्थः सर्ववादिसाधारणेयौदि
ग्रेथः द्वितीयेरति मन्यपादयोन्नविभावनेतिभावः यौवनहेतुकत्वेनेतिसमाधानायापसिद्धंकार
णमाश्रितेत्यर्थः मन्यथाहिविरोधपरिहारोनस्यात् ननुवासवजनितोन्यएवमदोयौवनहेतुकश्चा
न्यएवेत्यत्रयौवनहेतुकएवविवक्षितइतिकथंकारणाभावेकार्यस्योत्पत्तिरित्याशंक्याहमदस्ये

न्यादि द्वैविध्यमिति दृष्टान्तदर्पणरूपे सति निशयोक्तिः अविविवादास्पदीति अतिशयोक्तं विना अस्यायुक्त
न्यानात् अत एवेयमतिशयोक्त्यानुप्राणितैव भवतीति सिद्धं नदेवाह नदनुप्राणितत्वेनेति
यदुक्तमन्यत्रापि अत्राह्लिष्टाति शयोक्तिस्तु सर्वत्रैव विभानेति निरुपादानसंभारमभित्तावेव तन्
तेजगच्चित्रं नमस्तस्मै कलाश्लाघ्याय शूलिने इत्यत्र नत्वजगत उपादानादिविरहेणैव भगवत्कार्यं
स्य वास्तवत्वाद्विभावनैव नास्तीति कस्मान्निशयोक्त्यनुप्राणितत्वं स्यात् एवं एतदर्थेण अवश्यंही
एणअव्यलेन अवश्यमानविस्मानं एतेनात्रह विकासविकोविग्रणोवलहेद्दोर इत्यादावपि तेयमत्र
नस्यक्वचिद्गुरुत्वस्यापि संभवात् सर्वत्रास्या अतिशयोक्त्यनुप्राणितत्वमिति नवाच्यमिति यदुक्तं
तद्युक्तम् विशेषोक्तिवदिति विशेषोक्तौ शाब्दोऽर्थयोर्मिलापार्थः अत्रवादितदाहरणे द्वितीयपा
दएव विभावनाया आख्येया तत्रानन्येर्यत्रोक्तमित्याह अलंमहत्यामित्यादिके विशितिविवदंतर
तिसंबंधः अकारणत्वादिति संभरणादिहीनं डनादेस्वरूपम् यद्येवं तत्र तत्रान्यः कोऽलंकार इति
शंकामाह एवेत्यादि अन्येऽपि निवाममनीयाः अपरे रसोद्भवाः त्वनीयस्वपत्तोनथास्तोलेखकपरिक
ल्पितत्वात् तथास्यारोप्यमानस्य प्रकृते उपयोग इति तस्यालक्तितत्वात् संभवोपयोगयोस्तु नैकत्वं

ग्र॰ लं॰
वि॰
८८
91

भिन्नत्वात् ग्रंथकृतापि स्याद्वादमीमांसायामेतच्छ्लोकविवृतावुपन्यस्तमेवोक्तम् लेखकेनाप्यग्रंथस्य
प्रतिपदमेव विपर्यासः कृतः तथा चावैवासंभूतमित्यादिको ग्रंथस्खलदः ऽप्राणितत्वेनेत्यस्य पश्चा
दुपपन्नोऽपि गम्यमानमित्यस्य पश्चाल्लिखितः एतच्च न तथा हृदयं उदाहरणमित्यस्माभिर्यथास्थित एव ग्रं
थो व्याख्यातः नहि पर्ययेति कारणसमग्र्यौ कार्यानुत्पादात् तामेवाह कारणेत्यादि समग्रा
णीति नाथ सर्वकारणानि कार्यवंति भवंतीत्याय समग्राणीत्युक्तः कार्यजनकत्वं न स्यादि
तिभावः श्रुतएवाव्यभिचारायाह नियमेनेति अन्यथेति यदाकारणानि कार्यं नोत्पादयंति
एवं नैकं किंचन जनकं सामग्र्येव जनिकेति नेत्यासमग्राणां कारणानां कार्यजनकत्वं भवत्येवे
तितात्पर्यार्थः यदा तेन हि पर्ययेन तथा निवध्येत न तदा विरोधः किं भवतीत्याह यत्वित्यादि अत्रवस्तु
नो निमित्तमस्तीति विरोधपरिहारः तत्तेनक्रमेणास्याभेदनिर्देशमाह सा चेत्यादि अचिंत्येति उक्ता
नाशयैर्वस्तुनस्तु संभवत्येव अन्यथा यस्मादविरोधोऽयं परिहारः स्यात् अविकल इति समग्रे वि
रुद्धधर्मसंसर्गस्य शक्यता विरोधात् अस्मात्तु कार्यान्वयान्ते विच्छिन्नत्वंतरेणवं यदर्शयत्तमाह का
र्येत्यादि कथाकन्तूरइवेत्यासैव मिति यथैव तत्र कार्यानुत्पत्तिविरुद्धमुखेनोपनिवध्यते रत्न

तथा च सतीति द्वयोरपि विनयोर्विरुद्धत्वेन कार्यकारणभावोपनिबंधे सतीत्यर्थः उक्तं दायाः

करणे कौमारहरवराद्यसन्निधानं तस्य विरुद्धं तत्सन्निधानं तेन कौमारहरवनाद्यसन्निधानस्वरूप

कारणं विनापि उत्कंठाया उत्पाद इति विभावना उत्कौमारहरवरादिसन्निधानरूपस्य कारणस्य का

रणमनुत्कंठा तस्याश्च विरुद्धोत्कंठा तेन सत्यपि कौमारहरवरादिसन्निधानरूपे कारणे समर्थे का

र्यस्यानुत्कंठारूपस्याभाव इति विशेषोक्तिः ग्रस्तस्त्वमिति कार्यकारणयोस्तादात्म्यनिबंधनेना

प्रतीतेः ननु चात्रानयोः किमिति संदेह एकपदाश्रय एव क्रियतामित्याशंक्याह साधकेत्यादि न

नु हन्तं हितामत्रुरुषस्यासिंहासनं राज्यमित्यादावेवमनेनया विशेषोक्तिरुत्सेह किं नोच्यत इत्या

शंक्याह यात्वित्यादि एवमनयैव रसैकगुणहान्युपचयादिकल्पनाया सामंदर्भ्यं विशेषर

तिलत्वितो विशेषालंकारोप्यस्मिंदर्शितेनैकमेदमेवेति न पृथग्वाच्यः प्रस्तावेणानुगुण्येन

प्रतएवेयं ततः कार्यकारणभावाश्रयाविशिष्टत्रि विशेषाः संभवंतीति प्रपंचमात्रं दर्शयितुं उन्नरि

ह्रासस्य वचनं एतस्स्वार्थं यत्कृतैवोक्तम् प्रकारपंचकमध्ये कार्यकारणभावेन यः प्रकारः स कार्यका

रणताश्रयालंकारप्रस्तावे प्रपंचार्थं लक्षयिष्यते इति उच्यते इति न उन्नतिर्णीयते पूर्वत्रैवास्या

अलं॰
वि॰
९२

र्गीतत्वात् तामेवाह कार्यकारणयोरित्यादि उभयत्रापि नियतशब्दः पुनर्व्यभिचारदर्शनार्थ
म् एतद्रूपापगम इति कार्यकारणयोः साम्यविपर्यासाभ्यामुपनिबंधात् प्रौढोक्तिनिर्दिन इति
कीर्तिश्रुयोर्वस्तुतो निर्गमनप्रवेशासंभवात् प्रतिपादित इति प्रयोजनत्वात् तयोरित्यादि एत
देव व्यतिरेकमुखेनापि दर्शयति न हीत्यादिना उचितसंगतिनिहितेरिति एकदेशयोरपि कार्य।
कारणयोर्भिन्नदेशत्वेनोपनिबंधात् अत एव तयोर्भिन्नदेशत्वादियं विशेषभेदेन भवतीत्येक
विषयाद्विरोधादस्या भेदः इह लक्षितत इति अस्याश्चापि कार्यकारणयोर्भिन्नदेशत्वेन विरोधगर्भ
त्वात् अभेदाध्यवसायात्मनेनातिशयोक्तिरस्याः अस्याश्च पूर्वप्राणकत्वेन कदाचिन्ना अन्यथा।
हि विरोधोज्जृम्भितं स्यात् एवं परस्परभाषयोरतिशयोक्तिबलात्मजापालनयुक्तेः संतापवा
चकत्वमदृश्यताम् अन्यथेति कारणत्वारो विरूपेत्यादि इहेति अस्याश्चापि तद्रूपसंसर्गेण विरो
धगर्भत्वात् विरूपमिति कारणापौलया विघटितेनेतेनानुरूपत्वात् यद्यपि गोमयादूहि कोऽत्र
ति रितिवत् कार्यकारणयोर्वास्तवं विरूपत्वं संभवति तथापीह कविप्रतिभानिर्वर्तितमेवैत
द्बोध्यं तेन ज्वालाकलापनिशितखे भूयिष्ठलोलश्यामापी पूरसारस्ससनिर्भरगर्भवति विषमद्रष्टव्यक

ष्यथेतिनिषेधबलादेवप्रतीत्यप्रतीतेः यद्यपिबिम्बमेवहिरूपस्यकार्यंतस्यस्वयमेवोत्पादितिविरुद्धवन्निष्पन्नये
प्यत्वयतिस्थितेनोपमयोःस्फुटोभेदस्तथापिग्रंथकृतानाविशेषपरिहारायैवसूत्रेऽत्रैकागम्योभेदो
गम्यगमकः मोचनस्याग्रहणेस्वंफलम्ग्रहणेपुनःकथंभवतीत्याशङ्क्यपुनरोद्दितमेवेनाह निषेधप्र
तीतिः अनेनतरंचतन्निमित्तादेवप्रतीत्यप्रतीतिः अतएवबिम्बमात्रस्यभेदः स्फुटान्तरंतिष्ठत्येकपु
स्यैवावगतत्वात् पुनरुदाहरणमस्यलक्ष्यप्राचुर्यदर्शनार्थम् एतद्धिग्रन्थकृतैवाभिनवत्वेनो
क्तम् आश्रयेत्यादि इहेतिविविधानंतरम् ननुनवरूपयोःसंघटनेबिम्बमनुपलम्भितस्याश्रयाश्रयि
णोस्तत्वेकथमलंकारांतरत्वमुच्यतेइत्याशंकागर्भीकारीणैनत्वेवाबलो नत्वेत्यादिना आश्रय
स्येत्याधारस्य आश्रितस्येत्यादेयस्य अनेनैवचासभेदद्वयमनुक्तम् एवंचपरिमितत्वापरिमि
तत्वापरिमितित्वयोःसापेक्षत्वात्तयाविधवस्तुद्वयसंघटनेनैवतत्त्ववगमसिद्धिरित्याधाराधे
ययोःसंघटनयैवानन्तरूपत्वमवगम्यते बिम्बमेवानन्यापेक्षत्वेनस्वतएवानन्तरूपयोःसंघटनमि
त्यनयोर्महान्भेदःइत्यत्रपिण्डार्थःइत्यमाधाराधेययोर्यत्रसंसर्गःस्यादिरूपयोःसर्वस्तोबिम्बमोवा
विमध्यकेनाधिकंतत्तदनित्यवाच्यम् तस्याश्रयाश्रयिणोःकाचित्प्रतिभाकल्पितमेवग्राह्यम् नपुनः

अलं॰
वि॰
५२
93

वेत्त्वं तेन वा रूढा प्रतीतेः तेन न भसोत्पत्तेरप्रतीतानां वान्योन्यापेक्षया वैशिष्ट्यं पारिमितं स्ववत्त्वमेवे-
त्यनुदाहरणमेतत् तदुदाहरणं तु रमन्येषां ननु यथा रणरणकसूचितादित्र स्तनन्तरणस्मिता राईस्त
ह्वरहरास्मिमेरुगुरुवक्षःस्थलत्रजैरद्रिप्रपकरूएरदार श्रीकरुदयस्य महत्त्वं तन्मा स्वतन्त्रमित्याधाराधे-
ययोरन्योन्यरूपम् परस्परमित्यादि ननु यदि परस्परजननस्य विरुद्धत्वेन तत्कथमस्यालंकारत्वमि-
त्याशंक्याह क्रियेत्यादि क्रियाशब्देनात्र धर्मो लक्ष्यते अन्यथा प्रकाशः कोपि कैलासशैलस्य एवं
द्वितीययोः अविद्यायतनत्वान्योन्यपदत्वजननक्रमादित्यादौ गुणात्मकपदत्वजननेन परस्परजनने
पृथ्व्यामितःस्यात् परस्परोत्पादकत्वमिति परस्परनिष्पादकत्वमित्यर्थः एवं चानेन जननस्य क्रि-
यासामान्यात्मककरणार्थत्वं दर्शितम् तेन श्रियं नमत्युदयं विशेषतन्त्री परयुवतिः प्रसाराप्रसा-
रणया श्रुतिस्तभगतनयाहरंत माम्यायविचरिति जैल्दयन्येवेशयतमित्यत्र परस्परं एदयान्तरवे-
शात्माभ्यां कृतनरतिप्रतीतेः पर्यवसानपरस्परजननस्याव्यापकत्वेन वाच्यम् विपर्ययं शर्वक-
याक्तुनस्य चालक्यभूपालस्य रस्तुकार पपायसप्रष्टुनिवराहलेविद्रूलांगं वस्वभावभारेत्यत्र
पुनरादिवराहहननं तेन वैलक्षण्यमात्रस्य विवक्षितत्वादन्योन्यालंकारएव नास्तीति कश्चिद्व्या

एकत्वमवस्यात् एवमन्यत्रापि ज्ञेयम् नच्यान्वोक्तिविरोधादिति इत्येतत्तात्पर्यदोषलक्षणत्वेन परिहृ
तत्त्वविरोधसमाधिर्भवेत्तदलंकारत्वमपि स्यादिति भावः यथा धनेन जायते प्रज्ञा प्रज्ञया जाय
ते धनम् प्रज्ञार्थी जीवलोकेऽस्मिन्परस्परनिबंधनम् अत्र प्रज्ञाधनयोः स्वरूपस्य परस्परं जननम् दे
शकालभेदाद्विरोधसमाधिः शोभाक्रियेति सैव तत्र परस्परनिमित्तम् अन्नावारमित्यादि एत
देव व्याचष्टे इहेत्यादिनाऽपरिहारेणेति आधारव्यतिरेकेणेत्यर्थः परिमितमितव्यापकम् व्या
पकस्य हि युगपदनेकत्र स्थितिर्विरुद्धसंभविनीति न तत्रालंकारत्वम् किंचिदिति यत्र यादृग्वि-
वक्षितं न केवलेन केवलमारब्धस्य वस्तुनो निष्पत्ति यावदसंभाव्यस्यापि वस्त्वंतरस्य तत्र तात्प
र्यार्थः न च स्ववक्तान्तरं चिकीर्तितं भवत्यचिकीर्षितं वा एवं च फलान्तरस्य निष्पत्तिश्चिकीर्षा विर
होऽपि यास्य विशेषश्चिकीर्षायोगसंगलनतः पृथगित्याह कथन्नुत्याप्रसंगादित्यादिः प्रसंग इति
प्रसंगात्त्वमलंकारान्तरम् न वाच्यम् न हि चिकीर्षितत्वमचिकीर्षितत्वं वा कश्चिद्विशिष्टेति वि-
शेषो येनालंकारान्तरत्वं स्यात् यावताऽत्रासंभाव्यस्य वस्त्वंतरस्य निष्पत्तिर्विवक्षिता सा चात्रास्ति
नेति किं चिकीर्षितत्वाचिकीर्षितत्वकल्पनेन तस्मादंगे शुभांगि हारिचंदनपंकचर्चामालोलहा

रवलयादिवर्यंष्टिवधाः । योऽभूरिवापतिवियोगविषाददंभोऽन्योन्याभिमानपरिकर्मसमग्रकुमारीदित्यत्र हरि
वेदनवचोदिना न केवलं पतिवियोगविषाददंभः कृतो यावद्विस्तारपरिकर्मापि कृत इति शाक्यव
स्तेनरकरणात्मैवायं विशेषः । विशेषाख्यायत्रयोन पुनरेकस्यैव विधोल्लक्षणस्याभिमन्यमानत्वात् तदितस्य
त्वविशिष्टत्वस्याभावाद्रत्नेषामपि विशेषत्वम् । गिरामप्रकविस्थभावादन्यत्रभावः । शंभोस्तु लोकोत्तर
वस्तुसंपादनेन्द्रानन्वमेवेति विशेषमन्यान्यमन्यन्ते एतावतैव पुनरस्याभावो वाच्यः । उदाहरणमेतरे
ष्टुस्य संभवात् तानि त्वयथा शृङ्गाणि वेदनरसाद्विपरीततानि वेदनपर्यन्तमतिवाङ्कुरयं हृषीकैः वाल
किशोरतिलककुवलयसैन्येष्वोऽपरिलापदरुः प्रतापः शृङ्गाराणां नाम न हन्ते नाथा रत्नाभावेप्य
धेयस्य प्रतापस्याधितिरिति विशेषालंकारत्वं यथा च दोरिश्वरमणउलिपद्भितिपिदुंहे विदिशमिति किं तु
जैव श्वेतीमहीजोण्हुभरेहि तिमिरं पिवोसि । हि सिसुत्र न केवलं प्रियं हरिद्धासियावंसिकीमा विरहेणासं
भाव्यंतिमिरमपीनिवत्यंते नरकरणात्मा विशेषः यथा वा माघ शशुपालवधे विधर्के विवधमदे विधदे रत्ना
करः स्वविजये हरविजयं वर्णयन्नाहृष्ट न प्रवनं केवलं माघः शिशुपालवधं चकार यावदसंभाव्यं विकीर्षि
तेकविवदमरपीत्यसाक्यवलंतरकरणात्मायं विशेषः प्रशाक्यमेवकविदमदंकतैर्माघस्यात्रकर्तृत्वम् । प

वगुणस्याप्यत्रेयं अत एकस्मिं क्रियमाणेन जातीयस्य शक्तेर्गतत्वसिद्धेः रत्नेगतस्तन्तुबंगात्लंकारोपि विशेषप्रवांतर्भ
वतीति न पृथग्वाच्यः यथा सादित्तमेस्मारि निदर्शनादितामिति ननु निदर्शनादर्शितं तेभाव्यमानेन हिहितीयव्याघातः
विषयः ननु इति निदर्शनादनन्तर्थः तन्त्र निर्दिष्टं हि नेति निदर्शनादितवलक्ष्याह लिकाणितां तं नेनैवेतस्य भारः अन्यत्रादि वै
विद्यातिशयोनस्यात् अन्यथा कियतेरतितन्त्रप्रमेदैकवस्तेन रजननेनेमर्थः अत एव नामाप्यस्य योगिकमिन्याह
निदर्शनादिनेन्याहि अत उपचारनिदर्शनस्य वस्तुनोनन्याहरति रूपनिबध्यतेन च नायमलंकारो निदर्शनेते वस्तुरोहाद्या
नयोगात् निदर्शनवलक्ष्याह इति निर्दिष्टव्याघातः पालेचाश्रयाह इति कारिणालक्षैलक्षण्यम् अत एवोत्त्यानिविनाशयोरो
केणायनेव्याघात इत्यनलक्षणीयं एवं हि व्याघातन्नमेवन स्यात् गत्वमममालिने भड्ग्मुनिर्मतिः यतनिस्मालिनो
भोजवलमलेस्फीतालत्मीः प्रथममवेदिनम् भक्तनिस्वभागाहेतेभावाश्रमेभ्रियं जनेनोद्धजतिस्मतनरोदर्पराजेत
एवमत्रोत्कर्षाः इत्यत्र चकुलादयो यथानेकोदर्पहेतवोननयाननप्रस्तुतविनयकारिणः इत्येवंविवधगुणविशि
ष्टेभ्यः शरुषांतरेभ्यो स्वैवैलक्षण्यमात्रं विवक्षितं न तत्कुलादिभिरूपादितोपि दर्पस्तव्याहत इति येन व्याघाता
लंकारो भवति अथ चाद्दर्पकारिणोपि कुलादेर्लद्धिनाशस्य पमत्लंकार इति चेन्नेनतत्कुलादीनां प्रकृतिभेदे न द
र्पकारित्वस्याघात्त्वेनानलंकारत्वात् न चापि कुलादिभिस्तत्वदर्पस्य विनाशः इत्यभ्युपगमेनायमलंकारो
निदर्शनादितवलक्ष्याहहेतेभावान निवंधनिबेनचासोकत्वात् विसानेणसह विसंविणिवेह इति भिलकार
णोपसं विलासाणवारणं तेनतं तलाभणकोणिवर्तेर इत्यत्रापि मदस्य वित्तानन्तदन्यदेन्वकत्वेवलसंभावि

प्रल॰
वि
२५
95

स्मन्यहेतुभेदो विज्ञानेन न निवर्त्यते तद्धेतुकः पुनः केनेति लंकारभाष्यकारो वैकल्प्यतामिहेति परोहात्मकत्वा॰
द्वितकोलंकारत्वव्याख्यातः विज्ञानहेतुकार्याम इति निष्पत्तेरेव प्ररोहात् गाढकोनदर्शनस्तन्मयतासंकटा॰
परिवर्धनजनस्य यः उक्तविरुद्धमदलान्यमोचयन्निर्देशानुधिष्ठानिजाधरमितव्याचाधरव्यत्यानिर्मोचना
त्मकविपरीतफलनिष्पत्त्यर्थेन निर्देशनान्नामायतत्त्वउपनिवध्यत इति व्याचनालंकारेण बाध्यः तेनैवेतिह
क्लिलक्षणेनैव न पुनरन्येनेत्यर्थः तेनेति निष्पन्नस्य वस्तुनः तेनैवोपायेन व्याहतत्वात् तदेवाविभजति वि
रूपात्तस्येत्यादिना शुनेनास्य वितिरेकं विनोपायानमवस्थादिति स्वचितम् तथा हि येन केनचिदुपायेन किंचिन्ना
श्रितं तद्युदन्ये नान्यथी क्रियते तद्धानस्य ततो नान्यथीकरणानुपपत्त्या वैलक्षण्यमवश्याभ्युपगन्तव्यम् अ
तस्मास्य सर्वात्मनः वितिरेको निमित्तत्वे यायात् पूर्ववदिति स्वरूपपरिहारात् सर्वैकस्योपायस्य॰
साधनान्यथाकरणत्वेन विवक्षणात् प्रकारान्तरेणेति अपनीतिभेदात् प्रयमिति व्याख्यातः तमेवा
स्याकर्षणेति एतदेव व्याचष्टे किंचिदित्यादिना संभाव्यमानरूपमिति केनचिदन्येन तत्कार्येणेति
नश्वतत्कार्यं निष्पादयितुं प्रक्रान्तम् अत एवास्य प्रथमाख्याता नाद्भेदः नत्वा हि येन केन चिद्रूपा
येन निष्पादितं स्वरूपं न पुनरन्येनान्यथी क्रियते इत्युक्तम् इदन्ता किंचिन्निष्पादयितुं संभाव्य
मानस्य कारणस्य न हि स्वरूपनिष्पादकत्वेन समर्थनम् न हि स्वरूपनिष्पत्तेस्त्वसौ कार्यं किमुक्तमि

तथांक्याद् कार्यत्वादि तदानुगुण्यादितिकार्याविरुद्धानुगुणत्वात् नेति अपितदुष्करत्वेनकार्यत्वमि
त्यर्थः अनेनतथास्यप्रथमाख्याख्यातात्भेदः सूचितः इदं यर्किंविनिष्पादयितुं संभाव्यमानः कारण
विशेषः सौकर्येणतद्विरुद्धनिष्पादकत्वेनसमर्थ्यते तत्रउपायविशेष विवक्ष्यापरिहारेण
कर्त्तुरेवपदस्यअन्यपदस्यभावमाश्रित्य तथातोपनिबंधः अतएवेतिद्वयोरपिकार्यत्वसंभवात् ।
अनर्थइत्यनेनापिविषमादस्यभेदएवोपोद्बलितः संभावितमिति तथासमर्थितमित्यने
नप्रथमव्याख्यातोदाहरणत्वमस्यातिरस्कृतं तत्राहि द्वयोरपिकार्ययोर्निष्पत्तिर्विवक्षिता बाल
स्यत्वकार्यद्वयजननेपिसमर्थो किंतुप्रस्थापनजननेसौकार्यम् अतएवात्रसंभाव्यमानः
स्यकार्यस्यव्याहतत्वम् यथावा यत्नशाड्मितिकामविमर्दे नूपुरं परिहरंतितरुणः त
दुभारकततरापिविदग्धागोपनायनिजकंठहतानम् अत्रसंभाव्यमानेकार्येपरिहारः त
स्यव्याहतिर्धारणं तथायस्याप्रकारदुष्करत्वेनविशिष्टत्वादत्र नप्रथमव्याख्यातोदाहरणत्वं
यथावत्तायमर्थः वक्रोक्तेर्भेदः तथावक्रोक्तावेववक्ष्यामः एतदुपक्षेहर तन्यदवतास्यति
एवामित्यादिना अलंकाराइति तद्धतः श्रृंखलेवैकोलंकारः एवंहिसाधंन्यमध्येकएवालं

कारस्मात् नह्युपमादिषु साधर्म्यपरिहारेणान्यः कश्चिद्विच्छित्तिविशेषसंभवः येनालंकारभेद
स्यात् एवंविधो ह्येक एव वाच्यः नहि विभावनादीनां विरुद्धत्वादन्यः कश्चिद्विशेषः किमपरमेवं
सम्माख्यानामेवालंकाराणां लक्षणप्रणयनप्रसंगः अथोपमादीनामपि साधर्म्यादावेवान्तरो
त्तिविशेष इति चेत् न हि कारणमालादीनामपि शृंखलाबंधोपनिबद्धत्वेपि वदुपमाणनी
मा कार्यकारणविशेषणविशेष्यभावाद्यात्माश्लेषो वांतरोऽपि विच्छित्तिविशेषः येनोपमादि
वत्पृथगेवैषामलंकारत्वं युक्तम् एवं हि शृंखलायामवांतरविच्छित्तिविशेषसंभवेऽप्यन्या
लंकारोपसंख्यानप्रसज्यत इति चेत् न यद्यप्यवांतरविच्छित्त्यंतरं तदलंकारांतरोपसंख्यानेकदे
षः प्रस्तुतमात्रसमानस्याविशेषस्यापह्नवेनोवाच्यः न यथास्थित एवालंकारभेदप्राश्रयणी
यः तस्मादुत्तरोत्तरस्य पूर्वपूर्वानुबंधित्वे विपर्यये वा शृंखलेति न वाच्यम् तत्र तावत्कारणमा
लामाह पूर्वेनादिकारणमालाख्यायमिति मालान्यायेन बहूनां कारणानां योगपद्येना
वस्थानात् अत एवाह कार्यकारणक्रम एवेति न पुनः केवलमेव शृंखलात्वमित्यर्थः अत एवा
कारणमालेत्यस्यान्वर्थमभिधानम् एवमन्येभ्यः शृंखलाबंधोपनिबद्धेभ्योऽलंकारेभ्योऽस्या

विषयविभागः नहि तेषु कार्यकारणक्रम एव चारुत्वहेतुः विशेषणविशेष्यभावादेवावान्तरस्यावि-
च्छित्तिविशेषस्य संभवात् क्वचिद्विपर्ययेणापीयं भवति यथा मार्गेण गुणोद्दिष्टाग्रहगुणविजा-
गुर्तिस्तु तु नसेवाश्च विमलेन स्वकस्वरूपसेरेण स्वरूपेण सेवा इत्युष्टेणम् अत्र हि पूर्वपूर्वस्योत्तरोत्तरं कार-
णतयोपनिबद्धम् एवमन्तरत्रापि विपर्ययो भूरुः यथा पूर्वमित्यादिपरपरमिति अत एव पूर्वपूर्वस्य
पूर्वस्य यथायथं विशिष्टतया वागमः स्वरूपमात्रेणावगतस्य वस्तुनो यत्सम्बन्धबलेन वैशिष्ट्य-
मवगम्यते तद्विशेषणम् यदाह यदुक्तमिति उत्तरोत्तरस्य पूर्वपूर्वं प्रत्युत्कर्षहेतुत्वेनैकावलीति एका-
वल्यलंकार इति पूर्वोत्तरयोः परस्परानुषक्तत्वेनैकपर्यवसायित्वरूपत्वात् पूर्वेत्यादि एतच्चैकावल्य-
लंकारस्यैव लक्षणं प्रदर्शयन्व्याचष्टे उत्तरेणेत्यादिना उत्कर्षणं बन्धनत्वं इत्यनेन कारणमाला-
ततोऽस्यैव लक्षणमुक्तम् तस्यां हि पूर्वपूर्वस्य पूर्वस्योत्तरमन्तरं प्रतिकारणत्वम् ननु चास्य प्रदी-
दीपकानन्तरं लक्षणं कृतमिदं तु किं न तथेत्याशंक्याह मालात्वेनेत्यादि मालाशब्देनात्र
पूर्वं खलु लक्ष्यते तस्यापि दीपकान्तत्वात् न चात्र मालोपमावन्मालाशब्दो ज्ञेयः एकस्योपमे-
यस्य बहूपमानोपादानाभावात् अत्र लोपस्यैव नास्तिकोद्दण्डशरादीनां तस्याविवक्षणात्

अलं॰
वि॰
९१
97

अतएवास्यदीपकभेदत्वेनवाच्यम् औपम्यजीवितंहितत्र प्रत्यैःपुनरेतद्दीपनमात्रानुगुणपानदर्शनंत
रंललक्षितम् शृंखलाबेनतुविशिष्टमस्यचारुत्वमितीह लक्षणेप्युक्तम् एतच्चदीपकएवअंतर्भाव्यमु
नोक्तम् व्याख्यांतरेणतुमालादीपकंप्रस्तावांतरेणलक्षयिष्यतेइति अत्रेत्यादि उत्कर्षस्त्वश
रादीनांकोदंडादिसमासादनलक्षणः दीपनविषयाणामितिकोदंडशरादीनांअतएवास्य
दीपकमित्यन्वर्थमभिधानम् उत्तरेत्यादि एतदेवव्याचष्टेपूर्वेत्यादिना एतच्चैकस्यैवबहू
नोबहूनांवास्यादितिस्पष्टैवम् तेनपूर्वत्रपूर्वपूर्वस्योत्तरोत्तरस्योपतिद्वावंवस्याविशेषाभिप्रायेण
व्याख्येयम् अन्यथाह्येकस्यैवपूर्वतमुत्तरत्वंचकथंस्यात् एवमप्युत्तरोत्तरमपचयः स्वरूपे
णधर्मेणवाभवतीत्यस्याव्याप्तिःविषयम् एवंचप्रकृतेयथायथमारोहक्रमेणधाराधिरूढतयो
त्कर्षप्रतिपादनेस्यादितिअलंकारबीजम् यदुक्तम् उत्तरोत्तरमुत्कर्षोभवेत्सारः परावधिरि
ति पूर्वापेक्षयोत्तरस्योत्कर्षत्वमित्येतेनमालादीपकादस्यभेदोप्युक्तः नचदिश्ववेस्योत्तरंश
त्युत्कर्षनिबंधनत्वमप्यथम् अतएवचस्योत्तरोत्तरस्योत्कर्षापनिबंधादन्तर्थतेम् नत्वेकस्यस्वरू
पेणोत्कर्षोयथा किंचित्रंकिंनरतेतिलकमयत्नतयाऊडलेकौतुभोवाचकंवावारिजेवेत्र

मरग्रवतिभिर्यद्वालिदेवि दे हेऽत्र वेभौ लोललाटे अथवासिद्धादिकेरे नाभिदेशे चरहंसपायात्तद्धोर्कविंबं
स्वदनुजरिपुर्वर्धमानः क्रमेण अत्रैकस्यैव हरेस्तत्तदवस्थाविशिष्टतया सहस्ररूपेणोत्तरोत्तरमुत्क
र्षः धर्मेणापि यथा अतसीकुसुमश्यामंस्वविलन्दनुत्वस्कचकचयति अथवालतमालमांसलत्व
स्तंतसंप्रति सर्वत्र तमः अत्रैकस्यैव तमसो निविततत्वाख्यधर्मस्य भेदेनोत्तरोत्तरमुत्कर्षः अत्र च
यद्यप्येकस्मिन्नेव तमसि अनेकस्यातसीकुसुमश्यामादिकस्यावस्थानात्पर्यायत्वं तथापि तमसो
नैवैकं यद्यायथमुत्कृष्टतया वाक्यार्थीभूतमिति यथोक्तमेव युक्तम् बहूनां सरूपेणोत्कर्षो यथा
अत्रत्याः स्तरवः स्फुरन्ति गिरयः स्वर्वासि शैलस्ततस्तस्माद्विष्णुपदं ततः किमपरस्मादाव्योमत
नतम् तस्मात्सर्वमेवंवसायुरुदयात्तुङ्गभंगीनितत्कस्मान्ननत्येतवार्थिपदं वीचिंताम
णौतत्वते अत्रानेकेषां पूर्वपूर्वापेक्षया सरूपेणोत्तरोत्तरमुत्कर्षः धर्मेण यथा उक्तेः कोटरा
एवकैटभरिपुर्वते त्रिलोकीमिमामपुष्ण्यद्भुजो विभर्तितमपि प्रतोभुजंगेश्वरः श्रीकंठस्य
सकंठस्य चमभवद्देवत्वयातेऽप्यदोविभ्राणेन परेणपौरुषकयाश्रीकर्णेन निर्नाशिता अत्र कै
टभारिप्रभृतीनां पौरुषाख्यधर्मभेदेनोत्तरोत्तरमुत्कर्षः एवं जयेधरित्र्यायन्यादौ सारत्वम्

अ॰लं॰
वि॰
९८
98

त्वेनैवोपनिबद्धम् तदाहाथेत्यादि यथा वा त्रिलोक्यां रत्नसूः ख्यातस्तस्यां धनपतेर्हरित् तत्र गौरीगु
रुः शैलो यत्रास्मिन्नपि मण्डलम् अत्र बहूनां ख्यातत्वेनोत्तरोत्तरमुत्कर्षः यत्त्वत्रैवेन न्यायेन पथ
र्माभ्यां मापितकं वर्धमानकमिति वर्धकमानंकमुक्तं तत्तेषां नाममात्रनवीकरणरसिका
त्वमस्येव पूर्वपूर्वापेक्षयोत्तरोत्तरोत्कर्षोपनिबन्धनात्मकत्वाममत्र विषयावगाहनसहिष्णुत्वा
त् तस्मादस्मिंश्च वर्धमाने सारे न भावमेति न पुनरिदम् अन्तर्भूतं सारे परिमितविषयमहा
विषयमित्यादि युक्तमेवोक्तम् एतदुपसंहरन्नन्यदवतारयति एवमित्यादिना तत्रेति द्वयनि
र्धारणे हेतोरित्यादि यत्रेत्यादि हेतोश्च वाक्यार्थपदार्थगत्योपनिबन्धादस्यानेन महद्भेदद्वय
मप्युक्तम् वाक्यार्थगत्येति तत्पदार्थगत्या तत्राप्युपनिबन्धस्यैव हेतुत्वात् हेतुत्वेनैवेति हे
तुत्वस्यानुरूपवोक्तत्वेन प्रतीतेः अन्यथेति हेतुत्वेनोपनिबन्धो यदि न स्यात् ननु हेतोर्वा
क्यार्थपदार्थतयोपनिबन्धेन कश्चिद्विच्छित्तिविशेषः प्रतीयत इति कथमस्यालङ्कारत्वमुक्तं
न हि साध्यसाधनायोपात्तस्य हेतोरेवम्प्रकारद्वयातिरेकेणोपनिबन्धः स्यात् न च यथासंभवि
नोपनिबन्धमात्रेणालङ्कारत्वं वक्तुं युक्तम् कवियतित्वात्मकस्य विच्छित्तिविशेषस्यालङ्कारत्वे

नोक्तत्वात् नचैवमनुपनिबंधात्कश्चिदतिशय इति कथमस्यालंकारत्वम् एवंहि दृष्टान्ताभासैव
नान्येन वैधर्म्यादावपि स्वभासतस्य हेतोर्विशेषणद्वारेण पदार्थगत्या तथा प्रत्यक्षादिरलंका-
रांगुलिप्रतीतेर्व्याप्तित्वादकौशलसिद्धिरियं ननत्स्यादित्यादौ नमसि विरलकरांगुलिप्रतीतेर्व्या-
प्तित्वादिन्द्रियकौशलमेव साधनमिति हेतोर्व्या काव्यार्थगतस्योपनिबंधादलंकारत्वं स्यात् सत्यं ।
यद्यप्येवं उपनिबंधस्य वैलक्षण्येन न संभवान्न कश्चिदतिशयः प्रतीयते तथापि ग्रंथकृता प्राच्यो ।
लंकृतित्वादेतदिहलक्षितम् अथ यत्र व्यंग्यपाक्षिप्तो वाच्योर्थो वाच्यमेवार्थं प्रतिहेतुतां भज-
ते तत्रायमलंकारो युज्यत एवेति चेत् नहि व्यंग्यपाक्षेपवशेन तदुपन्यासात्काव्यार्थपदार्थतयो-
पनिबध्यमानस्य हेतुत्वात्तत्र कश्चिदतिशय इति व्यंग्यकृत एवातिशयोभ्युपगम्यतां न
तर्ह्यतः तस्यैवमनुपनिबद्धस्य वाच्यवत्त्वात् यदि व्यंग्यपसाहचर्येणैव हेतुरलंकारतामिया-
त्तदुक्ताहृस्यापि हेतोरलंकारत्वं प्रसज्यते यदि तत्रापि व्यंग्यपक्षेपः स्यात् अथ नस्य शाब्दादेव वैचि-
त्र्याभावादलंकारत्वमयुक्तमिति चेत् न यत्तु शाब्दस्यापि हेतोः स्वयं वैचित्र्याभावादलंकार-
त्वे निमित्तमनन्तं कथं नयायात् अथ तत्र व्यंग्यपक्षेपो न भवतीति चेत् त्किं तेनापरार्द्धयेना

प्र· ले· वि· ९९

99

स्वांगात्मैव बलवदेवेति तथापि तेन लक्षणादर्शनादिति चेत् नैतत् सर्वोऽपि दर्शने एवं निश्चयानुपपत्तेः
प्रत्ततयत्र भवतांव्यग्मात्मैघटकत्वलक्षणमास्तीति वक्तुं शक्यते तेन तथा हि वतः स्वल्पीरतत्वसाज
गंतिजगत्त्वस्फुतेर्गफुरुध्वनस्य श्रियोगं वागेण विभाव्यते यासौ भागपद्धेमः कघपंटिकेत्यत्रव
तः स्वल्पा जगद्धतकत्वे जगत्तस्फुतित्वं पदार्थो हेतुः प्रसवितृ हितिजमस्तते सर्वथैव वरता
णम् चितम् प्रत एवं गफुरुध्वनवतः स्वल्पा जगद्धतकत्वे कर्तृत्वे युक्तम् इयांस्त्वाभिधेयएवा
र्थः प्रत एव वाच्यनदेहो कश्चिद्विशेषः इत्थं संजीवणोसहितिपिवद्ध्रहसंत्वद्दुननणवाणसा
हणवर्धदस्मनकेंदागमुनी विशेषहं इत्यवकेंदगतनजीवितत्वस्यात्रचजगत्स्फुतित्वस्य हेतोः
दार्थ्यनयोपत्तिवेधेनकश्चिदपिकोऽविशेषः एवंश्रयप्रमतेभिवयंगृह्णाणेत्तकोपिसत्व्यानविवे
दकाचित् मन्त्रात्हिमातनत्वसांतरालेयत्रांतवंगोभगवाननंगः इत्यत्रापित्रेयम् यद्यपिवात्रस
शाहूस्यनलवावितंनविवत्तितं तथाप्यभेदाप्यवसायादतिशयोक्तिर्न पुनः शाह्वशाक्तिम्
लंव्यगपत् तथाविहितेहेत हेतमङ्गावस्पनकश्चिदतिशयः एवंहि एकांत नोऽस्फूलम्पांकुरभो
वीयराजिताः कदल्योयमनतास्त्रित्रेजयः क्रत्पकलावतामित्यत्रनाऽस्त्यतिशयोक्त्यालिंगि·

नचैवंनैवविच्छित्त्यावहत्वात्कस्यापिपरार्थस्यहेतोरलंकारत्वंस्यात् एवमुदाहरणान्तरेष्ववसेयम्
एवंचयत्रापिकंचिद्विशेषःस्यात् तत्रापिहेतोर्वाक्यार्थपदार्थतयोपनिबंधेनकश्चिदतिशयः अथ
साध्यप्रतीतयेहेतोरुपनिबंधाद्वस्त्वैववैचित्र्यातिशयइतिचेत् तर्ह्यनुमानमेवेदंस्यान्नालंका
रान्तरंसाध्यसाधनस्यानलक्षणेनवक्ष्यमाणत्वात् एवंहेतोर्वाक्यार्थपदार्थतयोपनिबद्धस्य
वस्तुत्वादस्यपृथगलंकारत्वेनयुक्तम् उक्तवक्ष्यमाणरीत्यानुमानएवांतर्भावोपपत्तेः साध्ये
त्यादि एतदेवव्याचष्टेयत्रेत्यादिना एवंचात्रसाध्यप्रतीतयेत्रिरूपस्यसाधनस्यनिर्देशात्कोनु
मानसमानकत्वमेवास्यलक्षणमितिभावः यत्त्वेवंतत्तनोस्यकाविशेषइत्याशंक्याह वि
च्छित्तीत्यादि तच्चानुमानंद्विधा स्वार्थंपरार्थंचतत्रस्वार्थंयत्र मयायमवगतोर्थइतिस्वपराम
र्शस्यनिश्चयःस्यात् परार्थंतु यत्रपरेणानवगतस्यवस्तुनःप्रतिपादनात्परप्रत्यायकत्वंस्यात्
एवंचस्वार्थपरार्थभेदेनद्विविधमनुमानमेवैकोलंकारोवाच्योनपुनःरनुमानहेतुतयापृथग
लंकारत्वमुभयत्रापिसामान्यलक्षणानुगमात्प्रकारिप्रकारभावस्यैवोपपत्तेः नचस्वार्थानु
मानेयथायंस्फुटतैवोदाहृतं तत्रहिस्मरदवोलग्नइतिस्वपरामर्शस्यैवनिश्चयः परार्थानुमाने

था तदस्ति तेषां तमसि प्रसर्पिणां निशाचरत्वं यदि पारमार्थिकम् ततः प्रियेऽस्तमिते प्रवासरेक
घं नु तत्संचरणं भविष्यति अतः दिवासंचरणस्य कार्यस्याविरुद्धं निशाचरत्वं परमपायको हेतुः
रूपकमूलमेवेति रूपकमंतरेणानुत्थानात् ननु चास्यालंकारांतरगर्भीकारमात्रमेव किं ना
कोनुमाणवैलक्षण्ये निमित्तमुक्तान्यदापि किंचिदित्याशंक्याह क्वचिदित्यादि अनलंकृतमिति
प्राक्तनश्लोकादेः प्रौढोक्त्या वास्तवत्वेनैव विवक्षितत्वादतिशयोक्त्याद्यलंकारांतरगर्भीकारा
भावात् अतस्त्वास्य कविकर्मैव वैलक्षण्ये निमित्तमिति भावः तदाह प्रौढोक्तीत्यादि एवं
च कविकर्माभावाद्यत्र विच्छित्तिविशेषाश्रयणं न स्यात्तत्र नायमलंकारः यथा कथा प्रसं
गोक्तिं न क्षिनायतोऽस्मि निःश्वासः संभवति तं प्रति रिक्तेस्त्वं च तथाह शपसेऽस्त ननु अत्र रक्तत्वप्र
तीतिविशिष्टस्य निःश्वसितस्यार्थेऽपि हेतुत्वे वास्तवत्वात्कविप्रतिभानिर्वृत्तित्वाभावान्नायमलं
कारः यथा वा प्रजानां विनयाधानाद्रक्षणाद्भरणादपि स पिता पितरस्तासां केवलं जन्महेत
वः अत्र विनयाधानादिहेतूनां वास्तवत्वादनलंकारत्वमिति वाच्यम् कविकर्मणैवालंका
रनिबंधकत्वेनोक्तत्वात् प्रार्थनस्यानतदप्रयोजकत्वात्तु न हि हेतोरार्थत्वेऽपि कविकर्मव्यतिरेके

णालंकारत्वं स्यात् तत्राह अपि हेतोरिति उक्तविलक्षणविच्छित्तिभानिवर्तितत्वेनालंकारत्वाद्युपगमेन कश्चि
द्दोषः ग्रन्थकृता पुनरेतच्चिरंतनमताभिप्रायेणोक्तम् तन्मतमेवाधिकृत्य त्रयमत्रेत्यादिना
विचारः प्रस्तुतः तत्रेति हेतुद्वयनिर्धारणे पुनरिति वोद्धव्येन समर्थनतयाप्रस्तुतत्वेनाधिगतस्यान्य
र्थः न कश्चिदलंकार इति हेतुमात्ररूपत्वात् हेतुत्ववाचकं विनापि तदधिगमे तस्य पदार्थत्वा
तिशयः इति भावः यद्वस्तीति हेतुत्वप्रतिपादकमंतरेणेति उपात्तस्येति पाठविशेषात् पदार्थस्य
वाक्यार्थस्य हेतुत्वेनोपादानाभिधानात् एकमिति पदार्थगतम् हेतुत्वप्रतिपादकश्चेति शाब्दा
दिः तदरूपत्वेनेति न तु हेतुत्वेनेत्यर्थः अनयोर्वाचानयोर्भेदः तत्रेति पाठविशेषात् तत्पर्ये
वं तत्त्वे समर्थ्यार्थान्तरन्यासस्य केनाभिप्रायेण कार्यकारणगतत्वेन समर्थकत्वमुक्तमित्याशं
क्याह यत्त्विति इत्यादि ततर्णान्तरस्येति पदार्थगतत्वेनैवेष्टः यदाहुः अनेकं यदन्यत्र समु
तत्रतु भवत्येव हेतुत्वाप्रतिपत्तेन काव्यलिंगतदुच्यत इति यथैतदुक्तं तन्मताभिप्रायेणोक्तम्
तत्कथं स्वमते संगच्छत इत्याशंक्याह उक्तेत्यादि विविक्त इति तदरूपव्यतिरेकेण वाक्यार्थस्य
हेतुत्वायोपन्यासादर्थान्तरन्यासस्याव्याप्तेः आश्रयितव्येति तत्पुनर्वस्तुतः संभवतीत्यर्थः

अ॰
लं॰ वि॰
१९१
101

एतदुपलक्षणमन्यदवतारयति एवमित्यादिना नह्युद्दिष्टानामित्यादिना अर्थादिति तदुद्दिष्टानामेव
स्तन्निर्देशयोगेन क्रमत्वं स्यात् सामर्थ्यादिति वाक्यार्थपर्यालोचनाबलात् अन्य इति वामनाद॰
यः यदाहुः उपमेयोपमानानां क्रमसम्बन्धः क्रमः इति अनेनाप्यप्राख्यालंकारत्वं दर्शितम् अप्र
वहितत्वेनेति समासाद्यभावात् अवयवानामिति हि द्विकज्वलादीनाम् न चास्यालंकारत्वमु
क्तं दोषाभावमात्ररूपत्वात् उद्दिष्टानां क्रमेणाननुनिर्देशे क्रियमाणे अपक्रमाख्यो दोषः प्र
सज्यते यदुक्तं क्रमहीनार्थमपक्रममिति तत्र यथा कीर्तिप्रतापौ भवतः सूर्याचन्द्रमसावि॰
वेति दोषाभावमात्रं च नालंकारत्वम् अस्य कविप्रतिभामात्रविच्छित्तिविशेषत्वेनोक्तत्वात्॰
तत्त्वेवास्य यथासंख्यमनुद्देशः समानामिति सूत्रोदाहरणानां तत्र शीघ्रालोतनयस्तनीक्षव॰
वावाहक्कल्कक इत्यादीनामप्यलंकारत्वप्रसंगः एतच्च वक्रोक्तिजीवितकृता सप्रपंचमुक्त
मित्यस्माभिरिह नायस्तं ग्रन्थकृता पुनरेतदुद्भटमतानुयायितया लक्षितमेवमात्रस्ति विप्रक
र्षवतां तदयं तत्र उद्देशः क्रम इति लक्षितः क्रमोऽप्यनलंकार एव दोषाभावमात्ररूपत्वात् आदि
पश्चान्निर्दिष्टानामतथानिर्देशो ह्यपक्रमाख्य एव दोषः स्यात् यथा तुरंगमथवामानंगो मेघ॰

यक्षमशानसमम् अत्रगजाश्वयोरादिपश्चान्निर्देश्यपयोरव्यनयानिर्देशादपक्रमत्वम् अनयोश्च
स्वस्थाननिर्देशोदोषाभावमात्रत्वेनगुनवत्त्वंकारत्वम् तस्मादवश्यंतद्देहाभाविवियोगायत्रेनाश्व
वम् परिस्फुदमहदहन्यविषयेंद्रियजीवितेनित्यत्वपरिस्फुदादीनामन्यथानिर्देशोदोषएवस्यात् न
वात्रनाहक्कश्चिद्विशेष उपलभ्यते येनानेकान्तत्वंस्यात् एवमात्मानमात्ममयोहमित्यभिमते
देहाभिमानस्पर्शोमाभूत्वाविरतिमेमेतित्वमतेदेवात्मनादिष्वपिअस्माकंवस्तुवेश्मनिष्कूट
नदीसीमांतकेदारिकादेशसांवादिवादिकेष्वपिकथंसाहंतनांतेवानेत्यत्रापिसेयम् एक
मित्यादि इदमितिपर्यायलक्षणम् तदेवव्याचष्टे एकमित्यादिना एकइतिद्वितीयापेक्षया
अतश्चैवापर्यायौ नपुनरेकएवसामान्यलक्षणयोगात् अतएवकाव्यप्रकाशकृताप्ययं
मेलतिमो यदाहैकंक्रमेणानेकस्मिन्पर्यायइति अन्यस्तेनान्यथेतिवग्रन्थकृतात्वनयोर
त्रान्यस्यान्यथाग्रहणेनक्रमान्यथाभावेपिअसमञ्जसमितिहृदयंगमोभावनायैवलक्षणेनकृतम् ए
वंक्रमेणैकमनेकत्रान्यथावापर्याय इत्यपिसूचितमनुक्रमम् तेनान्यथाग्रहणमेतदेवेणा
भयत्रापिसम्बन्धमहमित्यंतेक्रमेणोतिसूचितम् तस्यैवप्रयोजनंदर्शयति नविन्यादिनाकि

अ॰
लं॰ वि॰
१२

मर्थात्मिति विशेषालंकारे सैव न तत्प्रतीतिसिद्धेः अर्थादिति याविशेष्यात्मकात्सामर्थ्यादित्यर्थः
तेनेति क्रमयौगपद्याश्रयत्वेनेत्यर्थः तत इति विशेषात् तथेत्यादि अत्रापि क्रमग्रहणस्य प्रयो
जनं दर्शयति नत्वित्यादिना अत एवेति विशेषसमुच्चययोर्यौगपद्यसम्भवात् अन्यथेति
यथावगुणान्यय इति इत्यनेनानुपात्तयोगस्य मानेनज्ञाविहितत्वात् अत एवास्य वक्रमाश्रि
यायित्वात्क्रमोपि पृथगलंकारतया न लक्षणीयः अथात्रारोहावरोहयोर्वाधिकयोः प्रतीति
रस्तीति पृथक्केवास्य पृथगलक्षणमिति चेत् एवं तर्हि यथासंख्यानां परस्परं विलक्षणत्वादि
लक्षणत्वाभ्यामप्यलंकारान्तरत्वप्रणयनं स्यात् तयोरप्याधिकयोः पर्यायेसम्भवात् न चात्र
तावान्कश्चिदतिशय उपलभ्यते येन पृथगलंकारत्वमपि स्यात् एवमारोहादिनापि यदत्र
वैलक्षण्यमवगम्यते तदेतद्वैचित्र्यनिमित्तं न पुनः पृथगलंकारतायामेकस्यानेकत्रान्यथावा
क्रमेणावस्थानात्मकस्य सामान्यलक्षणस्यात्राप्यनुगमात् एवं यदेकस्मान्निह्नुतोर्थ आधारा
न्तरमाश्रयेत् स पर्यायोऽनिह्नुतो न क्रमो यं वक्ष्याम इत्यपि पर्यायादस्य पृथक्त्वे निमित्तं न वा
च्यम् निह्नव निह्नवयो विच्छित्तिविशेषत्वाभावात् तस्मादस्य पर्याय एवान्तर्भावात् पृथग्

लक्षणप्रणयनं नवनवालंकारप्रदर्शनं हेवाकमात्रमेवेत्यलं बहुना नन्वेवैकानेकरूपस्य व
स्तुनोऽन्यत्रप्राप्तेः परिहृतिर्वेवायं किमित्याशंक्याह विनियमेत्यादि संहतरूपश्चेति संघातरूपश्चय
र्थः अस्येति शास्त्रसामान्यमवलम्ब्यात्मम् असंहतेश्चेति आश्रयाणामनेकत्वात् क्रमेणेति
द्याश्रयक्रमात् एवमप्येकस्यैव कालकृतस्यानवोत्तराधिकस्यानासादना दोषोहृणाप्रती
तिः अववोद्धाय यथा शिवः पार्वत्यर्धगादित्यादि अत्र गंगायाउत्तरोत्तरस्यानासादनम् संहते
श्चेति अथवकन्द्वादेरनेकस्याश्रयत्वात् क्रमवर्तित्वश्चेति अभिसारिकाशिवनामनीनाव
र्तमानकालावच्छिन्नत्वात् गुणनादीनां बहुत्वाद्वर्तित्वम् समम्यूनेत्यादि एतदेवव्याचष्टे वि
नियम इत्यादिना तादृशस्येति तत्तुल्यगुणत्वात्त्यज्यमानादीयमानस्येत्यर्थः अत एवाचहृयोरपि
तत्तुल्यगुणत्वात्त्यज्यमानादीयमानयोर्यसमानमेवमं एवं च नन्विमित्तस्य साधारणधर्मस्या-
पि चेद्विधम् अधिकत्वं न्यूनत्वं चेत्कृष्टत्वादुत्कृष्टयोगात् तदिति विनियमस्यापि त्रिरूपत्वात् क
मप्रतिभासेति त्यागादानयोः पौर्वापर्येणाक्रमिकत्वात् तत्तुल्यगुणत्वमिति वैतुल्यादिना सा
धारणधर्मस्यानुगामितयानुनवत्र तत्तुल्यगुणत्वं यथा सुधावदातपादृत्वं विनिधायकपोलयो :

अ.
सं. वि.
१२
113

भीर्यत्कयोस्त्याधानुणां निःशेषमहृद्यत्मः सुधावदनं मित्यस्यानुगामित्वम् विम्बप्रतिविम्बभा-
वो यथा लतानामेतासामाशुदितकुसुमानामकृदसौमनेनुासंदत्ताश्रयतिभ्रशमामोदमसम-
लतास्तवधन्यानामहृहृदशमादायवभमाहृद्यत्याधिव्याधिमकृदितमोहव्यतिकरम् अत्र मनः
समत्वयोर्विम्बप्रतिविंबभावः शुद्धसामान्यरूपत्वे यथा मनोहृदंसुप्रतिवेतनायकृतं प्रकस्या-
मदविनहारि सुधादशानोमपायिलोकः यस्माकवाणामनुगोविभुव अत्र मनोहृदत्वविन-
हारित्वयोः शुद्धसामान्यरूपत्वम् आभरणानां वाचो रुक्ष्मत्वं वत्कसामर्थ्यालम्भने वल्कल-
स्यापुनर्वोढकत्वाभीत्यनेन स्वयमेवनूतनत्वमुक्तम् एवं कलेवरयशसोरपि जलवोज्वलत्वेन स-
नाथिकात्वमुक्तं एतस्याः सा प्राच्यैवमुक्तमिति कृददटोदाहरणोपि समयविहत्यादि योजयतीति
त्यादिना एकस्येत्यादि एकानेकेति पर्याये एकस्यानेकत्वावस्थानादेकत्वात् असमाख्यस्-
तिकविभानिर्वर्तितत्वात् लोकोत्तरइत्यर्थः न पुनः प्रसिद्धविषयत्वेनासमाख्यत्वं व्याख्येयम् स-
वेष्याप्रसक्त्यार्थांतरनिषेधमात्रपरो हि विधिः परिसंख्या अत एवार्थांतरनिषेधतात्पर्यमेव दर्शि-
यितुं द्वितीयपरिहारो वाच्येत्युक्तम् वर्जनमिति अप्रमर्शवर्जनमितिवचनात् सेतिपर्यायोक्तरूपायमेति

परिसंख्याकिंभूषणामिति प्रश्नपूर्वकत्वम् नतु नवीयस्यादिसेव्यामितिपरिवर्जनीयस्य शास्त्रानुपा
दानादर्थत्वम् अत्रेतिपद्यदाहरणेषु अलौकिकमितिकविप्रतिभानिर्वर्तितम् दृश्यमानामि
तिविधीयमानतयावस्तुत्वेनत्र्यवस्थेदेइति अर्थान्तरनिषेधनान्यथात् नियमाभावइति नत्व
त्रव्यवस्थेयस्यशास्त्रत्वार्थत्वाभावात्कश्चिल्लक्षणभेदइतिभावः अलौकिकत्वाभिप्रायेणेति नहि
पंचपंचनखाभक्ष्याइत्यादौप्रश्नपूर्वकंग्रहणमित्याशयः क्वचिदिति क्वचात्प्रश्नपूर्वकत्वमपि
भवेदितिभावः श्लेषसंस्पृष्टत्वामिति श्लेषशब्दस्यात्रश्लिष्टशब्दनिबंधनायामतिशयोक्तौ
वर्तित्वे तथात्वाभेदस्यातिशयोक्तिमात्रसंस्पृष्टत्वेनतथाचारुत्वंभवतीतिप्रयोजनम् अन्येनेति
पूर्वोदाहरणेभ्यः ननुनियमपरिसंख्येभिन्नलक्षणेप्रसिद्धेइति कथंतयोस्समानाधिकरणे
स्थितिमित्याशंक्याह अत्रेत्यादि वाक्यविदोमीमांसकाः यदाहुः विधिरत्यंतमप्राप्तौ नियमः
पाक्षिकेसति तत्रचान्यत्रचप्राप्तेपरिसंख्यानिगद्यतेइति अयमर्थः इहकस्यचिद्विधेः स्वनियमे
नाज्ञानस्यविधिःक्रियमाणोयदार्थान्तरनिषेधाधर्मपर्यवसायी तदानियमः विधिःप्रत्
र्थत्वात्तावन्मात्रपर्यवसितएवभवतितेननियमे व्रीहीनवहन्तीत्यादाववघातमात्रपर्यव

अ॰
तं॰ वि॰
१५
104

सार्थित्वमेव दलनादेरपि निषेध्यत्वेनपर्यवसानात् नापि निषेधमात्रएव तात्पर्यमवघातनाभावे वि-
ध्यनिषेधानेः सर्वप्रकारेणामेवमांसाशापविश्रुतत्वस्यापि अभावे विधिर्नियमाणार्थान्तरनिषेधमा-
त्रार्थमेव यत्र पर्यवस्यति सा परिसंख्या तेन पंचपंचनखाभक्ष्या इत्यादावन्यपंचनखभक्षणनिषेध
मात्रतात्पर्यमेव पुनरेतत्पंचनखभक्षणकर्तव्यतापि तथात्वे हि पंचानां पंचनखानामभक्षणप्र
त्यवायप्रसंगो नियमादस्याभेदो वा न स्यात् नादरणीयमिति अनेनैव लक्षणेनोभयोरपि संग्रहा
त्. तथाहि नियमे समे देशे यजेतेत्यादौ यागस्य समविषयात्मन्यनेकत्र देशेप्राप्तावेकत्र समएव-
नियमनं कृतम् परिसंख्यायामपि सर्वभक्षणस्य प्राप्तौ पंचपंचनखविषय एकत्रैव नियमनम्
नन्वत्र पंचनखेतरनिषेधमात्रतात्पर्यात् पंचपंचनखविषये भक्षणनियमेन न वाक्यार्थत्वमि
ति कथमुभयानुगामेतल्लक्षणमिति चेत् सत्यम् प्राप्तिमात्रवदमुत्रापि पंचपंचनखविषये भक्षण
विधिर्यस्यार्थान्तरस्य निषेधपर्यवसायित्वम् तदेव वजीवितभूतत्वेनेहालंकारत्वं प्रतिपादकम्
तस्य नियमपरिसंख्ययोः समानम् अथ नियमे विधिनिषेधयोर्वाक्यार्थत्वं परिसंख्यायां च निषेध
स्यैव तयोर्भेद इति चेत् न प्राप्तितावद्विधेरर्थान्तरनिषेधपर्यवसायित्वं समानं यन्निबंधडमन-

योऽलंकारत्वं यत्र नियमेन विधातव्यमिति तात्पर्यं न त्वपरिसंख्यायां तदनौपयिकत्वादिहानादरणीयं
न हीन यवानां पंचनखानामभक्षणेऽप्रत्यवायः प्रसज्यते येन विधितात्पर्यातात्पर्याभ्यामनयो
रलंकारभेदः स्यात् तथात्वे च सर्वालंकारभेदानां भेदहेतुत्वेऽतिशयांशसम्भवाद्विरलक्षणाकरण
प्रसंख्येऽप्यलंकारानन्त्यं स्यात् अतश्च न भेदत्वमेव नियमस्यावाच्यम् तदाह अत एवेत्यादि स्वीक्रि
यत इति भेदत्वेनेत्यर्थः सा च यथा किमासेव्यं पुंसामित्यादौ अत्र हि द्युसरिन्निष्टस्मरयोस्सेवाया
नद्युगमनसम्भावनमित्यन्यनिषेधपर्यवसायी द्युसरिन्निष्टएवैकत्र सेवायाः नियमः कृतः अत एव च
तत्प्रायिकमित्युक्तम् दंडापूपिकयेत्यादि शाब्दयोजनं नावदाह दंडेत्यादि दंडसंततकत्वादस्मा
देनन्तुञ् शाब्दोपायप्रायिकेत्यादिवत् न तु वास्यं लिनिचेनिजिंत्वाहृडिः किं न भवतीत्याशंक्याह
पृषोदरेत्यादि पृषोदरादीनि यथोपदिष्टमित्यनेन हि शिष्टप्रयोगभाजां शब्दानां व्याकरणशास्त्रे
णालोपागमवर्णविकारादि यदविहितं तद्भवति तत्सम्भूतत्वाद्व्याकरणस्य तेनात्राविहितोऽपि हृ
स्वभावो नेनासिद्धः इति शब्दोपहतौ अयमिति नियतानादिन्यनेनवदन् एतत्प्रयत्नत्रयं सामान्येनैवाभिदध
तापरं यत्कृतानास्वयमेवोपपन्नाः एतच्चाग्रयणीयः एतान्नयोर्वापपत्तेः इति सूचितम् तेनेत्याव

अ॰
लं॰ वि॰
१०५
105

एतत्प्रत्याख्यानीयः पर्यन्तयोरनुपपत्तेः तथा चात्र प्रकारान्तराक्रान्तो जातेऽसमर्थ्यां च न नोऽस्ती इ-
त्यानुमानस्य सामर्थ्यं निषिद्धत्वाद्धेत्वेव न भवति अथापि विषयनियमार्थस्येति करणस्याङ्गीकारात्-
सम्बन्धादिह्यापि भवतीति चेत् न एतद्धि नियतत्वाद्धेतूनां विषयम् अन्यथा हि निषेधस्याकरणप्रसं-
गात् एवस्यात् अहमपि काशस्य पुनरेतद्वन्त्यन्तमेवायुक्तमेदं नान्यानि पदिकाऽङ्गत्वात् प्रतिक्र-
त्वभावादत्र कत्वं न भवति अन्यथा हि गोविविधावयवस्याप्येकत्वप्रसङ्गः तदित्थमायत एव एतोऽमा
यात् नन्वत्र किमर्थं सिद्धान्तसहभाविनोऽर्थस्यैकस्यायतनं स्थितं येनेह दृष्टान्तत्वेन दर्शनमित्याश-
ङ्क्याह अत्रेत्यादि एतदेव प्रकृते योजयति तत्रश्चेत्यादिना समानन्यायत्वलक्षणादिति येनैव-
न्यायेनैकस्यार्थस्य सिद्धिस्तेनैवापरस्येत्यर्थः नन्वर्थादर्थान्तरप्रतीतेः किमयमनुमानमेव न भ-
वतीत्याशङ्क्याह नचेदमित्यादि सम्बन्धरूपत्वाभावादिति दण्डभक्षणापूपभक्षणयोः समानन्यायत्वादु-
चितमपि न निश्चितमेव दण्डभक्षणेऽपि पृथक्त्ववेशावस्थानादिना केनापि निमित्तेनापूपानामभक्ष-
णस्यापि भावात् अनुमाने पुनर्नियतमेवार्थादर्थान्तरस्यापतनमित्यस्मात्ततः पृथग्भावः इहेति
वाक्यन्यायमूलालंकारप्रस्तावेऽभिविधेयत्वेनापतितोऽर्थान्तरस्य सामर्थ्यादिना बहुप्रकारत्वं तत्र यावे-

विद्यावद्हमितिसृष्ट्विनम् आपन्नः शुद्धर्थांतरस्योपादानानुपादानाभ्यां संभवतस्यावैविध्यम् तत्रो
पादानेग्रन्थकृतैवोदाहृतम् अनुपादानेयथा श्रीभावदासपादरजःपवित्रैःस्पृष्टाःसमंतादिमव
न्मरुद्भिः यत्रोत्तमत्रिभेदभावस्त्वगर्भमर्द्दितिमाः संत्यपितोगर्भरूपाः तत्रगर्भरूपेभ्योन्येषांकावार्ता
त्यापन्नर्थांतरमनुपादानम् श्लेषेणोत्तिश्लेषमूलयातिशयोक्तेत्यर्थः तत्स्येत्यादि एतदेवव्याचष्टे
विरुद्धयोरित्यादिना तत्त्वबलत्वादैवैकस्यापिबाधाभावान्नैकतरग्रहणे ननस्वद्वयोरपितुल्यप
त्यापत्तिः नचविरुद्धयोरेतद्युज्यते इत्यन्नैकस्यापिसाधकबाधकप्रमाणाभावादनिश्चयादनियतै
कतरावलम्बनेनपाक्षिकीप्राप्तिः अतएवानियतोभयपरामर्शीविकल्पः ननुचयदेवेत्रीहि
भिर्वायजतेतिवाक्यवाद्विकल्पादस्यकोविशेष इत्याशंक्याह गोपमेत्यादि गोपमंचसाधारण
मतिद्वैधनमिति तस्यापत्रैवेधम् एवंचयत्रैवोपमागर्भत्वं तत्रैवायमलंकारोनत्वन्यत्रेतिभाव
यथा निंदन्तनीतिनिपुणाःयदिवास्तुवंतुलक्ष्मीःपरापतत्वगच्छतुवायथेष्टम् अद्यैववामरणम
स्तुयुगांतरेवान्यायात्पथःप्रविचलंतिपदंनधीराः ॥अत्रोपमागर्भत्वाभावाद्विकल्पमात्रत्वम
विकल्पमात्रत्वेनत्वत्रप्रदर्शयति अत्रेत्यादिना क्रमेणेति शिरोनमनेनसंधिःयत्नेनमनेविग्रह

ग्र०
लं वि०
९६
106

स्येति स्पर्शयत्यनेन न विरुद्धत्वमेवोपोद्बलितं तेषां चैषामाविनिसौधि विग्रहो अनयोर्विरुद्धत्वादेतत्कार्य
योरपि शिवोपत्तेर्नमनयोर्विरुद्धत्वम् तयोरिति शिवोपत्तेर्नमनयोः प्रकारांतरस्येति यत्राशिरमा
यत्तृणांचनमनं तृणपन्नसमभवेत् नतस्येति विरुद्धयोर्द्वयोरप्यत्यन्तमसम्भवात् न्यायशास्त्रत्वेनास्या
न्मूलत्वमुक्तमतएवैवैतदभाववादिनामन्यायवादित्वमपि सूचितम् अत्रारोपमपहृतमेवाल
कारत्वमित्याह न मनेत्यादि तेनात्र मनाग्व्यस्तसमानधर्मस्यानुगामितयैकरूपेण निर्देशः व
स्तुप्रतिवस्तुभावस्तु यथा मुग्धं विधातृकविनेशुभमेव चंचद्धृक्कं नतभ्रुनवकांतविलोकने तु प
णांकबिम्बमथवा विबलत्कलंकमेकं नयद्धिह्रिनयवजगत्प्रकाशः ॥ अत्र चं वद्विलनयोःस्वद्व
सामान्यरूपत्वम् तत्कलंकयोस्तु बिंबप्रतिबिंबभावः उन्नमनत्वादिति द्वयोरपि भगवत्सम्बंधि
त्वेन भवार्तिशमनकरणसामर्थ्यसमत्वात् ननु तेनैव च न तु श्लेत्यत्र समुच्चय एव किं न भवतीत्या
शंक्याह नचात्रेत्यादिना गताविति वा शब्दस्य समुच्चयार्थलक्षणायां तथेति समुच्चयार्थपरत
पर्यर्थः नह्यत्र समुच्चयार्थो विवक्षितः एवमत्र विरोधाभावात्कथं विकल्पोपि भवतीत्याह न
न्वित्यादि न कार्यमिति नन्वभिधानेनैव नेत्रयोःस्वीकृतत्वात् कृतामिति पृथगदभिधानम्

॥

निष्प्रयोजनं स्यात् स्पर्धिमावादिनिरस्तबलत्वात् सप्रत्ययेनादिनिसृष्टत्वेन विरुद्धत्वस्य कष्ट
कल्पनानिरासः कृतः सङ्गतिविकल्पः एतदेवोपसंहरन्नितस्मादित्यादिना समुच्चययोर्द्वयोर्
यौगपद्यवस्थानमिहत्वनाथेनसमनन्तरनिपतद्भूतत्वम् अनेनास्यग्रंथस्कन्दउपसत्त्वमेवदर्शि
तम् गुणक्रियेत्यादि तैथैवेतियौगपद्यवस्थानेनेत्यर्थः अनेनैवचास्यगुणक्रियाणांयुगप
द्वस्थितेर्भेदद्वयमप्युक्तम् नैमित्यमालिन्ययोर्गुणयोः स्पन्दनमनभवनयोश्चक्रिययोर्यौग
पद्येनावस्थानम् विभिन्नविषयत्वेनेति गुणादीनांबलसुखादिविषयगतत्वात् अतश्चभिन्ना
धिकरणोयंसमुच्चयः एकेत्यादि स्पर्शनशयनादीनांशोषणादीनांच क्रियाणांस्पन्दनमन
भवनादिवत्कालानरभावित्वाद्यौगपद्येनावस्थानेनव्यापितेत्त्वंनैयणात्तेयम् एवमिति य-
थैवाथैकविषयत्वेनशायनाद्याः क्रियाइत्यर्थः तत्रयथा सितंतोन्ताजालेरक्तणकविसंख्या
कवभैवैल्लमः लोमैः एणामष्टाविमपटलैः पीतमपिच नभोनीलीनीलत्वतिरष्णानीला-
विहरणस्यालीयाश्चाविवंचतरमपुनाविविविनमदः ॥अथासितादीनांगुणानामेकाधिक
रणगतत्वेनयुगपदवस्थानम् नन्वाकेकवादयोन्यंवदित्यादयश्चयदिगुणक्रियाशब्दाल

प्र॰
लं॰ वि॰
१०
107

त्यसाद्यीत्यादयः पुनः किंशब्देत्याशंक्याह प्रसादीत्यादि तस्येति सम्बन्धः एतदेवोपसंह
रति एवमित्यादिना त्रिधेति गुणानां क्रियाणां गुणक्रियाणां च योगपद्येनावस्थानात् भिं
न्नाभिन्नाधिकरणत्वेन पुनर्येषां विशेषः स एतत्त्रयं च एवेति न स्पृश्यति हेयादानः लयतीति एकस्ये
त्यादिना कस्यचिदिति यत्रयाहस्योविवर्तितस्य स्पर्धयेति प्रकान्तस्य हेतोः न सिद्धमिति का
र्धिति सिद्धमिति यथा एव इति पूर्वे सत्त्वस्याद्भिन्नलक्षणत्वात् नन्वेव यद्येवं तत्कथं वर्तमानलक्षणः स
मायि वैवाचैतं न भवतीत्याशंक्याह नचेत्यादि पूर्णमिति अन्यनिरपेक्षमित्यर्थः आकस्मिक
मापततो हि कारणान्तरस्य सोकार्येणासत्त्वेन सत्त्वोपचयाधिकत्वेन गुणकार्यनिष्पत्ति
प्रयोजनम् सत्त्वस्य येपुनः स्पर्धयैव बहूनामेकं कार्यं कारितं अत एव चात्र लोकयानि कार्ये
ति निदर्शनीकृतं ॥ एवं च सोवाणारूढणापरिस्समेणकीपविज्जेविसिणस्सविमाणे सिद्ध गृहविद
सणावडढयेणासासाणाबोधिएण इत्यादौ सत्त्वस्यैव सोपानारोहणपरिश्रमस्पर्धयैव ह
विद्र्धनत्वेपरस्यापि कारणान्तरस्य तत्त्व स्थेदनिषेधसत्त्वेन यासकारित्वोपनिबन्धनात् अत ए
वात्र न समाधिः तस्य हि काकतालीयेनापतता कारणान्तरेण कार्ये सौकर्यं लक्षणम् न चा

चैतन्नसम्भवति नलत्वकाकतालीयेन हरिदर्शनत्वप्रसकारणोनरसापत्तनं तदर्थमेव सोपानारोह-
णस्य श्वकांतत्वात् नापि नयोगात्कार्यं सोपानोऽलनात्मकं सो कार्यं हरिदर्शनस्यापि सोपानारोह-
णापरिश्रमस्यर्धयानत्काविलम्बमात्रस्यैव विवक्षितत्वात् अतएव णावोक्षिप्ता श्रृङ्खं शोभनैरिति
मद्दत्वादियोगात् ननु हरनिवासित्वादिनाश्रियादीनां यपशोभनत्वं तत्कथं नववयः प्रभृती-
नामपीत्याशंक्याह नवेत्यादि नाहशैरवैयेति सदसद्भिः कामिन्यादीनां स्वतः शोभनानामपि
गलितयौवनत्वादेरशोभनत्वात् अन्यथा पुनरत्र सदसत्संयोगोनव्याप्येयस्त्याशंक्याह नवि-
त्यादि नाहशेनेति समुञ्चीयमानेनेत्यर्थः प्रक्रमभेदादिति शोभनानामुपक्रमस्याशोभनस्य
निर्देशात् अतएवेति सो कार्यं निमित्तत्वाभावात् अन्यैरिति काव्यप्रकाशकारादिभिः तत्र य-
था श्रुतेन बुद्धिर्व्यसनेन मूर्खता मदेन नारी सलिलेन निम्नगा निशा शशांकेन धृतिः समाधिना
नयेन चालंक्रियते नरेन्द्रता अत्र श्रुतबुद्ध्यादिभ्य उत्कृष्टेभ्यः सहवर्त्त्यापव्यसनमूर्खतयोर्निकृष्ट-
योर्भिन्नत्वम् एवमपीति सत्यामप्यस्यामसमर्थनायां न समवेर्येति अनेनापि मार्गेणाक्रमभेदोप-
पत्तेः असद्योगासदसद्योगो भेदयोति नवित्यादिना इहेति प्रकृते सदसद्योगोदाहरणे नत्रेति

अ॰
लं॰ वि॰
१८
108

प्रथमयोरेवोदाहरणे। अत एवेति शोभनस्य सतो शोभनत्वेन विवक्षणात् सोऽद्व्य इति उपसंहृत
मित्यत्रापि समन्वयनीयम्। एतदेवोपसंहरति तस्मादित्यादिना प्रकारत्रयस्येति प्रकारद्वयस्यात्रा
वेदेऽरुक्तः नह्युक्तनाद्देव पाविशेषाख्यनीयस्यापि प्रकारस्य भेदः प्रतिपादितो भवतीत्येतदुक्तम्।
कारणेत्यादि एतदेव व्याचष्टे केनचिदित्यादिना सोऽकार्यमिति कार्यस्य सत्त्वेनानायासमेव
प्रकृतकारणवशेन निष्पन्नत्वेऽपि स्वरूपोपचयापायकत्वेनाक्षेपार्थस्योपपन्नतया परत्वेन विव
क्षितत्वात्स्फुटाकरणमित्यर्थः अत एव कारणान्तरयोगात्कार्यस्य सत्त्वेन स्फुटाकरणादस्य
भेदद्वयमपि ज्ञेयम्। प्रागिति समुच्चये हेतुरिति प्रकृतयः तेनैवाकार्यार्थामिति सत्त्वेन कार्यमिति
चान्यार्थामित्यर्थः यदि सा कस्मिकमेव वार्जितयोगनस्यान्त्र निवायासमान निराकरणं न सिद्ध्ये
त्। एतस्य प्रथमप्रकारस्योदाहरणम्। द्वितीयस्य तु यथा ॥ स्त्रीणां लीलाभरणमभितस्त्रोटयि
त्वा श्रमाम्भः सन्ध्यापत्रावलिमपगमद्वर्जितप्रमुग्धदेहः केलिस्तोमः कुवलयदृशामात्मयेका
र्यभावे पुंवद्भावं घटितममितः पाविशुर्णेर्निनाय ॥ अत्र स्वेदादिना घटितस्यापि पुंवद्भावस्य केलि
स्तोमात्मत्वेन कारणान्तरेणास्त्रेणाभरणत्रोटनादिना स्वरूपोपचयायानात्तमाधिः एवमेव माद

वव्यापकत्वेन तत्त्वानामिति यदन्यैककं तन्नेषामेतत्स्वरूपानवधारणापरमेवेत्यलं बहुना एत
दुपसंहरन्नन्यदवतारयति एवमित्यादिना नन्वेति निर्धारणे प्रतिपत्तेत्यादि एतदेव व्याचष्टे
यत्रेत्यादिना बलवत इति दुर्बलेनेति च प्रतीकारकरणे विशेषणद्वारेण हेतुद्वयोपन्यासः त
त्सम्बंधिन इति बलवत्प्रतिपत्तृसत्कस्यान्नसम्बन्धिनश्च वसादृश्यादिसंबंधस्थले दुर्बलस्येति
तमापि हि बलवत्त्वेन दुर्बलेन प्रतिपत्त्रा प्रतीकारः कर्तुं कथं शक्य इति भावः तमिति स्वबलं
प्रतिपत्तारम् बाधितमिति अन्यथा हि तदीयतिरस्कारो निष्प्रयोजनः स्यात् क्रियत इति दुर्बलेन
प्रतिपत्त्रा नैवेतत्संतमात्रमित्याह प्रतीकस्येत्यादि तमन्तत्वमेव दर्शयति यथेत्यादिना किं
चात्र प्रयोजनमित्याशंक्याह प्रतिपत्त्रेत्यादि बलवत्त्वख्यापनमिति अप्रतीकार्यत्वात् अत्रेमा
दि वज्रसादृश्यगुणेन तदीय इति संबंधः तत्तिरस्कारादिति तत्प्रतत्त्वस्वीकारात् बाधत इत्यु
के क्लितिरस्कारस्यैव साक्षाद्वाक्यार्थत्वात् अत एव परैरपि तत्संबंधि तिरस्कारद्वारा तस्यैव बाध
नादित्युक्तम् प्रकर्षेण प्रतीकार्यत्वम् एतेन चास्य प्रयोजनं दर्शितम् अत्र स्वतिरस्कार्येति रस्क
रणानि तिरस्कारकत्वे निंदाद्वारेण बलवतः प्रतिपत्तुरप्रतीकार्यत्वात्त्वतिप्रतिपादने तात्पर्य

अ॰
लं॰ वि॰
१०९
109

उपमानस्येत्यादि केमर्थक्येनेतिनव्यापारस्योपमेयेनैव कृतत्वादनुपयोगेनेत्यर्थः उपमानं त-
दिति उपमानानां मध्ये अनादरार्थमिति उपमानत्वेनैव तयोरुपमितियावत् पूर्वोक्तवाक्येति उप-
मेयस्योपमानप्रतिकूलवर्त्तित्वात् अनेनोभयव्यापिनेन तत्त्वमात्रमित्युक्तम् एवं द्वितीयमित्य-
मिदयतांग्रंथकृताप्रतीपाख्यमलंकारद्वयं न पुनः सामान्यलक्षणाभावादेकमेव द्विप्रकार-
मित्युक्तम् उपमाप्रकारत्वं चानयोर्न वाच्यमुपमानस्याक्षेपाद् उपमेयकल्पनाया न हि तत्र तदस्ती-
ति ततोनयोस्तु प्रत्यय एव भेदः अनयोः पुनः साधर्म्यजीवितत्वात्साधारणधर्माणाममसित्वे विधे-
एवमौपम्यं तेनैतदलंकारद्वयं भवतीत्यवगंतव्यं तेनातीरश्मिप्रवाद्विजश्किकीरतनदेवं
आहि अलाहि जे हिप्पसापण पिंगलवरुद्दे वि णिवसंतो इत्यत्र प्रतीपालंकारत्वं न वाच्यम्
अत्र हि देवतानां नराणां तथासामर्थ्यादर्शनात् दातेषां स्वप्नकालेपि योपलब्धिरापि स्यान्निद्रा-
याविरहिणीकर्तृकं वाक्यमेवैवंरूपम् वस्तुच नालंकार इत्यविचारः कुवलयदलदा-
मामात्रे पक्ष्मलत्वमात्रं तमेव तस्माद्दर्शयप्रतिपादनार्थः अन्यथा हि तदा तेषां निर्विषयकः स्यात्
एवं किंकर्णपूरैर्यदि सायुधा दा ग्रन्थाफलैः किंयदि वा ग्रीवामिः किंत्रुणापयोर्गेयदि त्रयशोभा

लावण्यमात्मीयदिवन्द्रैः किम् इत्यत्रापि ज्ञेयम् अत्र हि यथा कर्णपूरादिभिः श्रोत्रशोभा क्रि-
यते न तथैव साधुवादादिभिरिति साधुवादादिभिरेव न त्वकार्यकरणात्कर्णपूरादीनामाधेयः न
ष्य च साधुवादादीनामन्यत्तमेव न तस्यार्थस्य प्रतिपादने फलं एवं खेलन्तीनां सुरपतिपरिवार-
वाराङ्गनानां यत्र संजीवधनिनि सुभगौवेति कोलाहलोयम् तेनैवाप्नेमदनन्तपतेर्मांगलिक-
प्रबोधे मोघायतेव पथि पथि गिरः कञ्चुकावनतानाम् ॥ इत्यत्रापि ज्ञेयम् यत्र तु नव चान्येत्युपमा-
नोपमेयत्वस्याविवक्षितत्वमुक्तं तत्रैषां तत्त्वरूपानभिमतत्वम् लावण्याद्युपमेयात्र त्वयचन्द्रयो-
रनुगामिनया निर्दिष्टः यथा वा तस्याश्चेन्मुखमस्ति सौम्यसुभगं किं पार्वणेनेन्दुना सौन्दर्यस्य
पदं दृशौ च यदि तत्किं नाम नीलोत्पलैः किं वा कोमलकान्तिभिः किसलयैः सत्येव तत्राधरे हा
धातः पुनरुक्तवस्तुरचनारम्भेष्वपूर्वो ग्रहः अत्र सौम्यसुभगत्वादि सकृन्निर्दिष्टम् असकृन्नि-
र्देशस्तु यथा यदि त्वमसौ स्मरशार्ङ्गभङ्गिविलासवेल्लद्भ्रुयुगेन नेत्रयुग्माः तदिन्दुना किं विहितं
विधात्रा सुश्लेषेन वल्गत्मृगशावकेन अत्र वेल्लद्वल्गत्त्वयोः शुद्धसामान्यरूपत्वम् भ्रूमृगयोस्तु
बिम्बप्रतिबिम्बभावः निरुपार्थमिति अन्यथा चन्द्रस्योपमेयत्वकल्पनेन निरर्थकं स्यात् यथा

अ॰
नं वि॰
११०

जिकेति उत्कर्षश्रुतियादनात् अत्रापि साधारणधर्मस्यानुगामिता यथा मुखेन सा विधी पीयूषपेल-
वेन निशास्यते उपमानयतावंशंश्रियेणाभिधानेतेष्वम् अत्रपीयूषपेलवत्वमनुगामितयोपात्त-
अमस्तु निर्दिशास्त्वयथा पोलस्त्यविस्तृतविवेकृत्दर्पर्वबन्धुज्ञावेक्षणदाप्रकटितेमजनायचत्वाम्
नीतौ जनादिकर्णमेयगुर्वाविधायाग्रोत्तेगरस्त्वंगाविवतान्गुदावदाः ॥ अत्र वेलत्विवलत्वयोः
गुडसामान्यरूपत्वम् कुर्वेदावयोस्तु बिंबप्रतिबिंबभावः अस्य च विच्छित्यंतरं दर्शयति क्वचि-
दित्यादिना विषयत्वमितिसिद्धत्वेनोक्तेः उत्कर्षभाजस्त्वयान्नेनगुणलस्यप्रादुर्भावश्चेति उपमान
स्याभ्नस्योत्पत्तिः अनपवस्याभ्यां बंधमानः यत्स्योमादान्यकारः अनेनन्यायेनेति अत्र यथा।
यमानप्रादुर्भावोन्यकारकारणंतेष्वेवन्यथा: अनन्यपूर्वस्यापवविच्छिनेरिदं विभजनेनगुनवेन
हि विच्छित्यंतरमितिभावः प्रतीपामिति उपमानभावं येन सहतेन तस्योपमानभावत्वपरिकल्पने
नप्रतिकूलवर्तित्वात् यद्यपि प्रकृष्टगुणेनोपमानेन भाव्यं न्यूनगुणेन चोपमेयेन तथापीदृशा
प्रकृष्टगुणानं विवक्षितं यदपेक्षया न्यूनगुणमप्युपमेयं न सम्भवतीत्यत्रापि दोषः वेकुंठायशी
यमभिनवंशीनमातुंभवायप्रादादुष्णः अत्र समपिवावत्रिणोनन्धकारपम् तस्मात्तायस्त्वमपि।

गुनयेयद्दत्तातिस्मदेहंकोन्यस्तस्माद्भवानिश्चवनेषम्बधन्वोथिसत्वः ॥इत्यत्रपुनरन्यमतेयिन
प्रतीपलक्षणादेरधिकगुणस्यन्यूनगुणेनाववर्णवापादानाभावात् अत्रहिलक्ष्म्यादिदानादेहद
नस्याधिकगुणत्वंविवक्षितम् अतएवाम्बुधेःस्वदेहदानमुत्प्रेक्ष्यकोनामलक्ष्म्यादिदानेनेोत्क
र्षइत्यत्रवाक्यार्थः एतच्चवाच्यमितिनालंकारइत्यलमतिविस्तरेण वर्णनेत्यादि तल्लक्षणेतिवि
क्षरूपेणधर्मेणेत्यर्थः तस्यवस्तुनःजागरूकत्वेनहिविधत्वादस्मादिविद्धिप्रकारत्वमसीत्यनेनो
क्तं ननुवस्तुत्वंतस्यवस्तुत्वंतरेणानिगृहीतत्वेनैकात्म्योपनिबंधात्किमयंसामान्यालंकारएवन
भवतीत्याशंक्याह नचायमित्यादिसाधारणगुणयोगादिति यदाहुः प्रस्तुतस्ययदन्येनगु
णसाम्यविवक्षया ऐकात्म्यंबध्यतेयोगात्तत्सामान्यमितिस्मृतमिति भेदाग्रपलक्षणमिति
प्रस्तुताप्रस्तुतात्मनःसदृशस्यवस्तुद्वयस्यसामान्याकारतयापृथग्गवगमेप्येकतरविशेषस्म
रणादेकतरविशेषाग्रहणात्एकतरत्वेनैवनिश्चयोत्पादात् घटपटवद्भेदोनप्रतिभानरूपेणाउ
पलक्षणंयथावदनध्यवसायइत्यर्थः यथाराजगजादेरुप्रतिकारजनयोःसन्निकर्षेणसामा
न्याकारतयापृथग्गवगमेप्येकतरविशेषस्मरणादुभयविशेषाग्रहणात्कस्यचिदेकतरत्वेनै.

अ.
सं. वि.

वनिश्चयो जायते तथैवेहापीत्ययम् । मीलिते तु न्यूनगुणस्याधिकगुणेन तिरोहितत्वात्स्वात्मा
कारत्वेनापि नोभयावगमो न्यूनगुणस्याहंकृततया तद्देशावष्टम्भेनाधिकगुणस्यैव प्रतिभासा
त् । अत एवात्र मदोदयकृतस्य स्मेरत्वादेर्नावगममात्रं तस्य मदोदयात्स्वरूपमपि तथैवावभा
नाद्बलवता स्वाभाविकेन स्मेरत्वादिना छादितत्वात् । सामान्ये तु पुनरभेदस्फुरणेऽपि लवकाभि
रागनालनाभिर्विकसितनालिपङ्क्तिभिः । इत्यत्रेव माकत्तनेनितालकाननलस्येन व्यक्तमेवावमन
स्तनीनां दोर्निकुञ्जमध्यगतानां योषितः । इत्यत्र देशावष्टम्भेन सामान्याकारतयावगमेऽपि सा
यावगाद्गुणयोगान्नाभ्यां भेदेनानध्यवसायः । अत एव तद्रूपतेऽलक्षमित्याशङ्कम् । अत एव स्वरूपे
णावगतस्यापि भेदेनाध्यवसायः । सामान्ये बलवता तिरोहितत्वात्स्वरूपानवगमे मीलितमि
ति स्थितम् । अत एवाह महानेनयोर्विशेष इति । एवं तर्हि समानगुणत्वस्याविशेषाद्रसमागोदाह
रणादावभिसारिकादिवस्तुनस्तादेव्यभेदेनानुपलक्षणात्किं न स्यात् । नन्वत एवात्रापि विहारो यत्स
मानगुणत्वे विशिष्टकारणविशेषस्मरणादुभयविशेषाग्रहणाच्चेति । एवमपि कथमिति चेत्कस्माद्
पर्यनुयोगः किंनाम कृतत्वानस्यात्तेयस्याथवा । अतश्चास्य प्रस्तुतत्वान्नेहास्माभिः कृत्यमिह च प्रस्तुतस्यैवा

प्रस्तुताङ्गेदेनाप्रस्तुतानां विवक्षितं तत्कृतत्वेनैवाभेदस्यारोपणात्तस्माद्रूपप्रतिपिपादयिषितता
न नैवेवमप्रस्तुतस्याप्रस्तुतत्वायाप्रतीतिरस्याश्चांतिमत्त्वं तथाद्वौवाच्यः तस्यहि प्रकृतत्वस्याक्षेपाद्रूपकं
तयैवव्यस्तत्वेनतस्यैवप्रतीतिरित्युक्तानाम् स्फुटत्वस्यावैपरीत्येनतस्यैवप्रकृतिप्रतिबिम्बत्वे बहुता
तथास्यसंज्ञामात्रमेतदित्याह तिरोधायकत्वादित्यादि अनन्यपूर्वेन तदन्वयाभिधाने सौक्ष्म
मित्युक्तं निर्वाहितम् प्रस्तुतस्येत्यादि प्रस्तुतस्योपमेयस्य अप्रस्तुतेनोपमानेन साधार
णधर्माणां च विशेषत्वमप्रधानसिद्धम् तेन साधारणधर्माणां च विशेषानुगामिता यथा मय्येजा
नपदस्यैणाश्रुवानाममलत्विषाम् राहोर्वलस्य तामेति यत्र पूर्णेन्दुमण्डलं अत्रामलकान्तित्व
मनुगामितयासकृन्निर्दिष्टम् असकृन्निर्देशस्तु यथा अभेदमित्यादौ अत्र लवकत्वनयो
र्बिम्बप्रतिबिम्बभावः लुलितत्वनर्तितत्वयोस्तु वस्तुसामान्यरूपत्वात् नन्वप्रस्तुतस्याप्रस्तुते
नात्रापह्नवः क्रियत इति किमयमपह्नुतिरेव न भवतीत्याशंक्याह नचैयमित्यादि अविभा
व्यतेऽगतार्थत्वात् स्वगुणेत्यादि परिमितेतिस्वीक्रियमाणस्वगुणस्याभावात् तत्सम्य
वादेवचान्यस्य प्रकृष्टगुणत्वम् समीपवर्तीत्यनेन गुणग्रहणयोग्यत्वमुक्तम् अस्मिन्निति परि

अ॰
लं॰ वि॰
११२

मितगुणोपक्षिप्ते अतश्चैतेन तत्संगतमात्रम् न तु च प्रकृष्टगुणो न परिमितगुणस्य तिरोधानान्मीलित
मेवायं किं न भवतीत्याशंक्याह नचेत्यादि आस्कन्दितत्वेनेति अपकृष्टस्वरूपत्वेनेत्यर्थम् उपरक्त
त्वेनेति विशिष्टत्वेनेत्यर्थः तस्येत्यरुणावरुणस्य अपि समस्तशब्दस्य यथा वा इन्दूदयस्थितत्वनामिंड
वक्त्रांचैत्यस्तत्वेत्यादिसहायसम्पत् वपुश्च शृंगारमयं समस्तं संतापकत्वेऽह्रववह्नियोगात् अत्र
ह्रववह्निगुणस्य संतापकत्वस्य स्वीकारः सतीत्यादि तद्विपर्यये तिन्तद्विप्रत्यासत्त्याऽन्यगुणा-
ग्रहणमुक्तम् इह तु योग्यतायामपि न तद्गुणाग्रहणं प्रत्यासत्त्येति विप्रकृष्टस्यान्यगुणस्वीका
रानुपपत्तिः यदा त्वेतन्न भवति तदायमलंकार इत्याह यदेत्यादि उत्कृष्टगुणस्येत्यनेन व्याख्यां
तवेद्ध्योरपि समानत्वं सूचितम् एवं च ग्रामेऽप्यन्यगुणास्वीकारे तदभावोऽयमलंकारः यदुक्तम्
तद्रूपानुहारश्चेदस्य तत्स्यात्तद्गुणः इति अस्मिन्निति न्यूनगुणे यदि वेति पक्षान्तरे अप्रकृतस्येति
अनुहरणीयगुणस्यान्यस्य तदेवं व्याख्याद्वयेनास्य प्रकारद्वयं दर्शितम् अननुहरणाख्यस्य सा
मान्यस्यानुगमात् अतिरक्तत्वेनात्युत्कृष्टगुणत्वं हृदयस्य दर्शितं अयमपीति समानगुणत्वेना
पीत्यर्थः यवलोमीतितद्गुणएवेति ग्रंथैकदेशस्तत्कविहाविकैः कस्यापि न रस्य पेसपव धृत्त

कांतरेष्वस्यादृष्टेः न च गाथाव्याख्याने प्रस्तुतं येनात्रालंकारांतरस्यापि व्याख्यानं स्यात् नाप्यत्र तद्गुणः
तस्य हि स्वगुणत्यागेनान्यगुणस्वीकारो लक्षणं न चात्र गुणत्यागो नाप्यन्यगुणस्वीकारस्तस्मा-
दयं त्वव्यभिचारात् किं त्वत्र कारणाभावेपि कार्योत्पत्तेर्विभावना न तु विरूपकार्योत्पत्त्या
विषमालंकारः तत्र हि कार्यकारणयोर्विरूपत्वेन बाध्यमानतया प्रतीतिरिह त्वेकस्य बाध्यमा-
नतया प्रतीतिरिति महानन्तयोर्भेदः ननु चात्र सत्यपि कारणसामर्थ्ये न्यगुणानुहरणाद्रूपस्य कार्यस्या-
नुत्पत्तेः किमियं विशेषोक्तिरेव न भवतीत्याशंक्याह कार्येत्यादि अविवक्षणादिति वस्तुतस्तु
सम्भवत्येव कार्यकारणभावः अत एवालंकारसारकृतास्य विशेषोक्तौ न भाव एवोक्तः ग्रंथकृ-
तात्र प्राच्यानुरोधादनुवर्तितः विषमालंकारेति पाठस्तु पुस्तकांतरेष्वस्थितेरप्यत्रायुक्तः नहि का-
र्यकारणभाव विवक्षमाणेनात्र तत्त्वं स्याद्येन तन्निषेधेन तस्यानवकाशः तस्य हि विरूपस्य कार्य-
स्यानर्थस्य वोत्पत्तिर्लक्षणं उन्नत्यादित्यादि उन्नीयत इति प्रश्नत्वेन सम्भाव्यत इत्यर्थः ननु चाप्रती-
तस्य प्रश्नस्यानुपपन्नत्वात्किमिदमनुमानं न भवतीत्याशंक्याह न चेदमित्यादि असम्भावनीय-
मिति कविप्रतिभानिर्वर्तितमेवेत्यर्थः नदीतिप्रश्नपूर्वकमुत्तरम् एवं प्रश्नस्यापि सम्भवेऽप्युपनि

वंधो न्यायः अत एवेति सकृदुक्तस्य चारुत्वाप्रतीतेः एवं समानन्यायत्वात्पूर्वेणैवाप्युपनिबंधमान
प्रयोगाश्रुत्वकमुमं नमस्कृत्वावन्मात्रेणाचारुत्वाप्रतीतेः स्वास्वयणीयम् ननु च प्रश्नोत्तरस्वरूपत्वादि
यं परिसंख्यैव किं न भवतीत्याशंकाह न चेयमित्यादि एतच्चोत्तराख्यमलंकारद्वयं न पुनरेकः
सामान्यलक्षणयोगात् एतच्चोदाहरणद्वयं ग्रंथकृताप्राच्यमताश्रयेणोदाहृतम् वस्तुतस्त्वत्रैना
स्येनद्व्यलंकारद्वयं अत एवैतावताप्यलंकारसारकारादिभिरेतदलंकारद्वयमप्यपास्तम् नचैत
युक्तं लक्षणदोषाभावादुदाहरणांतरेष्वस्य प्रतिष्ठानात् तत्र यथा भितो कं घाश्रया किंतु श
फरवधे जालिकैर्यान्निमतस्यान्वेषमयावदेषां पिवसि मधु समं वेषणायायाः सिवश्यामः हत्वा
दीन्किं करिष्येक तितव रिपव संधि मेय यास्मि येषां चौ रत्नं युक्तहेतोः कथमसि कितवेष्वन भित्त
तेमसे ॥ अत्र हि शफरवधे जालिकैरेव तत्र तन्मत्स्यादत्तु रूपस्य प्रश्नस्योत्तरणम् एवमन्यापि तेयं
येन दासी सतो मीति पुनःपाठो न ग्राह्यः दासीसुतत्वे किं नवत्वस्य निमित्तत्वाभावात् अत्रोत्तरे
यत स्यास सामे स्माकोतत्वाहाकार्थस्य चाविश्रांतेः द्वितीयं तु यथा ग्रुमः सम्बाधनं किं विरथ
ति करिणां केस्त्र चोग्रं भिषक् किं काश्मन्याति विश्राणां नरवरन वर्कं कोवधीं क्रीडनं किम् केवावधा

स्तनस्थः स्तराणामिव हरिणा किं न स्वाग्रे विभिन्नं विंध्याद्रौ पर्यटन्को विचरयति तत्र न महावारिदः ॥
अत्र न महावारिदः इति समंगा समभंगत्वेन विकल्प्य अत्र च यथाक्रम उपमानपरिसंख्यावैल-
क्षण्यं स्पष्टमेवेति ग्रंथविस्तरभयान्नोक्तम् अनुनालंकारांतरलक्षणं कर्मप्राप्तक्रमते इतर
त्यादिना तत्र तावत्सूक्ष्मालंकारमाह संलक्षितेत्यादि एतदेव व्याचष्टे इहेत्यादिना इंगिताका-
राभ्यां सूक्ष्मार्थसंलक्षणादस्य भेदद्वयमप्युक्तम् एवं संलक्षितस्यार्थस्य प्रकाशनमयमलंका-
र इत्यत्र तात्पर्यम् यदुक्तं कुतोपि लक्षितः सूक्ष्मोप्यर्थोन्यस्य प्रकाश्यते धर्मेणाकेन विचय तत्र तस्य
त्संपरिचत्तते इति किंच यत्र कर्णोत्पलन्यस्तहस्तादीनां वैलोकिनीः दृष्ट्वा वधूः प्रियोपांते सा वि-
भिः प्रतिमुच्यते इत्येतत्त्रयप्रतिक्रियायोदाहरणजातं कर्वेनालंकारभाष्यकृता सूक्ष्मालंकारे
यन्नदनगुणासुदाहृतं तत्रायमाशयः यत्सूक्ष्मस्यार्थस्य संलक्षणमात्रं वा तदप्ययमेवाल-
कार इति तत्र एवात्र सर्वाभिः स्वयंनोत्वकत्वं संलक्षितं कर्णोत्पलहस्तन्यासादिना वा वधू-
भिः प्रकाशितमित्युभयार्थमहिम्नत्वं तदेवमादौ सूक्ष्मालंकार एव वाच्यः सूक्ष्मस्यैवार्थस्य
संलक्ष्यमाणत्वादिना वस्थानात् उद्भिन्नेत्यादि निगूढमिति वस्तुनो वस्तुं तरस्येतरेणोक्तिनिमि-

अ॰
लं॰ वि॰
११५
११५

ऽन्तरस्कन्धेनेत्यर्थः रतिभावइति स्थायी अपह्नुतौ पीनिव्याजोक्तेः प्रवेशो हान्. अपलापमात्रविनये
नितावन्मात्रस्यैव तल्लक्षणत्वात् अस्याश्चापह्नुतेर्भेदं लक्षयितुमुपक्रमते तेनत्वित्यादिना अस्यापि
नमिति श्लेषग्रंथे यदुक्तं सादृश्यपञ्चाद्गये यत्रापह्नवो सापह्नुतिः अपह्नवाय सादृश्ये यत्राप्यै ।
सापह्नुतिरिति एवमपह्नुतिग्रंथे इति पूर्ववाक्य एव संबंधनीयम् उक्तप्रकारइति अपह्नवा
यसादृश्यम् तदिति उक्तेर्गौणवप्रकारेणाव्याप्तत्वात् कथमिति निष्प्रयोजनत्वात् एतदेवाभ्यु
पगम्य प्रतिविधत्ते सत्यमित्यादिना तदिति अपह्नवाय सादृश्यम् न चेति श्लेषेन तन्मतइत्योक्ते ।
तस्येति व्याजोक्त्याख्यस्यालंकारस्य तद्यतिरिक्तेति अपह्नुतेर्हि प्रकृतमेवोत्कर्षयितुमप्रकृ
तस्योपादानम् इह तु छिन्नमप्यकृतं वस्तुवस्त्वन्तरेणाप्रकृतेन निगूह्यते इत्यनयोर्महान्भेदः ।
एवमाकृष्यादावित्यादौ चोलकालकवस्त्वन्तरप्रतिपेणाच्छिन्नमपि निगूहनस्यैव वाक्यार्थत्वं
व्याजोक्तिरेव न पुनरपह्नुतिः अत एव चात्र न वक्रोक्तिः तस्या ह्यन्यथायोजनमात्रं लक्षणम् ।
अन्यथेत्यादि एतदेव व्याचष्टे यदुक्तमित्यादिना अन्याभिप्रायेणोक्ति विवक्षितार्थपरतयेत्यर्थ :
काकुध्वनिविशेषयदुक्तं वाक्येभिधीयमानेर्थोयेनान्यः सम्पद्यते भिन्नकंठध्वनिर्धीरैः स

काकुरिति कथ्यत इति अन्यार्थघटनयेति प्रकान्तादर्थादन्यस्यातिरिक्तस्य घटनयोल्लेखेनेत्य
र्थः तेन केनचिदङ्गाभिप्रेतार्थ इति पिपादयिषयोक्तस्य वाक्यस्यान्येन तद्विधानाय प्रहेलिका
प्रायं नवकम्बलकोऽयं माणवक इत्यादि वक्राङ्कालेनान्यथायोजनमात्रमयमलंकार इति पि
ण्डार्थः असंग्रहार्थः तथैव द्वितीयोऽध्याहारेणानेनास्याभेदस्तया वाच्यः नहि तत्र वचनविधानाये
वान्यथायोजनम् तत्र हि बाल इति स्तनवामपरित्याज्योऽस्मि वत्सणीय इति भवद्भुजपंजरवर्त्ता
स्यानमित्यादौ बालत्वादिकं प्रस्थाननिषेधकतया राज्यवर्धनेन सम्भावितं श्रीहर्षेण तु वन्यथा
प्रस्थाननिमित्ततया योजितं अतश्चात्रान्यथायोजनस्य प्रस्तुतवस्तुव्याहतिनिबन्धनत्वेऽपि प्र
स्थानविधानतात्पर्ये न तद्विधानमात्रे तेनास्य न वक्रोक्तावन्तर्भाव इति चेत् नहि सादृश्यावि
शेषादुपमेयोपमानादीनामप्युपमायामन्तर्भावः किं न स्यात् अथात्र फलभेदोऽस्तीति कथमे
तदिति चेत् एवमिहापि फलभेदस्याविद्यमानत्वात्कथमस्यान्तर्भावः स्यात् तथा ह्यन्यथा
योजनस्य क्वचिद्वचनविधानामात्रं फलं क्वचित्त्वसंभाव्यमानव्याहतिनिबन्धनत्वेऽपि विधाने
तात्पर्यं फलभेदश्चालंकारभेदनिमित्तमित्यविवादः तेन पूर्वत्र वक्रोक्तिरपरत्र व्याघात इ

ग्रं॰
लं वि॰
११५
115

नियमोक्तएवालंकारभेदोन्याय्यः एवंफलांतरेष्वपिज्ञेयम् तस्माद्देवश्रीकंठकंठच्छविरतमि
मनोवाजहंसोऽब्जानां सपत्नायंप्रजानांप्रशमप्रगुणनयत्रंसुधाराजलेन ऊर्ध्वन्निक्षिप्तकबाला
क्रमणात्प्रदयतेदेवकोवाविवाहोमासैवंमालवेन्द्रोपविमलकनकस्त्वंहिराजन्नासिक्ते ॥ इत्य॰
त्रश्लोकासंभाविनस्यवाविवाहस्यान्यथात्वश्लाघ्यत्वेनवक्रायोजनं तस्यतत्साहश्यप्रतीत्यर्थमि
गभूतोत्तरमात्रमौपम्यवक्रविवक्षितम् वाक्कृतमेवोपचारश्लेषेनतद्विशेषादिति नोत्तराव
क्रूलेनैवास्यसंग्रहाउपचारश्लेषाप्तकेवविवयोपचारिकेप्रयोगाप्रवृत्त्यर्थापादनमितितेदांतर
मप्यस्यानवाच्यम् यस्त्वनतरदर्थांतरभवादितिन्यायाद्वाप्रचारश्लेषयोर्विशेषउक्तस्स नैयायि
कानामुपयुक्तोनालंकारिणां तथात्वेनान्यथायोजनस्यैवविवक्षितत्वाभावात् यद्वाप्रवृत्त्याप॰
चारिकार्थद्वयस्यैकत्वेनगतफलद्वयन्यायेनशाब्देन्यिहत्वाद्वच्छ्लेषोवक्रोक्त्यर्थत्वेनभावःस्यात्
उभयमुक्तेवेति समभंगामभंगाश्लेषद्वारेणाविजयश्चेतिश्लेषस्यासभंगत्वम् सेउवाउद्वेगोनितस
भंगत्वम् सेवोवताद्वःशिवइतितथाप्रयुक्तवक्रोक्तीत्यादिनावचनविद्यानमात्रप्रयोजनस्या
न्यथायोजनस्यप्रहेलिकाप्रायत्वमेवप्रकाशितम् नत्वेषामेवैववक्रोक्तिःकोऽलंकारोनया

विनेतिनीत्यासमस्तएवालंकारवर्गोवक्रोक्तिरूपइतिकथमयमेवतथात्वेननिर्दिष्टइत्याशं-
क्याह वक्रोक्तीत्यादि इहेतिवाक्कलात्मकत्वेनोक्तेःकौटिल्यात् सत्वेत्यादि ननुकथंवस्तुव
र्णनमात्रमलंकारइत्याह इहेत्यादिनदतिशयहेतुर्वस्त्वलंकारइतिनीत्यावस्त्वतिशयाधा
यिनांधर्माणामलंकारत्वात्कथंवस्तुमात्रस्यैवालंकारत्वमाहेतिभावः ननुकथमेतत्स्व
रूपमात्रग्रहणेनैवसमाहितमित्याशंक्याह सत्वइत्यादि कविनिर्मात्रस्येतिकुशाग्रीयधि-
षणत्वात् एवंस्थूलमतीनामकवीनांकुकवीनांवातत्स्वभावगमेपितथाविकल्पारोहनभवे
दितिभावः अतएवेतिकविनिर्मात्रगम्यत्वात् ननिर्मितइवेति अन्येषांतथात्वेनवक्तुमशक्य-
त्वात् ननुवस्तुगतस्यासाधारणस्यगुणक्रियादेःसम्भवतःस्वभावस्यशब्देनप्रतिपादनमा
त्रत्वात्ननिर्मितेनइवेत्युक्तम् अन्यूनानतिरिक्तत्वेनेति यथावस्तुनिसम्भवतीत्यर्थः अतः
एवमप्येतस्यांवस्तुगतस्यसूक्ष्मस्वभावस्यवर्णनेनहृदयसंवादाच्चकिमियंभाविकंवत्सवद-
लंकारोवानभवतीत्याशंक्याह भाविकेत्यादितत्रचनिर्गोष्ठमाणस्यैतन्नेदृक्स्वरूपंवस्तुनस्थित
त्वेनेष्टसंवादःस्फुटताप्रथात्स्वभावोक्तेरसवतोभाविकस्यचलक्षणमित्ययंसंक्षेपः अती

ग्रं
तं वि
११६
116

तानागतयोरित्यादि एतदेव व्याचष्टे अनीत्यादिना अलौकिकत्वेनेत्यनेन सहृदयानां तथा
वधानार्हत्वमुक्तं अस्तोत्रियस्यापि वा वामाकुलत्वं सर्वैरेव वर्जनीयम् तथापि तन्मन्त्रशास्त्रैकवे
द्येनार्थविशेषानवगमात्प्रतीतिविघ्नमात्रफलमिहत्वतदाकुलत्वेनातीतानागतयोः प्रत्या
य्यमानत्वमेव नस्यादिति प्राख्यान्येनेनउक्तम् एवमनेन हेतुद्वयेनास्य वाच्यवाचकयो
रामणीयकाभिन्युक्तम् अत एवैकस्यापि रामणीयकहानौ नास्यालंकारत्वम् इह हि के
चिदर्थार्हविवक्षितस्सप्रस्यमपि यच्छ्राव्यापि निजैवाभावस्वभावाद्गुणाशङ्कनादिवत्सहृदयाना
मवक्तास्पदतयानावधानार्हाः केचित्तु स्वयं हृद्भगगा अपि दुर्भगशब्दोपारोहितया सहृद
यानामनावर्जकाएवेत्युभयमपीह व्याख्यापनीयम् यदाहुः प्रत्यक्तात्ववयचार्थात्स्वय
तेभूतभाविनः अतद्भुतास्यानस्तावामनाकुलेनभाविकमिति वामाहुः परतां नव्यौ तक
ननु चाप्रत्यक्तानामपि भूतभाविनां प्रत्यक्षत्वेनोपनिबंधाद्भातिमानोऽयं किं नेत्याशंक्याह
नचैयमित्यादि ननु यदि भूतभाविनोऽर्थस्य वर्ण्यते तदेतदस्त्येव किं नेत्याशंक्याह नापीमा
दिरधिकस्येत्यादि वस्तुस्वभावेन स्वाभाविकभावात् अत एवास्य ततोऽव्यतिरेकः न न स्वास्यतया वमा

याकिंनेयमतिशयोक्तिरेवेत्याशंक्याह नापीयमित्यादि भूतभाविनो भूतभाविनयेव स्फुटतया
वभासमानत्वं नन्वत्राप्रत्यक्षमेव ग्रन्थत्वेणा किंनावभासिनमित्याशंक्याह नहीत्यादि एतस्याप्रत्यक्ष
त्वाद्भूतत्वाच्चनेहप्रपंचितम् ननु यत्येवं न तत्समानत्वं देवसमस्तत्वात्सर्वत्वगमः किंनु स्यादि
त्याशंक्याह केवलमित्यादि भावनारूपेतिनैन्द्रियादीनामव्यापारणात् एवं योगिनां भावना
बलाद्भूतभाविनयेव प्रत्यक्षतयावभासत इति भावः यदाहुः अतीतानागतं ज्ञानं प्रत्यक्षात्र वि
शिष्यते इति चः समुच्चये तेन योगिनामतीन्द्रियार्थदर्शने यथा भावनानिमित्तं तथैव कार्यार्थ
विदामपीत्यर्थः तस्याश्च निमित्तमाह साचेत्यादि वस्तुनोन्यकृतत्वमादरे निमित्तं आदरश्चवस्तु
नोदृष्टिसत्यादृष्टं तस्मात्तदेकतानतया प्रवृद्धं सद्भावनात्मरूपयानीति कार्यार्थविदां योगिनां
सिवभावनाबलात्स्वकालावच्छेदेनेव भूतभाविवस्तु प्रत्यक्षतयावभासत इतिनाप्रत्यक्षतागौप्र
त्यक्षतयाध्यवसायः ननु यद्यपि योगिवद्भूतभाविनो भावाः स्वकालावच्छेदेनेवावभासन्ते तथा
पि सचेतसः प्रत्यक्षतयेव तदवभासनं युक्तमित्येतत्प्रतीयमानोऽन्येदेव किंनेत्याशंक्याह ना
पीत्यादि किंनहीं नियतमध्यवसायो नास्तीत्यर्थः प्रतिपत्तरैवेति नहि जानतः कवितः प्रयोक्ततं

भवतीति भावः ननु त्वयङ्कुन पदार्थप्रत्ययप्रतीत्योर्गम्यगमकभावात्किं नेदमनुमानमित्याशंक्या
हनार्थीत्यादि एवं च रसवदलंकारादप्यस्य भेदं दर्शयितनाप्यायामित्यादिना पुरःस्फुरद्रूपनयेत्या
दिनाऽनयोर्भेदनिमित्तत्वमुक्तम् परकीयायाश्चित्तवृत्तेर्वाणीयवित्तत्त्वं भेदेन परामर्शो ह्यस्य
संवादः तस्य च स्वपरविभागाभावाद्देशकालविभागाभावाच्च व्यापकत्वेन प्रतीतेस्साधारण्ये
अत एव परमाद्वयत्वानित्यत्वम् तस्य एतदहमित्येवं परामर्शः तस्यातिरिक्तस्यान्यस्यासम्भवात्
नाटकस्येनेति इदमहं जानामीति समानाधिकरण्येन प्रतीत्येत्यर्थः अत एव विषयेत्यादि तस्यैव
ननु भाविकप्रतीत्यनन्तरं यत्र रसवदलंकारः प्रतीयते तत्र किं प्रतिपत्तव्यमित्याशंक्याह स्फुटे
त्यादि एवमत्रानयोरंगांगितया समावेश इति तात्पर्यार्थः तत्र यथा वाचां न वाङ्पात्रैः स्कंधा
सक्तमामित्कुशैः अग्निप्रत्यग्रमात्रैतैः पूर्यमाणां नयाद्भिर्भिः ॥ अत्र तपस्विनां स्फुटत्वप्रतीतिःशा
नात्वेरसोदयांगमितिनतयोरैकात्म्यम् एवं च संदर्भस्य वक्तनो यथावर्णनावशात्प्रत्यय
माणत्वमस्य स्वरूपमितितात्पर्यम् ननु यदेवं तत्किमिदं स्वभावोक्तिर्वचनेनेत्याशंक्याह नाधी
यमित्यादि ईदृगिदं वाक्यमित्यत्र हृदयसंवादः स च यथा यत्र त्वं तु आयान्त्वमेव त्वदीयां निहृत्वन :

दृष्ट्वा हा हेति सम्भ्रान्ता धात्री वेदैर्विहस्यते ॥ अत्र धात्रीणामीदृगयं स्वभाव इति वस्तुनिर्दिष्टोहृ-
दयसंवादः यथा वा यदा स्वायं सीता वितरति तदग्रे स्वगृहिणो स्वमित्राय पुत्राय प्राणिहितवि-
शेषं तदस्तु च यदा मं यन्ता मं यदनति रसं यस्य विरसं फलं वा मूलं वा रचयति तेन स्वमश-
नम् अत्रेदृगेव गृहिणीनां स्वभाव इति वस्तुसंवादः स्फुटनये तिगुरः स्फुरद्रूपतया साव-
प्रतीतिर्यथा नियीडितस्य पूर्णेन्दोः स्वयथायं किलांगुली यत्र मस्तु जितः पादौ भावयते भा-
वितैः श्वैः यथा वा स्मीं कुरेणाचरणः तत इत्याकांडेत न्वी स्विनाकति चिदेव पदानि गत्वा
आसीद्दिहमवदनाच विमोचयंती शाखा स्ववल्कलमसकृन्म पिड्माणा ॥ अत्रापादयोः-
पाकं तलायाप्य मुद्रेवग्रन्यतत्वेन प्रतीतिः नत्र किमित्याशंक्याह क्वचिदित्यादि समावे-
श इति संसृष्टिरयः संकररूपो वा सत्र यथा हैयंगवीनहरीषखेनलेश्रुवैःकाङ्क्यमानेगलेक-
वेत्स्पृष्कविवर्तानि विवर्त्तोरोमकुलीलायितात् सम्मीलन्नयनं विसंस्थलचलन्नासाग्रंनतोन्न-
मितग्रीवं निस्खलकर्णमीयरवलीवन्दः स्वयं मन्यते अत्र मूषमपुष्कविवर्तनादि स्वस्वपर्य-
वर्णेन स्वभावोक्तिः पर्यत्तायमाणत्वेन भाविकमित्यनयोः समावेशः स्वभावोक्तेर्वपिरस-

अ॰ सं॰ वि॰ ११८ 118

वदलंकारान्तरसंयोगेन भेदं दर्शयति न चेत्यादिना । हृदयसंवादो हि वस्तुचित्तवृत्तिगतत्वेन
द्विविधः तत्र स्वभावोक्तौ वस्तुसंवादः प्रदर्शितः चित्तवृत्तिसंवादस्तु यथा चेङ्क्षाग्रसेरपक्ष्म
लूमल्लिकानां श्रियं श्रयति सौधेषु गीतं वा माणीयजालीभिरन्ख्यते अत्र प्रियाभिलाषिणीना-
यिका चित्तवृत्तिः सचेतसां स्वचित्तवृत्त्यभेदेन संवदतीति तत्संवादः यत्र तु द्विविधोऽपि हृदय-
संवादः तत्र किं प्रतिपत्तव्यमित्याशङ्क्याह उभयेत्यादि सत्त्वसमावेशो यथा किंविलसंविनव
कुत्सनसत्वविस्फारीभवल्लोचनास्वप्नो विनवाकचाटुकवैरीश्चेनोर्धयन्तीसुहृः कूजन्तीवि
वतनैकपत्रनिपुटेनालिङ्ग्य लीलालसं धन्यं कान्तमपानवर्तेनमियं पारावतं सेवते ॥ अत्र
पारावतयोः स्वरूपमेव वर्णितेन स्वभावोक्तिः चित्तवृत्तिविशेषाश्रयस्त्ववदलंकारः इत्यनयोः स-
मावेशः अन्यत्रेति यत्र वस्तुगतस्वरूपमेव वर्णितानात्स्यात् अनेन च भाविकरसवदलंकारा-
भ्यामस्याभेदो भाविकस्य संबोनिर्णीयातेऽनियत्याग्रजत्वं तन्निर्वाहितम इदानीं च प्रकृतमेवाह
नाध्ययामित्यादि कवीन्यर्थसमर्पणाप्रसादः कवीन्यर्थसमर्पितस्य चार्थस्य स्फुटत्वेन प्र-
तीतिभाविकमित्यनयोर्महान्भेदः एतदेवोपसंहरति तस्मादित्यादिना एतच्चास्माभिरस्मा

नएवंनाभिनिविष्टमित्याहतस्यइत्यादि तेनैवेति हर्षचरिते तत्रमुनिक्रोधवर्णनंप्रारभ्य
एवंस्थिते पुलिंदवर्णनेसमपुनरपृष्टमोक्षकामारंभेस्थितमिति ततएवतस्यैयमवधार्यमिहत्त
ग्रंथविस्तारकभयादस्माभिस्तन्नलिखितम् अतीतानागतयोः स्मृतिनेपिप्रत्याय्यमाण
त्वेदेशादिविप्रकृष्टानांप्रत्याय्यमाणत्वमुदाहरता ग्रंथकृता अतीतानागतत्वस्यविप्रक
र्षमात्रपुरत्वंसूचितम् तस्यदेशकालस्वभावविप्रकृष्टानामविशिष्टमित्येतदुदाहृतम् ।
तत्रागतस्यपुनर्देशाविप्रकृष्टत्वम् ॥ अनागतस्यतुयथा त्रिस्रोतसिसाविलत्वपुरटाहतयमा
नाद्रिरोद्ध्यानतत्रस्पृत्पुरवन्नमस्कारवारदन्नकर्णाः पाणिस्पर्शोद्वहनतंत्रवर्गोप्ययत्नेस्रष्ट
जातिर्जेष्यत्यपवित्रिभुवनविभुः कर्किंरूपेणाविस्तुः एवंचिरंतनोक्तनीत्याविचार्यपुनरपि ।
स्वोपज्ञंकिंचिद्विचारमाह अयमित्यादिनासम्भवतीतिनपुनः केनापिदृष्ट इतिभावः यथो
दाहृतंक्षितिस्पृतिर्जेष्यतीत्यादिना प्रथमेतियत्रवर्णनावशात्प्रत्याय्यमाणत्वम् अतएवे
हकविसमर्पितधर्मत्वेनेत्यादि तत्क्षसन्निवेशिनांधर्माणामलंकारत्वादितिसम्बंधः न
वस्तुमात्रवर्णनेकविकौशलंकिंचिदितिभावः अपिवेतिनिपातसमुदायस्यसमुच्चयार्थः

अ॰
लं॰ वि॰
११९
119

ग्रैवेवाक्याधिगम्याहेत्वेन रस्यमनुश्रीयमानत्वात् कथमिति वस्तुमात्रवर्जने शालानामा
कुलतायाश्चानाकुलतायाश्चाविशेषात् उक्तप्रकारेति अनातपत्रोपीत्यादौ अत्रापि प्रका
रान्तरेणालंकारत्वं योजयति यदि वेत्यादिना सकलवक्रगोचरीभूतमिति कवित्वमात्रगा
म्यत्वात् अत एव प्रत्यक्षायमाणास्तन्निर्मितायमानत्वं स्यात् सकलवक्रगोचरीभूतत्वेपु
नर्थश्लोकं वास्तवत्वमेवेति भावः नातीवेति न पुनः प्रथमप्रकारवत्स्पष्टमिति यावत् अत
एवेति वास्तवस्यापि सौन्दर्यस्यात्रालंकारतया वर्णनात् एतावदेवेति न पुनः शालानाकुल॰
त्वादि वक्तनितस्याविशेषात् अन्यैरिति काव्यप्रकाशकारादिभिः समृद्धिमदित्यादि तद्धि
ह्येयत्वेनेति वस्तुवस्तुवर्णनयोर्विरुद्धत्वात् तच्चेति एवमवसरे सतीत्यर्थः असम्भाव्यमाने
ति सम्भाव्यमानविभूतिपुरुषस्य तद्वर्णनं न तदंगमिति भावः यथा प्रातश्चकासति गृहेष्वद
कुट्टिमाग्रविततिप्रवालकुसुमाप्रकराववकीर्णाः अत्युद्धतानकरणकराहतिपात्यमाननदृश्चरा
शिसकलाश्चवयवरथ्याः अत्र हि भगवन्नगर्यां वस्तुत एव सम्भवनिरन्तरविवेपः अतएवास्य क
विप्रतिभोद्दीपितत्वमुक्तम् एवं चास्य नामापि सार्थकम् अलंकारसारकृताप्युनरत्रातिशयो॰

क्षिप्रकारत्वमेवोक्तम् अंगभूतेत्यादि एतदेव व्याचष्टे महापुरुषाणामित्यादिना अंगिभूत
स्य वस्तुनो महापुरुषचरितमुत्कर्षप्रतिपिपादयिषयांगतयोपनिबध्यमानमेतदलंकारांगं
न तूपलक्षणमात्रपरतयोपात्तमिति तात्पर्यार्थः तत्राद्ययोदाहरणम् यथा वा ॥कश्चित्कांता
विरहगुरुणा स्वाधिकारप्रमत्तः शापेनास्तंगमितमहिमा वर्षभोग्येन भर्तुः यक्षश्चक्रे जन
कतनयास्नानपुण्योदकेषु स्निग्धच्छायातरुषु वसतिं रामगिर्याश्रमेषु ॥अत्रांगिनो विरहिवि
शेषस्य वसतियोग्यत्वादिदर्शनार्थमुत्कर्षप्रतिपिपादयिषया रामसीताचरितमंगतयोप
निबद्धम् यत्र पुनर्महापुरुषचरितमुपलक्षणपरम् तत्रायमलंकारः यथा गोदावर्याः
कविकुलमदहोदद्दोदकायाः पारेपारे वनवनपरामृष्टधूम्रधूम्रकः कंकालांकोपि हि
नगगने डुंडुभैर्यत्र रामः पादांगुष्ठं निजमपि भवेद्देवतं निर्ममे स्म ॥अत्र पवनेऽप्रतिवियोगि
त्वाउत्कोरामचरितमुपलक्षणमात्रपरम् न त्वंगभूतं तेन तेनांगिनः कश्चिद्विशेषो विवक्षितः
अत्रासीत्सरणिपाशबंधनविधिः शक्त्या भवेद्देवके गाढं वक्षसि नाडिते हनुमता द्रोणाद्रिरत्रा
गतः दिव्यैरिंद्रजिदत्र लक्ष्मणशरैर्लोकांतरं प्रापितस्साप्यत्र मृगाक्षि राक्षसपतेः कृत्ता च

अ॰
लं वि॰
१२॰
120

कंणाटवी इत्यत्र तत्रामसृणसीतांशुकान्तोपलत्वणीभूतदेशविशेषणंपाशबंधनान्येव सा-
न्ताहिवल्लितमितिमहाशृङ्खलवत्तिस्य वस्त्वंतरं प्रत्यंगाभाव इति नायमलंकारः रसभावेत्या
दि चतसृणामपि विभक्तिविशेषस्वभावत्वात् तत्रेनिगुणपह्लत्वणोस्थितेसतीत्यर्थः विभा
वा ललनाणोद्यानादयः आलम्बनोद्दीपनकारणानि अनुभावनाकटाक्षतत्तजात्तेपादयः का
र्याः व्यभिचारिणो निर्वेदादयः सहकारिणः प्रकाशित इति व्यंजितः यदुक्तं विभावानुभा
वव्यभिचारिसंयोगाद्रसनिष्पत्तिरिति रत्यादीनामादिशब्देन हासादीनां स्थायिनां ग्रहणम्।
निर्वेदादिरिति यदुक्तम् निर्वेदग्लानिशंकाख्यास्तथासूयामदश्रमाः आलस्यं चैव दैन्यं-
च चिंता मोहः स्मृतिर्धृतिः व्रीडा चपलता हर्ष आवेगो जडता तथा गर्वो विषाद औत्सुक्यं नि
द्रापस्मार एव च सुप्तं विबोधोमर्षश्चाप्यवहित्थमथोग्रता मतिर्व्याधिस्तथोन्मादस्तथा मर
णमेव च त्रासश्चैव वितर्कश्च विज्ञेया व्यभिचारिणः त्रयस्त्रिंशदमी भावाः समाख्यातास्तु ना
मतः इति देवतादिविषयाणामानंत्यादनेकप्रकारत्वेप्येकप्रकार एव रत्यात्मा भावः अत ए
व रत्यादिरित्यादिशब्दः प्रकारेवचः सङ्ग्रहे ये तदुक्तं रतिर्देवादिविषया व्यभिचारी तथांजि

तः भावः प्रोक्त इति तथा तदाभासा अनौचित्यप्रवर्तिता इति प्रशमस्य पदवस्येति तत्प्रथमस्त्र
या प्रशांततावस्थेत्यर्थः तथात्वे हि सर्वेषैव कस्यचित्प्रकृतत्वे सर्वेषामप्येषां प्रशांतत्वादेवं
भावः स्यात् ननूक्तं प्रकारत्वेन परामृष्टस्य रसस्यापि कथं प्रशमपदवस्था संगच्छेत इत्याशंक्या
ह तत्रापीत्यादि परिशिष्टेत्यादि भावतदाभासविषयमेवेत्यर्थः एषामिति रसभावतदा
भासतत्प्रशमानाम् बलयोग इति प्रवृत्तिनियमेन बलात्कारेणैव प्रवृत्तिः प्रकृतत्वादिति तेषा
नाङ्गत्वं तत्प्रकृतमिति भावः ननु च परविश्रान्तिरूपस्य कावात्मनोऽलंकार्यस्य रसस्य कथ
मलंकारत्वं संगच्छेत इत्याशंक्याह तत्रेत्यादि .... न इति प्रधान्यभाववारि
तोऽपि नेत्यर्थः द्वितीय इत्येतदर्थलक्षणात् अन्यस्येति यत्र वाक्यार्थीभूतो रसः एवंध्वन्यभा
ववादिमतं विषयद्वयस्य दृष्टान्तीकृत्य रसरसवदलंकारयोरनेन विषयविभागः कृतः अंग
भूतस्य रसादेरलंकारत्वं युक्तम् तथा च यावदुपमादीनां सर्वालंकाराणां प्रकृतवस्तुपरे
जकत्वमलंकारत्वे निबन्धनं अंगभूतेनापि रसेन तत्क्रियत एव प्रकृतस्य रसादेस्तदुपस्कृतत्वे
नभावात् अतश्चोपमादीनामलंकारत्वे यादृश एव वान्तो तादृश एव रसादीनाम् यद्यपि चोप

अ॰ | मादयोर्थालंकारात्वव्याप्तिनस्यवाच्यार्थस्य विभावादिरूपतापर्यवसानात् रसपर्यवसायि-
तं वि॰ | त्वमेवेतिकाव्यात्मनोव्यंग्यस्यरसादेरेवतदलंकार्यत्वम् किंपुनस्तस्यशब्दरूपत्वेनोपस्कार-
१५१ | काःशब्दालंकाराः अर्थरूपत्वेनत्वर्थालंकाराः तत्रदेवयवयवगतैरपिहिकटकादिभिश्चेतन-
१२१ | आत्मैवतत्तच्चित्तवृत्तिविशेषौचित्यसूचनात्मतयालंक्रियते तथाह्यचेतनंशवशरीरंनादिकं-
कटकाद्युपेतमपिनभात्यलंकार्यस्याभावात् अतएवदेहस्यात्मनःसर्वदात्मैवालंकार्यः एव-
मस्यापिशब्दार्थशरीरत्वात्तत्त्वेनैवालंकार्यत्वम् तेनरसभावादितात्पर्यमाश्रित्यविनिवे-
शनम् अलंकृतीनांसर्वासामलंकारत्वसाधनमितिदशारसायाश्रयेणैवालंकाराणांवि-
निवेशनंजीवितम् अतश्चेहापिप्रकृतस्यवाक्यार्थीभूतत्वेनप्रधानस्यरसादेरुपस्कार्यस्या-
गभावेनरसादेरलंकारत्वंयुक्तम् यदाहुः प्रधानतांयत्ररसादयोगतास्त्वसौरसादिध्वनिगो-
चरोभवेत् भवंतितेयत्ररसादिपोषकारसाद्यलंकारदशांहिसमाश्रयंतीति ननुनिर्वेदादी-
नांभावानांगर्भदासवत्कदाचिदपिस्वप्राधान्याभावात्सर्वदारसांगत्वमेव ध्वनिभेदत्वमि-
ति प्रधानेतरकस्याद्यभावादेतेषांभावस्थित्युदयसंधिशबलतानांप्रशमात्मतयाकथमलं-

कारत्वं वाच्यम् तथात्वेनाभिधीयमाने ध्वनिभेदत्वमेषां न स्यात् अत एतेन इह हि निर्वेदा-
दीनां त्रयी गतिः तत्र व्यक्तः सन्नैर्विभावाद्यैः स्थायी भावो रसः स्मृत इति नीत्या विभावानुभावस-
र्थैर्येषां रसव्यंजकत्वमात्रमेवागतिः तत्र च रसस्यैव प्राधान्यान्निरतिशयप्रीतिकारित्वेन फ-
लवत्त्वात्फलवत्सन्निधावफलं तदंगमिति नीत्या रसव्यंजकत्वमात्रेणैव कृतार्थत्वात्तास्वे-
षां रसव्यक्तिव्यतिरेकि किंचित्प्रयोजनं नान्तरम् यथा नायकं तुलिका विमोहतस्समयः स्पृष्टो
न कोपीगुणः प्रक्रांतानमयाविपर्ययवतारंभायवाशार्थेना तत्वं कांत्यैकमर्थयामिति नि वि
ड्डंदः कन्दलीबंधनं तन्निष्करणमेव बालत्वलीवल्लीव किंवेपसे अत्रालंबनविभावोयं
सांवेपनादिरनुभावः वितर्कश्च व्यभिचारिभावः एषां चात्र संस्थितिर्या रसव्यंजकत्वमात्र
मेव प्रयोजनम् व्यक्तश्च रसः सचेतसां दत्तफल इति तेषां किंचित्फलांतरम् अनवरसायंग
भूतस्य व्यभिचारिणः स्थित्याद्यायात्मध्वनिप्रकारत्वं भवतीति न वाच्यम् तथात्वेनाभिधीय-
माने निर्वेदाः भेदाः प्राधान्याभावाद्ध्वनिव्यपदेश एव न युक्तो प्रधानस्य प्रधानत्वा
एवं च गुणीभूतव्यंग्यस्यापि ध्वनिव्यपदेशः केन प्रत्युक्तः क्वचिदपि गुणेरसेयितेगीत्वे

अ॰
लं॰ वि॰
१२२

प्राग्रवर्तिकदाचनेतिनीत्याराजानुगतविवाहप्रवृत्तभृत्यवद्विभावानुभावव्यंजितानांरसा॰
गुणीभावेनैषामेवप्राधान्यत्वम् यथा इतस्त्वाकृप्रेमप्रणायशुक्रमगुणवरवधूर्विततःस्वेच्छाल
भ्यागुपफलमूलावनमही इतोमौर्वीनादोनुविनिखिलसैन्योरणविधिःक्रुनाम्नायंसा
हकत्वबलहृदयोरन्यतजनः ॥ अत्रविभावानुभावाभ्यांव्यंजितःशृंगारादीनांरसानामश्र
द्धत्वेनगुणीभावाद्वाक्यतात्पर्यविषयत्वेनविश्रांतेश्चिंताख्याव्यभिचारभावएवप्रधाने
अतएववात्रभावस्थितेर्ध्वनिभेदत्वम् एवंचात्रचिंतायाःशृंगारादीन्प्रतितदंगत्वाभावात्र
गुणीभावः अतएववात्रतत्परिपोषकत्वत्यागात्तदीयकार्याकारणात्त्वंप्रतिगुणीभावा
भावात्त्वेनैववचनिरतिशयप्रीतिकारित्वेनसत्वेनसंदत्तफलत्वात्रिजप्रयोजनंनत्वसम्पाद
कत्वविरहाभावाद्राजानुगतविवाहप्रवृत्तभृत्यवत्तत्वानपिरसाननाहत्यचिंतायाएववा
क्यतात्पर्यविषयत्वेनप्राधान्यादंगित्वम् अतएववरदृष्टांतादार्ष्टांतिकयोर्नेकश्चिद्विषमउप
न्यासः वक्तुस्त्वात्रसरलहृदयत्वेनैकत्रतात्पर्यस्याभावान्नैकतरपक्षाश्रयणमितिनकिंचि
दपिरसस्यप्राधान्यम् नाप्येषांपरस्परविरोधात्संशयइतिव्यभिचारिभावस्यैवप्राधान्यम् ए

वं च निर्वेदादीनां गर्भदासवत्कदाचिदपि प्राधान्यं न भवतीति पर्यालोचनाभिधानम् । ग-
र्भदासस्यापि कदाचिदनेनोगर्भदासीप्रत्यासत्तिप्राधान्यं प्रधानाप्रधानभावस्यापेक्षिकत्वात्
क्वचिदप्यपरस्यांगाभिनिनीत्येषामंगत्वे प्राधान्याभावादलंकारत्वम् यथा कचकृष्टविद्रु-
काग्रेपाणिग्रहव्याहृतेषु प्रथममजनितल्पेषु त्रीसंगमेनं गताप्रि निविडनिविडनीविग्रंथिविस्रंस-
नेक्षोत्सवत्तरपिककराघाघाङ्किः तावः श्रुतात ॥ अत्र शृंगारस्य रसस्यापरुद्धत्वादङ्गीभावेन वा-
च्यानान्तर्याविषयत्वेनोपनिबन्धमध्योत्सुकं शाङ्किः विषयां रतिं प्रत्यंगाभिनिवेशो योलंकारः ननु
च यथापरस्यांगत्वे सत्येषामलंकारत्वं तद्रसोपगभूतत्वादेषां सर्वैवैवमस्यादिति चेत् नैतत्
यस्मान्निमित्तान्तरेभ्यो लब्धसत्ताकस्योपगभूतस्य वस्तुन उपस्काराधायकत्वयोगात्तामुपवास्क-
तामेषामलंकारत्वमुपस्कार्योपस्कारकत्वनिबंधनतयालंकार्यालंकरणभावस्याक्षतत्वात्
रसादेः पुनः स्वरूपनिष्पत्तये यत्र निर्वेदाद्यो गतामुपयान्ति नत्वेषां रसोपसर्जनीभूतत्वात्तत्
व्यंजनमात्रमेव फलम् अत एव तत्त्वेषां स्वात्मनीत्यानवधानित्वेनाप्यलंकारत्वं रसव्यक्तिव्यति-
रेकि प्रयोजनान्तरनिष्पादकत्वायोगात् एवं निर्वेदादीनां रसव्यक्तौ सहकारित्वमंगित्वे स्थिते

श्री
अ. लं.
वि
१२३
123

त्वमंगत्वे चालंकारत्वमिति विषयविभागः तस्मान्निर्वेदादीनां सर्वदैवांगभावात्प्रेयोलंकार
स्तद्व्यपेतो न वाच्यः तस्मादेतेषां व्यंग्यतायां ध्वनित्वं तस्य प्राधान्यं क्वापि यस्मादुज्जृंभते एतेन भा
वप्रशमादयोपि व्यंग्यत्वे सत्येव ध्वनितां प्रयान्ति ध्वनित्वमिष्टं यदि तेषु तर्हि तल्लक्षणीयत्वसमा
हितादिरित्यादि यदन्यैरुक्तम् तदुपेक्ष्यम् एतन्मतद्वयमिति ध्वन्यभाववादिनां ध्वनिसद्भाव
वादिनां च तत्र ध्वन्यभाववादिमते करुणापेतत्वया रसवदलंकारः शृंगारापेतत्वात्तदा तन्म
तन्नां नैव तत्करुणाभिप्रायेण रसध्वनिः शृंगारापेतत्वात्प्रेयमलंकारः यत्र यथापि राजविष
याया वने वंगित्वात्करुणोपि तदंगमेव तथापि तस्य शृंगारापेतत्वात्प्रेयोगित्वमाश्रितेयं तदुक्तं
करुणस्यात्र शृंगारोपस्कृतः प्रतीयते इति तस्यालंकारत्वम् एवमिति यथा मतद्वयमपि सं
गच्छते इत्यर्थः तत्र यथा कान्तं रूपमद्यावगुंठितमुखी वीक्ष्य येन वाहं हृती किं स्वन्ये कमिके
वलानि वसासितुमानतां त्वेषितम् एतद्वाक्यमुदंचयेति कथयं त्यालोकयन्त्यैव ततः पश्चात्से
रस्ततो स्कंदत्स्मनकणी जानाति लसितासिता ॥ अत्र राघवार्थी प्रतः शृंगारः अंगभूतस्तु हासः
एवमिति सामान्येनाप्युदाहरणाभिप्रायं व्याचष्टे यथा च यांचनाराविंताकपालिहृष्टमेव

फ्रंविलासांगदग्रंथिक्रांतमहाहिलोचनलसज्ज्वालापिनाकांतिनम् कन्दर्पांकितशंक
संकविलसन्नंकालमर्थेन्दुमद्रस्माकंचपुनातुवोनवरसान्नुसंनुरावेर्वपुः ॥अत्रभगव
द्विषयारतेःनवरसांगम् विशेषमित्यंगित्वेन नेनध्वनिभाववादिमतेनोगीत्वमेवेषामा॥
श्रियतेनोदाङ्क्रियतेइतिनान्ययम् भावालंकाराइतिनिर्वेदादीनांभावानांस्थित्यात्मनयो॥
पनिबध्यमानत्वात् शान्त्युदयावस्थेविनितिभावस्येत्यत्रापिसंवेधनीयम् अनेनवासम
माहिनादिभ्योवैलक्षण्यंयोतितम् नेनयत्रभावस्यस्थितिस्तत्रायमलंकारोन्यथात्वन्ये
लंकाराइतिएवमितियथैतउदाहृतमित्यर्थः अन्यत्रेतिध्वनिवादिमते एषामंगत्वमि
त्यर्थः तत्रप्रेयोलंकारः कचक्रुचेत्यादिनाव्यभिचारिभावापेतयोदाहृतः देवताविष
यरत्यात्मभावोपनिबंधोयथा कणौषयन्नगापाशामस्यथामेयामित्यथीशाशिव
यत्समयेकृतानः नूनंतदाशुकृतयैपामिफणीन्द्रहारत्वन्नस्यतामितिभजेमरणेपिहर्षम्
अत्रभगवद्विषयायारतेर्मरणविषयावतिरंगमितिप्रेयोलंकारः तत्रेविषया वन्दी
कृत्यनृपद्विषांमृगदृशस्ताःपश्यतांप्रेयसांश्लिष्यंतिप्रजयंतितांतिपरितःश्रुत्वंतिनेसे

अ·
लं वि·
१२४
124

निकाः अस्माकं सुकृतैर्दृशोर्निपतितोऽस्यौचित्यवारांनिधे विध्वस्ता विपदोऽखिलास्तदिति प्रत्य-
र्थिभिः स्तूयसे ॥ अत्र राजविषयरत्याख्यस्य भावस्य प्रथमद्वितीयाभ्यां रसाभासभावा-
भासावगम अविचारा भावाभासतया पुनरुदाहरणं यथा द्विषां तवारण्यं निवासमीयुषां निनास्त्रिनी-
नां निकुञ्जकम्बुकोन्नय गुञ्जद्गुञ्जद्रुलबलद्विलोचनेनकेनपल्लीपतिना निरीक्षिताः अत्र शाव-
राणां परदारविषयसंभोगकामनौचित्येन प्रवृत्तमिति भावाभासो राजविषयारतिप्रत्ययम्
समाहितं यथा अविरलकरवालकम्पनैर्भ्रुकुटीतर्जनगर्जनैर्मुहुः ददृशे तव वैरिणां मदः
स गतः क्वापि तवेक्षणात्क्षणात् अत्र राजविषयायां रतेरङ्गभूतस्य वैरिविषयस्य मदस्य प्रशमः
देवताविषयरत्यात्मभावापेक्षया पुनरुदाहरणं यथा ॥ अत्युच्चाः परितः स्फुरन्ति गिरयः स्फारास्त-
थाम्भोधयस्तानेतानपि बिभ्रती किमपि न क्लान्तासि तुभ्यं नमः आश्चर्येण मुहुर्मुहुः स्तुति-
मिति प्रस्तौमि यावद्भुवस्तावद्बिभ्रदिमां स्मृतस्तव भुजो वाचस्ततो मुद्रिताः अत्र राजविषया-
या रतेरङ्गभूतस्य भूविषयरत्याख्यभावस्य प्रशमः प्राधान्येन समाहितं यदन्यैरुक्तं तन्म-
तदस्यंनमेवायुक्तं तन्मतेऽपि प्रेयोऽलंकारवदित्यादिभावापेक्षया स्पष्टतायितं उक्तत्वात् वामि

चारभावायेन्नयाहिभवद्भिः प्रेयः प्रभृतीनामलंकारत्वं निरस्तं यदुक्तम् तस्माद्व्यभिचारि
भावाये तया प्रेयऊर्जस्विसमाहितभावोदयसंधिशबलत्वादीनि नश्ययालंकरणानिवा
च्यानीति तस्माद्भवन्मतेपि समाहितादीनां लक्षणीयत्वं युक्तम् भावोद्दयेत्यादि एतदेवव्या
चष्टे भावस्येत्यादिना उक्तरूपस्येति व्यभिचारिदेवादिरतित्वेन द्विप्रकारस्येत्यर्थः उक्तमाव
स्येति उदयदवस्थानुगुणकादिनेत्यर्थः उदितायां हि भावस्य स्थित्यात्मकत्वान्नैलोलंकार एव
स्यात् एते इति भावोदयभावसंधिभावशबलत्वाख्यास्त्रयोलंकाराः ननु च लक्षणस्याभि
न्नत्वादेवैषां पृथक्तावगमः इति किं तद्ग्रहणेनेत्याशंक्याह एतदित्यादि अयुच्चेतिपदान्तरे
एत इति पूर्वोद्दिष्टाः सर्वालंकारा इति पुनरुक्तवदाभासादिभावशबलतान्ताः केवलत्वेन
तित इ पैवेहस्य वाक्यार्थत्वेनशोहान् तस्मादंगभूतेवलंकारान्वेरूपाक्रियमाणे यत्र वय
त्व वाक्यार्थतान्यविषयत्वेन प्रतीयते स एव तत्र साक्षादलंकार इति भावः अत एवान्यत्र
संसृष्टिसंकरव्यपदेशः यत्र त्वयोरलंकाराणां मिश्रत्वेनावस्थानं लक्षणं तदेवाह संसृ
ष्टीत्यादिना यत्र पूर्वं चक्रवाचि उदाहरणेषु संकरायलंकारत्वमासितन्नत्वसंभवमात्रेण।

ग्रं॰
लं वि॰
१२५
125

निरर्थीकृतम् । न तु सा तावदलंकारत्वम् । न तु तथाविधस्योदाहरणस्य स्वयमेव लक्ष्या
दृष्टस्य हृदः कार्यः । एतदुदाहरणत्रयं च ध्वन्यभाववादिमतेन तथैवक्तोपात्तम् । ध्वनिवादिमते
न पुनरुदाह्रियते । तत्र भावोदयो यथा । साकं कुरंगकदृशा मधुपानलीलां कर्तुं सुहृद्भिर-
पि वैरिणि ते प्रवृत्ते । अन्याभिधायि तव नाम विभो गृहीतं केनापि तत्र विषमामकरोदवस्थां ।
अत्र राजविषयाया रतेरंगभूतस्य त्रासस्योदयः । भावसंधिर्यथा । असौ ध्वान्तकालोऽह्रामदस
हृ भावस्तनयमः कथानो विसंभेश्वयचरसिकः शैलदुहितः प्रमोदं वोदिग्धान्कपटवद्वे-
प्राएनयनेत्वराशेषितल्पाभ्यां युगपदभियुक्तः स्मरहरः । अत्र भगवद्विषयाया रतेरंगभूत
योरावेगधैर्ययोः संधिः । भावशबलता यथा । पश्येत्कश्चिच्चल चपल रे का त्वराहं कुमारी-
हस्तालम्बं वितर हहहा व्युत्क्रमः क्वासि यासि । इत्थं पृथ्वीपरिवृढ भवद्विद्विषोऽरण्यवृत्तेः
कन्या कंचित्फलकिसलयान्याददानाभिधत्ते ॥ अत्र राजविषयाया रतेः शंकासूयाधृति
स्मृतिश्रमदैन्यविबोधौत्सुक्यानां पूर्वापूर्वमर्दनेनोपनिबद्धानामंगत्वम् । देवतादिविषयरत्यान
भावोपेततयाउदाहरणत्रये यथा । निःशंकोः परिपूर्णानां रूपाणामाश्लक्षणाम् । यद-

कस्माद्देत्याशु विश्वामित्रं प्रतिस्पृहा अत्र विश्वामित्रविषयाया रतेरुदयः परित्रुमवनीयव-
त्कारूपत्वकं तनयं कथं वितन्वताति तेः पातिः अभिवन्दनीयपदपादयंकजं स्पृहसा प्रतीपयत-
वाक्यं मुनिम् अत्र स्नेहमुनिविषययोरत्याख्यभावयोः संधिः त्वाम्योनेषाशीस्रुस्तनो रघुकुलेया
ति प्रतीपो गुरुस्तामप्यन्यस्य महोदवाद्द्विजस्कृतेत्तत्रस्य शास्त्रग्रहः यान्यामित्रवसादमेतिप्रत्यु-
दयं स्वार्थः यवार्थेन मे ब्राह्मस्य तस्मुनाविनाशकृतनयो मान्यो मुनिः प्रीयतां अत्रादिविषयाणां
रतीनां पूर्वपूर्वोपमर्दनेनोपनिबद्धानां पावल्यम् अत्र यवनेवामचवितं प्रत्यंगित्वमित्यलंकार-
त्वं अलंकाराणां नवलक्षणं कर्तुं चोपक्रमते अथ वेत्यादिना अथवेति प्रागभावसरम् एषामिति
पूर्वोद्दिष्टानाम् तत्रेत्यलंकारद्वये तत्संबंधेति भेदस्य संयोगो हि द्वंद्वदंडिनोः समवायस्तु तंतुप-
टयोः तत्र च भेदस्यास्फुटमस्फुटत्वं वस्तुस्पष्टमेव अत एव तिलतंडुलन्यायः क्षीरनीरन्यायश्चे-
त्युक्तम् एषामित्यादि एतदेवोपपादयितुमुपक्रमते उक्तेत्यादिना तदेतत्पदद्वयमध्याहृ-
ष्टांतोपदर्शनद्वारेणालंकाराणां नवत्वमेव सिद्धांतयितुमाह नचेत्यादिना संघटनाकृतमिति
एकत्रैव द्वयोर्बहूनां वालंकाराणां युगपदभिनिवेशनं संघटना तयाकृतं न तत्त्वापि नमित्य-

अ॰
लं॰ वि॰
१२६
126

र्थः चारुत्वांतरमिति पृथगेकालंकारनिबंधनात्प्रकृतात्स्वात्मत्वादन्यस्मादतिशायमित्यर्थः उ
पलभ्यत इति सत्संविदि सिद्धं तथा सा तात्क्रियत इत्यर्थः तेनेति चारुत्वांतरोपलम्भेन नहि विष
यभूतालंकारातिशायमंतरेणोपलम्भातिशयो भवितुमर्हतीति भावः ननु शब्दार्थालंकार
णां संघटनामात्रेणैव कथमलंकारांतरमुक्तम् भिन्नकर्तृत्वेनैषामेकत्वस्यापि बोद्धुमसंभवा
च्चारुत्वांतराभावात् तेषां हि संघटितत्वेपि अलंकारेषु चारुत्वमिदमेव विभिद्यते यथैव सा-
धुमाधुर्यमिलत्क्षीरगुडादिष्विति तीत्या भेदेनैव चारुत्वांतरमाद्भिन्नमेवन्यायं नापि लौकि-
कालंकारवदेषां संघटनात्मनां चारुत्वांतरमुपलभ्यते नहि मौक्तिकपद्मरागेन्द्रनीलादिव-
त्स्वेनमः कस्यचिदुपासोपमादीनां परस्परं परभागो भासते शब्दार्थयोरभिन्नेन्द्रियग्राह्यत्वे
नुजातीयत्वात् प्रसंगेनेन तथाहि यथा वल्लभस्य गवाक्षस्थितेन स्थाली जलनलिनतंडुलादिषु
नसमयतनाश्रयस्य मतिरेव भवति समग्रसंधियाद्विस्पष्टमसंगत्यत्वमुपलंभात्रैवापि
त्रकतानामप्यलंकाराणां संघटनाबलेन पूर्वापरैकीकारेणैकत्वमभिरोहादुपलभ्यत ए-
वकस्मान्न संसर्गाणाम् यस्मात्संसृष्टिसंकरव्यपदेशार्हत्वम् अपि च रूपभेदस्याविच्छेदादेकत्वे

चित्रपत्रके इत्यादिनीत्या चित्राभरणादौ यथा रूपस्य रूपं नवाद्याद्यारूढत्वेऽपि विच्छेदेनाव
भासादेकत्वेन झटित्यप्रत्ययाच्चित्ररूपमध्येकमेव वस्तुरूपं भासते नैवं विभिन्नकस्यालाभम
पलंकाराणां संघटमानत्वेन प्रतीतावेकतावभासायऽनियुक्तमेवमनुष्ठानयलंकारत्वम्
इत्यादीनां च मानुष्यस्यैवोपसंमीलनायां पानकादिरसनिष्पत्तौ तूपलम्भनमेव कश्चि
त्वेविश्यातिशयः नन्वेवमपीति युक्तमलंकारान्तरत्वम् न चास्य चारुत्वाशयस्यापद्य
प्रत्ययेऽलंवाच्यमेकत्वैवैकस्य द्वयोर्बहूनां वालंकाराणामवगमे यथायथमनिश्चयेऽलं
ध्यस्य संविश्लाणितत्वेन संवेद्यमानत्वात् संघटमानत्वेन चप्रतिपत्तिरलंकाराणामे
कस्मिन्वाक्येऽपूर्वास्वादोभवति नन्वलंकारोऽविरूढनयानावभासः प्रयोहासम्भ
वात् यदाहुः वाक्यभेदेऽप्येकस्योकार्यान्तर्गतत्वेनालंकारस्यालंकारान्तरसाहित्यं प्रतिभा
त्येवाविरूढत्वाद्धि भिन्नस्यैकगतत्वेन वाक्यभेदेऽप्यवहितत्वान्न भवति संसृष्टिरिति तत्केऽलंका
रावयलंकाराणां वाक्यैकवाक्यनयायत्वविच्छेदेन प्रतिपत्तिप्ररोहः स्यात्तदत्रापि संसृ
ष्टावनत्युपगमेन कश्चिद्दोषः नतु समयन्नाप्रत्यये चित्रत्वानेन चास्या त्व्यादीनां श्यादीनां

ग्र
लं वि०
१२२
१४७

वैकेन्द्रियग्राह्यत्वेन समानजातीयानामेकक्रियान्वयिनूक्तत्वादुपपद्यत एव सामग्र्यादेवैकस्य
वस्तुनोऽवगमः इह तु भिन्नेन्द्रियग्राह्यत्वेन भिन्नजातीययोः शब्दार्थयोरेकक्रियान्वयिनोर्ह्यभा-
वान्न दलंकारावाणां युगपत्प्रतीतिरितिचेन्नालीनिकथमेकस्य संसर्गादेवैकस्येनावभासो यस्मा
पितं संसृष्टायलंकारं न व्यपदेशार्हत्वं स्यात्‌ यत्रोच्यते श्रोत्रकरणानाक्षुषावगमसैकें-
द्रियग्राह्यत्वानन्दलंकारयोस्समजातीयत्वेन नावदविवादः यत्र एव वचनयोरेकक्रियान्वयि
ह्यद्युगपत्प्रतीते संसर्गावगमः सतिच संसर्गेचाकतातिशयोपजनश्चेत्यत्र संसृष्टायलं-
कारानन्तत्वम्‌ एवमर्थावगमस्यापि शब्दकरणत्वात्समानजातीययोः संसृष्टत्वेन प्रती-
यमानयोरलंकारयोरपित्वेयम्‌ शब्दार्थयोः पुनः करणायभेदेपि न तदलंकाराणां संबन्धि-
वं धूमकबोधन्यायेन मानसज्ञानविषयत्वाद्युगपदवभासः सिध्यतीति लौकिकालंकारव
देव शब्दार्थोभयालंकाराणां संसर्गे लब्धपदभागानयावभासनत एव वाकत्वान्नत्वमिति ।
न्यायप्राप्तमेव संसृष्ट्यलंकारत्वम्‌ यत्पुनरन्यैः शब्दार्थयोर्भिन्नजातीयत्वेभिन्नेन्द्रियग्राह्य
त्वेतिभिन्नस्तत्कम्‌ नद्वयेत्वमेव शब्दार्थयवीरेकाव्यशब्दयतिमायसैवार्थस्यांगत्वास्य त्व

रिंद्रियग्राह्यस्य बाह्यस्य नैयायिकत्वात् यद्येवं पूर्वोल्लप्तिनानामनुप्रासोपमादीनामभावः स्या
त् असंकीर्णानामलंकाराणामभावात्सर्वेषां संसृष्टिसंकरयोरेवभावादेषां विषयापहारा
त् नैतत् असंकीर्णानामलंकाराणां सहस्रशो दर्शनात् तथा हि यशोवर्माणस्तुहूंख्यहिमा
द्रिमिव जाह्नवी स्ववेनभाविशत्तस्य वाहिनी पूर्वसागरम् उन्नताः कुरवो वितन्वन्न्यायाज्जन्म
पादपान् अग्नीनकसंघासाहितानीव महोरगाः नयार्जितधनः सोयमविवेशास्तुमंडलम्
भिन्नेभमौक्तिकापूर्णपाणिः सिंह इवाचलम् राजतान्क्वापि सौवर्णान्क्वापि देवान्विनिन्ये ।
पार्श्वे शत्रुद्विषां देवानां पार्थिवो धनदोपमः ततोवश्यं कुणाख्यक्रोस्वनामांकविहारकृत् स्तूपः
विहारोपसंस्कारं जिनाहेममयांल्लसा ईशानदेव्याऽप्यस्यावानाम्बुधनिपाविम् सथारमश्व
स्वच्छमारोग्यायायिरोहिणाम् संजयाहमदेशेभ्य तोलानांतरविज्ञनान् विकचान्मसमनः
स्तोमान्यादपेभ्यश्वानिलः अभेयमानेमयि तत्त्वमक्रमेवं विधोपिते प्रयामः कुंठतां यातो लो
होवज्रमणाविववनिर्दशेनेव मेपयःपयसः स्थितेयमेदिनी रश्मितेनाम्बुवाहस्यवत्नैवैश्रूर्ध्वं यथेप्रविव ।
इत्युक्त्वा सोधनिकुंकुंकेतनेनार्वीमदारयत् अजिहीर्षविनत्याभः स्थलेनैव त्रिलोचनः श्रुतेपण

अ॰
लं॰ वि॰
१२८
128

ष्टेनगरेनिःशोकोभून्महीपतिः स्वर्गांतहाविनोपुत्रेप्रबुद्धोयश्चवेत्तिते यत्रस्थैःसर्वदावह्यः
स्वभेदःप्रभविष्णुभिः चार्वाकानामिवैषांहिनभयंपरलोकतः इत्यादि राजतरंगिनांतत्ति
नादित्यवर्णितेउपमायाःशुद्धस्रुदाहरणाजानम् एवमन्यैवान्यराजवर्णनेप्रथानांनेष्ववा॰
शुद्धायाउपमायाःक्रियान्विषयत्वनिकोनामस्पर्शायितमलम् उपमैवानेकालंकारबीजभू॰
तेतितन्निदर्शनमेवकृतम् एवमन्यालंकाराणामपिशुद्धोदाहरणानसम्भवादपिग्रंथविस्त
रभयान्नदर्शितम् तस्मादेषांनिर्विषयत्वंप्रविरलविषयत्वंचवाच्यम् प्रविरलविषयत्वेशुप॰
मादीनांनसंसृष्टिसंकरयोरेवलक्षणानुयायाप्रसिद्धिस्तावन्मात्रविषयस्वीकारयोग्येषांपृथग्ल
क्षयितव्यत्वात् एवंचनसंसृष्टिःपूर्वैर्हानानुपादानत्वाभावात्प्रेत्याशंक्यमयुक्तम् अतएव
च तस्मात्समस्तविषयप्रतिबंधकारेसंसृष्टिसंकरयुगोवलितेविततम् प्राधान्यतःस्वविष
येस्वविशालमाप्यसर्वाण्यलंकृतिगणोभ्रमतोविषयेन्याशीर्वादस्तकमपिनिष्प्रयोजनम्
तत्त्वेवंपराःलंकारानतत्वेयुक्तंनदेकएवसंसृष्टिसंकरोवास्तुकिंद्वाभ्यामित्याशंक्याह य
लंकारेत्यादि श्रीभोजदेवेनपुनर्भेदस्पष्टस्फुटनामाश्रित्यनानालंकारसंकरःसंसृष्टि॰

इति संकीर्णत्वमात्राभिप्रायेण संसृष्ट्याक्षेपकत्वालंकारस्योक्तः विजातीययोरिति यमका
नुप्रासयोर्भिन्नलक्षणीयत्वात् अत्र च प्रधानस्यानुप्रासस्य परिपोषकत्वेनांगयमकमिति
संकरोदाहरणत्वम् न वाच्यम् अत्र हि यमकसर्गस्योपक्रान्तत्वान्नैवकवित्संरंभातिश॰
यायमकस्य प्राधान्यमित्यनुप्रासस्य यमकं प्रति वंगत्वं युक्तम् न पुनर्विपर्ययः सकलवा
क्यव्यापिनोऽप्यनुप्रासस्य प्राधान्येनाविवक्षणात् न चात्र परस्परस्यांगांगिभावो युक्तः इह
हि निमित्तनिमित्तिभावेनोपकार्योपकारकभावे न चेति द्वयोरंगांगिभावो युक्तः तथायोपि
द्विविधस्सार्वत्रिकः प्रादेशिकश्चेति न च सार्वत्रिको यथा विभावनातिशयोक्त्योः आश्लिष्टा॰
तिशयोक्तिस्सर्वत्रैव विभावनेति दृष्टा विभावनायास्सर्वत्रैवातिशयोक्त्यपेक्षत्वात् प्रादेशि
को यथा श्लेषातिशयोक्त्योः रमणीयगुरुत्वमित्यादौ क्वचिदेव श्लेषवशेनातिशयोक्तेरुत्थानात् क
मलमनम्भसीत्यादौ श्लेषमन्तरेणापि तस्याः सम्भवात् एतद्द्वयं च न संकरस्य विषयत्वस्य
स्वहेतुबलाल्लब्धसत्ताकानामलंकाराणां संसर्गैव वक्ष्यमाणत्वात् द्वितीयो यथा अंगुलीभि
रिवेत्यादौ अत्र हि स्वहेतुबलेन लब्धसत्ताकानामुपमादीनां परस्परमुपकार्योपकारकभा

अ॰
लं॰ वि॰
१२९

यं येनांगांगिभावः नत्वत्रोपमयोः परस्परं स्वरूपनिष्पन्नावपेक्षा काचिदेकतरस्याभावेन्यस्याः
स्वरूपोत्थानात् एवमुपमाहृदयपरिहारेण केवलायास्तेत्तास्यात् श्लिष्टतानानुकरोषामियं विनाय
मुखत्वेनैकेशग्रहणादेरुचितत्वादुपमानुपकारकमुख्येत्ता चोपकार्या येनांगिभावः एवं चानेन
प्रधानतयोपमादीनां निर्जरनिर्जरनाम ऋंगत्वेपुनरेषां संकरत्वीनांगिभावेपीत्यायत्यैव युक्त
मेवोक्तम् इह पुनर्यमकानुप्रासयोर्निमित्तनिमित्तभावः सर्वथैवानयोः स्वरूपनिष्पन्नावन्यो
न्यानपेक्षत्वात् नापि समर्थनेन वोक्तयुक्त्या संकरयोगः नच स्वहेतुलब्धोत्लब्धसत्ताकयोरपनयोः
परस्परमंगांगिभावः शब्दालंकारयोः शब्दवदुपकार्योपकारकत्वाभावात् अथ स्वभावरूपे
नैव चित्रातिशयाधायकत्वेनानयोरुपकार्योपकारकभाव इति चेत् न इयमेव हि संसृष्टेर्य
द्वयोर्बहूनां वालंकाराणां परस्परनिरपेक्षाणामपि संसर्गे सति चारुत्वातिशयप्रतिपत्तिः प
वमर्थालंकारसंसृष्टावपि संकरोदाहरणत्वेन वाच्यम् नहि तत्रोपमोत्प्रेक्षयोः परस्परमु
पकार्योपकारकभावात्मा वांगिभावः यद्येवं दशदाडिमादिवाक्यवचनयोरसम्बद्धत्वं स्या
दिति चेत् नच तदुन्मीलनात्मकेऽपकारित्वेनैव प्रधानेर्थे द्वयोरपि सम्बद्धत्वात् नचपाकलत्त

णामेकमेवार्थमुररीकृत्य व्यवस्थितानां स्थाल्यादीनामन्वयः कश्चित्संबन्धः अथोपमालिं-
गितस्य यत्तत्कन्मीलनस्योत्प्रेक्षिताश्लिष्टः शशांकस्य बन्धायाः पारम्पर्येणाहेतुत्वेनोपनिबद्धः
तिस्वाश्रयभूतार्थवदनयोर्व्यंग्यांगिभावोस्तीति चेन्नैतत् उपमायालिंगनाभावेपि यत्तदु-
कन्मीलनादेर्हेतुहेतुमद्भावानभिधानादवस्थितत्वेनानयोरेकक्रमयुक्त्यापरस्परसंबंधाभावा-
त् नाप्युपमायाया वाक्यार्थत्वं न स्यादग्रस्तुत्प्रेक्षितावस्थत्वकन्मीलनस्यैव वाक्यार्थत्वं शशा-
कास्य बन्धायागोपपादितस्य तयागलनस्यानंत्ययत्यैव हेतुत्वेनोपनिबंधात् एवं परंपरस्युपसंजनी-
भूतयोरवांतरसंबंधाभावेप्युपमोत्प्रेक्षयोः संसर्गे सतिवाक्यानिशायोपजनइति यथोक्त-
मेव संसृष्टत्वाहरणान्वयुक्तम् एवमन्योन्यसंबंधविवर्जितानामलंकृतीनां विनिवेशनं चेत्
अनन्वितत्वात्दृशदाडिमादिवाक्यादिव दूषणमेव नतर्हि अथान्वयोस्त्येव परस्परं तद्दूषणं यथा
न त्वमवश्यमेष्यम् उदानसंसृष्टिकथा गुणस्य यत्र गतायो खलु संकरः स्यात्तदेकमेवेदंगि-
निसंगतेस्याद्दयं तदान्योन्यमीलनेन न संकरोन्यापि नवा गुणत्वेकार्थानवोत्पादनशक्तिभं-
गादित्याउपेक्षणीयमेव न वाचायं वायं चालंकारान्तरस्यान्यायथालंकारसमुच्चय इति वाच्यम्

अ॰
तं वि॰
१३०
130

धर्मयोगपद्यमन्यस्यापि निन्दकत्वेन वस्तुत्यय रस्तुतयाभवन्मतेष्वलंकारयोगपद्यस्यतल्लक्षणा
त्वाभावात् तथात्वाभ्युपगमे वाऽस्य नास्ति विवादः एवं हि संसृष्टौ किमपराद्धम् अत्रैवायं क
विद्यामीमांसायामसजातीययोरुपमयोः संसृष्टिरित्युद्भटादिभिर्यदन्यैरुक्तं तद्रूपसम् अ
त्र हि विजातीययोरुपमोत्प्रेक्षयोः संसृष्टिरिति सर्वैरेव स्वस्य पुः पाठः उत्प्रेक्षयोरिति प्रथमा
वगतयोर्यद्यपि वाच्यानयोर्हि नीयावगतयाप्युपमायाः संसर्गे संसृष्टिरेव तथापि विजातीय
योरुपमोत्प्रेक्षयोरुदाहृतत्वात्सजातीयत्वाभिप्रायेणैव सूक्तम् नाप्यत्रोत्प्रेक्षाद्वयमुपमा॰
याः हेतुभूतमिति वाच्यम् त्रयाणामप्यलंकाराणां वाक्यार्थीभूतेन नमो बाहुल्यायेत्यनेनान्वयात्
उभयसंसृष्टिरिति अत्र प्रासोपमयोः प्राधान्यालंकारत्वात् यवस्यापकमिति निमंजीरशिंजि
तस्य योगस्यापादनत्वेनौचित्यात् प्रतिकूलरत्यसुजस्य मंजीरशिंजितायोगात् पारिशे॰
ष्यादिति अथमाङ्गकाभ्यामन्यत्राश्रामः एतदेवोपसंहरन्नितरदेवामित्यादिना त्रियोतिययपि
सजातीयविजातीयत्वेनान्यद्व्याप्यासम्भवनिभेदद्वयं तथापितद्रहितस्यैवान भवतीति यः॰
योरूपवायस्योपसंहारः इदानीं संकरमवतारयति अयुक्तेत्यादितमेवाह वीरेत्यादि तदिति

यथोक्तरूपम् त्रिभेदामिति अंगांगिभावादिना प्रकारेणेति अनुग्राह्यकारित्वेनांगाङ्गीत्यर्थ
श्लेषमूलेति श्लेषहेतुत्वेनेत्यर्थः अत्र च यथा अंगांगितया संकरत्वं तथा पूर्वमेवोक्तम् अत एवोप-
माद्याश्रयत्वे एवं तयोरंगांगिभावश्चेत्युपसंहारः श्लेषानुगृहीतेति श्लेषमंतरेणास्या अनुत्था-
नात् तद्बलेनेति तेषामुपमादीनां बलेनोपकारकत्वेनेत्यर्थः समुत्थानादित्युपकार्यत्वेन
उदाहरणान्तरोपादानं चास्य व्याप्तिप्रदर्शनपरम् श्लेषश्चात्रोद्भटनामिति शेषः द्वावलंकारा-
विति हेतुहेतुमद्रूपावित्यर्थः श्लेषमंतरेणाविरोधस्यानुत्थानात् तदनुगृहीतेति श्लेषमूल-
विरोधोपस्कृतेनेत्यर्थः अंगांगिभावमेव विभजति तथाहीत्यादिना कार्यमिति एतेनाश्लि-
ष्टलक्षणं एतयोरस्यानुग्राह्यत्वेन प्रसंगादिहोक्तम् तेनोभयत्रापि तयाविरोधोपस्कृतत्वेन
ननु विरोधोऽस्य तयोरंगांगिभावेन संकरत्वमिति शोभात्वापि मरुजस्यापि विरोधश्च
योऽस्य किं संकर उक्त इत्याशंक्याह नचेत्यादि एतच्चोद्भटमतानुसारं श्लेषस्य प्राधान्याभिप्राये-
णोक्तम् स्वपक्षाभिप्रायेणतु विरोधस्यात्रैतदेव इष्टव्यम् अत्र च तथा संकरालंकारत्वं त-
था पूर्वमेवोपपादितम् अत्रस्तु भयथा एकपदालंकारः नचैकस्य संकरोऽनुक्तत्वस्यादित्य-

भूतीनामलंकाराणांमिश्रत्वेसंभवात् अनयोरिति विरोधगुणाभावेनश्लेषस्यैवोपादानात् ॰
यन्नग्रंथकृतास्वमताश्रयेणैवेतद्दर्शितोक्तम् तत्रायमाशयः यावताहि यत्रालंकारान्तरस्वरू
पनिष्पादनेहेतुत्वंभजते तत्रनायमलंकारइतिप्रतिपाद्यं तथैवमपिसिद्धमितीति तन्मतेना
येनतस्मावधानं चिंतनतानास्मुपयोगनत्वास्यप्रयुक्तानामप्रयोजनं तन्मध्यइतिश्लेषाद्यतिरिक्ताना
मन्येषामलंकाराणांमध्येइत्यर्थः दोषइतिसावकाशत्वायतिश्चयः केश्चितिकाव्यप्रकाश
कारादिभिः उदाहृतमिति कुसुमसौरभ्येत्यादिना यद्देतिपत्तानेवे एकवाचकेतियेषवश
ब्दायमकस्यवाचकात्वएवचित्रस्येति द्वितीयइत्यंगांगिभावात् साधकमित्यत्रश्रुतम् ॰
बाधकमितिप्रतिकूलम् न्यायप्राप्तिरिति साधकबाधकप्रमाणाभावादेकस्यानिश्चयात्
संदेहमेवोपपादयति तथाहीत्यादिना उत्कंठाकारणाभावइति कौमारहरवरायसंनि
धानरूपस्यकारणस्याभावेइत्यर्थः विरुद्धत्वेनेतितन्मसंनिधानद्वारेणेत्यर्थः अनयवेति॰
द्वयोरपिविरुद्धत्वेनोपनिबंधात् अन्यत्रेतिकाव्यप्रकाशादौउभययथेतिउपमारूपकत्वेने
त्यर्थः वेदशास्त्रस्याकृतिगणत्वाद्गुणद्वयेनापिहिस्वीकृतत्वमितिभावः क्वचिदितिउपमा॰ १३१

यांशपकेवा स्यैतदलंकारसादृश्यावादीनां मतमलंकाराणां सन्देहायोगात् तथाहि स्था
णुर्वा पुरुषो वेति सन्देहः कस्यचिदेव कदाचिद्भवति न तु सर्वदैव सर्वेषां स्थाणुनिरूपकानां तेनैवा
नंतरं त्वन्येषामपि निश्चयोत्पादात् सर्वदा सर्वत्र सर्वान्प्रति चालंकारलक्षणप्रणयनम् त
थात्वेन न सन्देहो युक्तस्तस्य नियतदेशकालप्रमातृगतत्वात् सन्देहे हि पर्यवसाने वाच्य
मेकतरपदार्थप्रत्ययाभावात् पुनरेकाले यद्येकतरालंकारास्थापत्ती तत्स्यादेवालंकारः स्यात्तस्यैवार्थ
स्थितत्वेन प्ररोहात् वाक्यार्थीभावप्राप्तालंकाराणां स्वरूपप्रतिष्ठापकं प्रमाणम् न चोभयोर
पि वाक्यार्थीभावे पि प्रतिषेधात् सन्दिग्धस्य वाक्यार्थीभावे शत्यविवादः न च तस्यापि तथाभाव
तथात्वायोदाहरणे विभावनाया एव निश्चयो विशेषोक्तेर्वाकारणाभावे पि प्रतिषेध
तथापि चेतस्युत्कण्ठते इत्युत्कण्ठोदयस्यैव कार्यस्य वाक्यार्थत्वेन प्ररोहात् अत एव चानुत्कण्ठा
तुत्पत्तिविवक्षितेति विशेषोक्तेर्बाध इति विभावनाया एव वाक्यार्थीभावः अत्रोदाहरणेपि
रूपकस्यैव निश्चयः यत्रोत्रान्यप्रयोजनयोर्द्वयोः समासयोरेकतरगुणापन्याभेदत्वस्यैव लत्वाहि
प्रतिषेधः तत्र स्थापि प्रतिषेधे पदकार्यमितिपदत्वाद्रूपकस्य साधकं प्रमाणम् अत एव चात्र पर

ग्रं
लं वि·
१३२
132

मेवबाधेनगतेरसंभवंत्यायावगतिवप्रमाणिकेतिन्यायात्लक्षणात्मकरूपसमासस्यबाधकत्वयाग्र
ह्यत्वनउपमासमासस्यग्रहणनिविष्टउपमायाःसाधकप्रमाणसद्भावोस्तीत्युक्तंतदयुक्तम् भवन्
मतेचसमासानांप्रायशोलक्षणारूपत्वादुपमासमासस्यापिलक्षणात्मकत्वमित्यबाधेनगते
रसम्भवादुपमाया अपिनास्तिसाधकप्रमाणसद्भावः अथोपमायांलक्षणारूपकेवललक्षि
लक्षिणेति नद्वयोःपदयोस्तुल्यत्वमितिचेन्नेतत् एवमप्यबाधेनगतेरसम्भवस्यतावदस्था
त् अयंहिबाधगतेएवविशेषइतियथोक्तमेवयुक्तम् यत्रपुनर्विशेषेणयद्विवक्षितंवप्रतीयते तत्र
तत्समासएवकार्यइत्याह यत्रत्वित्यादि एतदेवदर्शयति नत्वेत्यादिना नबाधकमिति नपुनः
साधकमपीत्यर्थः बाधकत्वाभावमात्रेणसाधकत्वानुपपत्तेः तथात्वेसत्यपिसन्देहसंकरः
स्यादितिभावः यथावेति पूर्वसंकरेष्वपवादिनस्याम्नतमयत्वस्यासम्भवात्सन्देहप्रसङ्गःकस्यावि
त्स्यादित्यस्योदाहरणस्यपुनस्तत्पादानंसाधारणमितिसामान्यप्रयोगोहिविषयउदर्थेदेवेत्य
समासएवस्यात् यथापुरुषोयंव्याघ्रइवशूरइति अतश्चेतिउपमायाबाधकप्रमाणासम्भवा
दग्रहणेःपाक्षिकप्राप्तादिति नपुनःसाधकप्रमाणसम्भवादित्यर्थः उचितत्वादितिरूपकनिर्वा

हेतासामस्त्यसाधिक्येन प्रतीयतेऽत्र विपर्यय इति द्वयकोपक्रमेणोपमानिर्वाहः इष्ट इति सामस्त्य
लाघवेन प्रतीतेः स्वेच्छाचारिणि यस्त्वया प्रियसखीवाचस्त्वया नाहता यत्कल्याणपराङ्मुखि
प्रियतमः पादानतो नेक्षितः नत्सो देहविगाहितैर्नयनैर्व्याप्यापि बालं फलमिति चात्र पादत्र
योपवं चाधिकप्रकर्षालंकारोपक्रमे यत्नत्यकर्षालंकारैर्निर्वाहो न कार्य इत्यपमेनेन सर्वा-
लंकारशेषत्वेनोक्तम् प्रकृतन इति शारदीवेत्यादौ इष्टत्वामित्युपमाया बाधकत्वम् अनिर्ग-
भीरत्वस्य सामान्यस्य हि प्रयोगात् उपमासमासे बाधक इति रूपक इति परिग्रह एव युक्तः उदा
हृतमिति यः कौमारहर इत्यादिना न च सन्देह इति सन्देहसंकरे यद्यप्येकवाचकत्वमस्ति
तथापि नत्र सन्देह्यमानत्वेन च संकरोस्तीति नतोस्यैव वैलक्षण्यम् इह त्वेकवाचकानुप्रविष्ट
त्वेन चालंकारयोः संसृष्टत्वेन चाकृतातिशयोपजन इति नैवैकहेतुकत्वेन संकरोयं मका-
योरितरेतरत्वानास्याभावो वाच्यः न हि यमकयोस्संसृष्टत्वेनैवावभासोस्तीति यथोक्तमेव
युक्तम् अर्थश्लेषेणेति न च कष्टाक्षरस्य दानवनिरवयार्थत्वात् योतितवंगेति शब्दस्य सभंगत्वा
च्छब्दश्लेषः न चास्योदाहरणाद्वयमेतद्युक्तम् उपमाप्रतिभोत्पत्तिहेतुकस्य श्लेषस्यैवात्रालंका

वृत्तम् । उपमादिश्लेषस्य हेतुत्वेनोपगततां विना तस्यानुपपत्तेः । अतश्च श्लेष एवात्र प्राधान्ये-
नालंकारः । एवं च न संकरः । एकस्यैवात्रालंकारस्य स्थितेः । न स्पष्टदृष्टिभङ्गीतोऽसंसृष्टतयापृथक्-
त्वात् । उदाहरणान्तरं पुनर्यथा । अंकेन्यस्यानमांसलवशावलयिनः पादमत्तस्य हेतुः क्षालोन्म-
गेमलीलं लवणिकनकमरसंगमायायशोधम् । बाणाद्वतः कलङ्कप्रशमितमहानमजेनादृतानी
तामसहाणः कोणनावेक्ष्यमाणास्वदत्तजवचने रक्तकर्णीयमाने । अत्रेदं गवेष्यणाणां स्वभाव
इति स्वभावोक्तिः । दाशरथ्युष्युपस्थितमायमाणान्वमिति भाविकमित्येकाश्रित्येव वाचकेऽलंका-
रद्वयसमनुप्रवेशमित्ययं संकरः । अत्र च भाविकस्वभावोक्त्योरुपकार्योपकारकभावेनाङ्गा-
ङ्गित्वयोरेकवाचकानुप्रवेशान्तैनोऽवविश्रान्तिपायः प्रधानतया प्रतीयते इत्येतदुदाहरणान्तम् ।
अङ्गाङ्गिभावस्याभिन्नवाचकालंकारगतत्वेन लब्धावकाशास्ति । अतो राजनि तटीयमित्यादा-
वेकवाचकानुप्रवेशोऽपि निरवकाश इति तत्रोऽस्पष्ट एव भावः । अत एवेतिशब्दालंकारयोरेक-
वाचकानुप्रवेशात् । अन्ये त्वन्यैः काव्यप्रकाशकारादिभिः यदुक्तं स्फुटमेकत्र विषये शब्दा-
र्थालंकृतिद्वयं व्यवस्थितं चेति । अप्रयोजकमिति तन्न्यायानुभाषणोऽपनर्नेकश्चिद्दोष इति भावः ॥

मुखाविनिर्गतेत्यादौ श्लेषालंकारत्वात्सजातीययोरुपमाश्लेषयोः पूर्वोक्तरीत्या भिन्नविषय
त्वेनैकवाचकानुप्रवेशो नास्तीत्यर्थः एवं शब्दालंकारयोरर्थालंकारयोश्च सजातीयानामलंका
राणामङ्गाङ्गिभावादिना संकर उक्तो महोक्षहेत्यादि न केवलमेषामेवालंकारसंकर उक्तो
यावदन्येनापीति भावः यदुक्तं शब्दार्थवर्त्यलंकारा वाक्य एकत्र भासिनः संकरश्चेति संसृ-
ष्टाविति अत्र च योऽशांशस्य भेदाभिलन्तण्डुलन्यायेन साम्यप्रभेदावगमः इत्यत्रैवान्तर्भावो युक्तः
त्रिप्रकार इति अङ्गाङ्गिभावसंशयैकवाचकानुप्रवेशेन यदुक्तं तेनासौ त्रिरूपः परिकीर्तित इ
ति एवं सन्देहसंकरस्याप्युपपन्नत्वेऽपि चिरन्तनोक्तत्वादेवास्य ग्रन्थकृता त्रिप्रकारत्वमेवोक्तम्
अधुनैतेषामलंकाराणामुपसंहारं कर्तुमुपक्रमते इदानीमित्यादिना अधुनेति प्राप्तावसर
ययानन्तरं सर्वेषामेवालंकाराणां निर्णीतत्वात् तदेवाह एवमनेकेत्यादिना एतदेव व्याचष्टे
एवमित्यादिना संक्षेपेणेति ग्रन्थस्य नन्वपूर्णत्वेऽस्य न स्यात् हि यथा लक्षणेनेषां स्वरूपमेव कथि
तं न स्यात् एवं ग्रन्थसंक्षेपेणापि सर्वेषामलंकाराणां विस्तारतन्तु एवं यथासम्भवि स्वरूपमुक्त-
मिति प्राच्यालंकारग्रन्थेभ्यः स्वैवेलक्षण्यमपि ध्वनितं न च ग्रन्थविस्तरेणाप्यनन्तरूपस्याभि

यानात् अतएवग्रंथकरणोप्रयोजनमपियोक्तिनम् केनोपशब्दार्थोभयालंकारइत्याशंक्याह
तत्रेत्यादि आदिग्रहणाद्देकानुप्रासानन्वयश्लेषादीनां ग्रहणं नतु च लाटानुप्रासश्लेषयोरेवोभया
लंकारत्वेन सूत्रेउक्तत्वात् उभयालंकाराइति बहुवचननिर्देशः कथं संगच्छत इत्याशंक्याह संसृ
ष्टीत्यादि तत्र संसृष्टेरुभयालंकारत्वं यथा आनन्दमुकुन्देत्यादि संकरस्य यथा मैवमेवास्व
सच्छायायकर्णिकाचारुवर्णिता अम्भोजिनीव चित्रस्थाने त्रमात्रस्तवप्रदा अत्र शब्दार्थालंका
रसंसर्गात्रभयालंकारत्वम् संकरेण तूभयालंकारत्वमोऽदृष्टमनन एवावसेयम् ग्रंथकृता
हास्यासमनंतरमेव संसृष्ट्यावंतभावउक्तः अतश्च ग्रंथकृन्मते लाटानुप्रासस्संसृष्टिश्लेषा
णामेवोभयालंकारत्वम् नतु तत्रापि काव्यशोभातिशयहेतुत्वे कश्चिदलंकारः शाब्दस्य
कश्चिदर्थस्य कश्चिदुभयस्येति कुतः पुनरयं प्रतिनियम इत्याशंक्याह लोकवदित्यादि
लोके हि योलंकारो यदाश्रितस्स तदलंकार इत्युच्यते यथा कुंडलादिः कर्णाद्याश्रितस्तद
लंकारः एवमिहापि भावाद्याश्रितस्तदलंकार इति सिद्ध एव विषयविभागरूपः प्रतिनियमः
यत्रान्वयव्यतिरेकौ तदलंका[illegible]त्वनिबंधनेनोक्तौ तदयुक्तमेवेत्याह अन्वयेत्यादि एवं

अ॰
लं॰ वि॰
१३५
135

द्विश्रौतोपमायामिवाद्विशाद्वा[illegible]व्यतिरेकानुवर्तिनान्वायत्वमेव न पुनस्तदलंकारत्वं तस्याः
विशेषात् अर्थस्य पुनरलंकृतत्वात्तदलंकारत्वमेव युक्तमिति तात्पर्यः। एतच्चोद्भटविवेके राजा
नकतिलकेन सप्रपंचमुक्तमिति ग्रंथविस्तरभयान्नेहास्माभिः प्रपंचितम्। एतदेवोपसंहरति
तस्मादित्यादिना आश्रयाश्रयिभावेनेति उपस्कार्योपस्कारकभावेनेत्यर्थः। तेन योऽलंकारयो
यदुपस्कारकः सन्तदलंकार इति पिंडार्थः। चिंतितेऽनेनास्माभिः सर्वत्रैव तन्मतानुसृतिर्वि
हितेत्यात्मविषयमनौद्धत्यमपि ग्रंथकृता प्रकाशितमिति शिवम्। राजराज इति भूभुजाम
भूदग्रणीर्गुणिगुणाश्रयः परम्। नामतोऽभवदिह राजहंसनामा मनोत्कलितनागमेषियः श्रा
कापिकश्रियस्तस्य श्रीशृंगार इति सुतः। गुणातिक्रान्तधिषणो मंत्रिणामग्रणीरभूत्। तदात्म
जन्मा विदग्धबंधूर्जयरथाभिधः। कथादिदमसामान्यं श्रवणाभरणोचितम्। यन्नाम किंचिदि
हसमग्रध्यान्यथा वा साक्षादलंकृतिनयोचितमेतदुक्तम्। विद्वेषदोषमपसार्य बुधैस्तदास्य त
त्रावधेयमिति नैव वयं कृतार्थाः। परिपूर्णेयमलंकारविमर्शिनी कृतिस्तत्रभवतो राजानक
श्रीजयरथस्येति शुभमस्तु लेखकपाठकयोः ॥ श्रीशुभसंवत् १९-१९ ॥ १३५